

Izdevējs / Publisher

Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts /
The Institute of Literature, Folklore and Art of the University of Latvia

Izdevniecības vadītāja / Publishing director

Una Balode

Redakcijas kolēģija / Editorial Board

Epa Annusa (Epp Annus, Igaunija / Estonia), Una Bergmane, Dace Bula,
Dace Dzenovska (Lielbritānija / United Kingdom), Māra Grudule,
Zanda Gūtmane, Jērgs Hakmanis (Jörg Hackmann, Vācija / Germany),
Benedikts Kalnačs, Metjū Kots (Matthew Kott, Zviedrija / Sweden),
Toms Ņencis, Stella Peļše, Sanita Reinsone, Guntis Šmidchens (ASV / USA),
Pāvels Štolls (Pavel Štoll, Čehija / Czech Republic), Edīte Tišheizere,
Gitana Vanagaite (Gitana Vanagaitė, Lietuva / Lithuania), Kārlis Vērdiņš

Žurnāls *Letonica* ir iekļauts Scopus, *ERIH* un *EBSCO* datubāzēs /
Journal *Letonica* is included in the Scopus, *ERIH* and *EBSCO* databases

Žurnālā ievietotie zinātniskie raksti ir anonīmi recenzēti /
Articles appearing in this journal are peer-reviewed

50

Humanitāro zinātņu žurnāls
2023

Saturs (Content)

- 4** *Jānis Oga*. Ievads: žurnāla "Letonica" 50. numurs un 25. gadskārta
(Introduction: the 50th Issue and the 25th Anniversary
of the Journal "Letonica")
- Raksti (Articles)
- 12** *Viesturs Zanders*. Latviešu Nacionālā fonda publikācijas
un padomju dezinformācija
(The Publications of Latvian National Fund and the Soviet Misinformation)
- 38** *Valdis Tēraudkalns*. Viena grāmata divās politiskās sistēmās:
Bībele latviešu valodā 20. gadsimta 50. un 60. gados
(One Book in Two Political Systems: The Bible in Latvian
in the 1950s and 1960s)
- 60** *Sniedze Kāle*. Padomju Krievijas Latviešu kreisās mākslas frontes
liktenis – sliktenis
(The Unkind Fate of the Latvian Left Front for the Arts in Soviet Russia)
- 92** *Austra Avotiņa*. Eiženija Heniša un bērnu grāmatu māksla Latvijā
20. gadsimta 50. un 60. gados
(Eiženija Heniša and Children's Book Art in Latvia in the 1950s and 1960s)
- 116** *Gatis Ozoliņš*. Dzīvot pilsētā: pilsētas folkloras naratīvi
(Living in a City: Urban Folklore Narratives)
- 132** *Ieva Weaver (Ieva Vīvere)*. Performing in the Frame of the State:
Slavic Music Groups in the Latvian Amateur Art System
(Muzicējot valsts ietvarā: slāvu ansambļi Latvijas amatiermākslas sistēmā)
- 154** *Rūta Muktupāvela, Lolita Ozoliņa, Ieva Vītola*. Latvijas jaunatklātie pilskalni
kultūridentitātes un vietas piederības kontekstā
(The Newly Discovered Hillforts in Latvia in the Context
of National Cultural Identity and Place Belonging)
- 174** *Ieva Garda-Rozenberga, Uldis Neiburgs*. "Katiņ, šodien šaus čigānus, mūc!"
Nevardarbīgā pretošanās, rīcībspēja un vieta romu genocīda laikā Latvijā
(‘Katiņa, they will shoot the gypsies today, run!’ Non-Violent Resistance,
Agency, and Place During the Roma Genocide in Latvia)

Jaunākās literatūras apskats (Reviews)

- 201** *Kaspars Kļaviņš*. Jauna iepazīšanās ar Garlību Merķeli
(New Acquaintance with Garlieb Merkel)
Aija Taimiņa (sast.). *Garlībs Merķelis. Rokraksti. Seniespiedumi. Grafikas darbi*
- 203** *Zanda Gūtmane*. Balsis un atbalsis sievietes rakstniecībā
(Voices and Echoes in Women's Writing)
Anita Rožkalne. Brīvie vektori. Versija par Gundegu Repši
Zita Kārkla. Iemiesošanās. Sievišķās subjektivitātes ģeneoloģija latviešu rakstnieču prozā
- 208** *Ivars Ijabs*. Laikmetīgi par Blaumani
(Contemporary View on Rūdolfs Blaumanis)
Benedikts Kalnačs. Pavērsiens. Rūdolfs Blaumanis latviešu un Eiropas literatūrā
- 210** *Inguna Daukste-Silasproģe*. Gadsimtu elpa grāmatniecībā
(The Breath of Centuries in Publishing)
Viesturs Zanders (zin. red.). *Grāmata Latvijai ārpus Latvijas*
- 213** *Mārtiņš Mintauris*. Par demokrātiju, latviešiem un pasaules algu
(On Democracy, Latvians, and the World Wage)
Ivars Ijabs. Nepateicīgie. Latviešu politiskās domas pirmsākumi Eiropas kontekstos

Jānis Oga

Ievads: žurnāla “Letonica” 50. numurs un 25. gadskārta

DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.01

Cienījamie žurnāla lasītāji, autori un veidotāji!

Humanitāro zinātņu žurnāla “Letonica” pirmais numurs klajā nāca 1998. gada augustā, tā ievadā žurnāla pirmā redaktore mākslas zinātniece un tolaik Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūta (LU LFMI) Tēlotājas mākslas nodaļas vadītāja Elita Grosmane rakstīja: ““Lielo iespēju” laikā savs izdevums – tas varētu skanēt lepni un pašapzinīgi, ja iekšējā pārliecība ļautu samierināties ar jau sasniegto.” (Grosmane 1998: 5)

““Lielo iespēju” un nesamierināšanās laiks sociālo un humanitāro zinātņu jomā turpinās, un tieši pēc 25 gadiem iznācis žurnāla 50. numurs, kuru turat savās rokās vai lasāt kādas ierīces ekrānā. Pirmā numura titullapā pieteiktās tēmas – literatūra, folkloras, māksla – nemainīgi palikušas žurnāla tematisko interešu vidū, iekļaujot arī vides un digitālās humanitārās zinātnes, sociālās zinātnes, vēsturi. Starptautiskās citējamības datubāzē *Scopus* žurnāls indeksēts piecās jomās – literatūra un literatūras teorija; vizuālā māksla un skatuves māksla; vēsture; mūzika; kultūras studijas –, tādējādi ļaujot aptvert plašāko tēmu loku Latvijas akadēmisko žurnālu vidū.

Pētījumi pierāda, ka sociālās un humanitārās zinātnes būtiski un neapstrīdami veicina izpratni par kopīgām sabiedrības vērtībām un kopīgo kultūras mantojumu – gan vēsturiskā, gan mūsdienu perspektīvā –, par sabiedrību veidojošo elementu saglabāšanu paaudzēs; tiek secināts, ka sociālo un humanitāro zinātņu nošķiršana no citām zinātnes jomām ir kļūdaina, jo tās visas kopīgi veicina cilvēka labbūtību (Reale et. al. 2018: 305). Atļaujos apgalvot, ka šim mērķim 25 gadu garumā kalpojīs arī žurnāls “Letonica”. Tā dibinātāja un izdevēja LU LFMI un veidotāju šajā laikā noietais ceļš posms ir nozīmīga daļa no Latvijas sociālo un humanitāro zinātņu vēstures kopumā, par spīti mainīgiem un neparedzamiem, neproporcionāliem, bieži vien minimāliem finanšu resursiem, kaut vai salīdzinot ar pārējām Baltijas valstīm (Chankseliani et. al. 2021: 8703; Tönismann 2022). Žurnāls arī sekmējis LU LFMI saņemto augstāko atzīmi Latvijas zinātnes institūtu starptautiskajā novērtējumā 2021. gadā. Tāpēc uzskatu par nepieciešamu sniegt konspektīvu kopsavilkumu.

Žurnāla 50 numuros publicēti 447 zinātniski raksti, papildus tiem – 43 pētījumi nodaļā “Arhīvi, dokumenti, fakti”, 178 recenzijas par nozīmīgiem nozares pētījumiem, 112 raksti sadaļās “Zinātnes dzīve” un “Hronika” un 67 publikācijas, suminot LFMI kolēģus un citu institūciju pētniekus jubilejās un pieminot atvadoties.

No 50 žurnāla numuriem tieši puse ir bijuši tematiskie numuri, sākot ar 14. numura (2006; numura redaktore Dace Bula) rakstiem, kas tapuši uz 2005. gada Krišjāņa Barona dienas konferences “Latvijas novadi: Tradīcijas, teksti, identitātes” priekšlasījumu pamata, līdz pat 2023. gada vasarā iznākušajam 49. numuram angļu valodā “*Women’s Agency. Multiplying Stories and Subjects*” (“Sieviešu rīcībspēks. Stāstu un tematu paplašināšana”; redaktore Eva Eglāja-Kristsons un Zita Kārkla). To vidū numuri, kas tapuši sadarbībā ar pētniecības projektu partnerorganizācijām – Latvijas Kultūras akadēmiju, Latvijas Mākslas akadēmiju, Latvijas Nacionālo arhīvu, Latvijas Nacionālo bibliotēku, LU Humanitāro zinātņu fakultāti, LU Vēstures un filozofijas fakultāti u. c. Katrs no šiem tematiskajiem numuriem savā ziņā ir zinātņu nozares robežstabs, nozīmīgu un plašu pētniecības projektu rezultātu apkopojums ar viesredaktoru teorētiski ievirzītiem ievadiem un kopsavilkumiem un līdzšinējos un jaunajos pētījumos enkurotiem vispārinājumiem (skat., piem., Valke 2020; Ķencis, Ūdre 2021; Zariņa u. c. 2022; Laķe, Tišheizere 2022; Baklāne u. c. 2022; Ozoliņš, Vērđiņš 2023; Eglāja-Kristsons, Kārkla 2023).

Visi žurnālā publicētie pētnieciskie raksti tiek anonīmi recenzēti. Žurnāls indeksēts un tā raksti iekļauti starptautiskās citējamības datu bāzēs *EBSCO* (kopš 2015), *Scopus* (kopš 2016) un *ERIH* (kopš 2017), kā arī Centrālās un Austrumeiropas tiešsaistes bibliotēkā (*CEEOL – Central and Eastern European Online Library*; kopš 2022). *Scopus* datu bāze 2023. gada augustā uzrāda, ka citos *Scopus* indeksētajos rakstos citētas vairāk nekā 200 žurnāla “*Letonica*” publikācijas. Visi žurnāla numuri pieejami brīvpieejā LU LFMI mājas lapā.

LU LFMI vārdā saku paldies –

visiem autoriem 25 gadu garumā;

žurnāla galvenajiem redaktoriem: Elitai Grosmanei (1998–2002; nr. 1–8), Ievai E. Kalniņai (2003–2010; nr. 9–20), Kārlim Vērđiņam (2011–2012; nr. 21–24), Paulam Daijam (2013–2018; nr. 25–38) un Artim Ostupam (2019–2022; nr. 39–47);

tematisko numuru redaktoriem: Andai Baklānei, Dacei Bulai, Paulam Daijam, Evai Eglājai-Kristsonai, Ritai Grīnvaldei (Treijai), Benediktam Kalnačam, Zitai Kārkļai, Gatim Karlsonam, Baibai Krogzemei-Mosgordai (♣), Tomam Ķencim, Sandim Laimem, Andai Laķei, Ojāram Lāmam, Gatim Ozoliņam, Jānim Ozoliņam, Beatai Paškevicai, Aldim Pūtelim, Sanitai Reinsonei, Unai Smilgainai, Artim Svecem, Edītei Tišheizerei, Dignei Ūdrei, Simonai Sofijai Valkei, Kārlim Vērđiņam, Ivo Vinogradovam un Anitai Zariņai;

redakcijas asistentiem, redaktoriem, korektoriem, tulkotājiem, dizaineriem un maketētājiem: Kristiānai Ābelei, Helēnai Akatovai, Patrikam Berram (*Patrick Burr*), Ligitai Bīberei, Raimondam Briedim (redaktors 1998–2009), Marinai Bruzgulei, Ievai Burčikai, Baibai Dūdiņai, Džefrijam Grīnvaldam (*Jeffrey Grinvalds*), Ilzei Jansonei, Ilzei Jaunbergai, Ievai E. Kalniņai, Agitai Kazakevičai, Gitai Kļaviņai (Bērziņai), Lainei Kristbergai, Sigitai Kušnerei, Oskaram Lapsiņam, Ansofī Lelongai (*Anne-Sophie Lelong*), Sandrai Liniņai, Ilzei Ļaksai-Timinskai, Andrim Mellakaulam, Jurim Nikiforovam, Beatai Paškevicai, Aldim Pūtelim, Signei Raudivei, Tatjanai Raičiņecai, Krišam Salmanim, Inārai Stašulānei, Ilzei Stikānei, Terēzei Svilanei, Ivaram Šteinbergam, Ievai Vīriņai, Armandam Zelčam un Evelīnai Zilgalvei;

redakcijas kolēģijas locekļiem: Epai Annusai (*Epp Annus*, Igaunija), Unai Bergmanei, Pīteram Bērkam (*Peter Burke*, Lielbritānija), Raimondam Briedim, Dacei Bulai, Paulam Daijam, Dacei Dzenovskai (Lielbritānija), Didjē Frankfūram (*Didier Francfour*, Francija), Intai Gālei-Kārpenterei (*Inta Gāle-Carpenter*, ASV), Ritai Grīnvaldei (Treijai), Elitai Grosmanei, Mārai Grudulei, Zandai Gūtmanei, Jērgam Hakmanim (*Jörg Hackmann*, Vācija), Denisam Hanovam, Benediktam Kalnačam, Ievai E. Kalniņai, Metjū Kotam (*Matthew Kott*, Zviedrija), Janīnai Kursītei, Tomam Ķencim, Lalitai Muižniecei (ASV/Latvija), Stellai Pelšei, Sanitai Reinsonai, Jurim Rozītim, Anitai Rožkalnei, Guntim Šmidchenam (ASV), Pāvelam Šollam (*Pavel Šoll*, Čehija), Janai Tesaržovai (*Jana Tesařová*, Slovākija), Edītei Tišheizerai, Gitana Vanagaitei (*Gitana Vanagaitė*, Lietuva), Kārlim Vērdiņam un Gunai Zeltiņai;

LU LFMI apgāda vadītājām Anitai Rožkalnei, Sigitai Kušnerei un Unai Balodei; visiem, kuri palikuši ārpus žurnāla pasītes un šī uzskaitījuma, un, protams, lasītājiem – daudzi šo gadu laikā no studentiem jau kļuvuši par zinātniekiem ar apjomīgu bibliogrāfiju.

Pateicamies par atbalstu žurnāla izdošanai Valsts kultūrkapitāla fondam (25 gadu garumā), Latvijas Universitātei, Latvijas Zinātnes padomei, Valsts pētījumu programmai "Letonika".

Žurnāla "Letonica" tuvākais līdzinieks Baltijas valstīs ir Lietuvas Literatūras un folkloras institūta izdotais žurnāls "Colloquia" (iznāk divreiz gadā kopš 1999. gada, pirmie 15 laidieni tematiska rakstu krājuma veidā). "Colloquia" 50. numurs klajā laists pērnā gada nogalē, un žurnāla galvenā redaktore Gintare Bernotiene (*Gintarė Bernotienė*) tā ievadā raksta: "Notiekošais Krievijas karš pret Ukrainu pārbaudīja humanitāro zinātņu svarīgumu un noturību, jautājot pētniekiem un visai akadēmiskajai sabiedrībai: kas, ņemot vērā draudus, ir svarīgs joprojām? Kas mūs saliedē kā plašāku kultūras un politisko kopienu spriedzes laukā? Kurā virzienā pašlaik vēršam savu intelektuālo un garīgo enerģiju?" (Bernotienė 2022: 11) Ceru, ka par šiem jautājumiem domāt liek un vismaz daļēji atbildes sniedz arī Latvijas pētnieku sniegums.

Žurnāla "Letonica" 50. numura saturs nav jubilejas atskats, bet atspoguļo humanitāro un sociālo zinātņu ikdienu un piedāvā nozaru jaunākos pētījumus. No 16 rakstu autoriem trīs ir LFMI pētnieki, 13 – citu zinātnisko institūciju zinātnieki, apliecinot savstarpēju ieinteresētību un sadarbību gan individuālā, gan institucionālā ziņā pētījumu un zinātnisku projektu jomā. Kādus jautājumus uzdod "Letonicas" 50. numura autori?

Viesturs Zanders (LU Sociālo zinātņu fakultāte, Latvijas Nacionālā bibliotēka) rakstā "Latviešu Nacionālā fonda publikācijas un padomju dezinformācija" (Zanders 2023, šajā numurā) skaidro, kāda bija Latviešu Nacionālā fonda (Zviedrija) publikāciju sagatavošanas vēsture un rezonanse ārpus okupētās Latvijas pēc Otrā pasaules kara.

Valdis Tēraudkalns (LU Teoloģijas fakultāte) rakstā "Viena grāmata divās politiskās sistēmās: Bībele latviešu valodā 20. gadsimta 50. un 60. gados" (Tēraudkalns 2023, šajā numurā) aplūko Bībeles tulkošanu un izdošanu aukstā kara apstākļos Padomju Latvijā un latviešu diasporā Rietumos. Vai, izplatot Bībeli okupētajās Austrumu bloka valstīs, bija ētiski sadarboties ar padomju valsts un nevalstiskām organizācijām, kādi legāli un nelegāli aizliegtu grāmatu izplatīšanas kanāli tika izmantoti?

Sniedze Kāle (Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts) pētījumā "Padomju Krievijas Latviešu kreisās mākslas frontes liktenis – sliktenis" (Kāle 2023, šajā numurā) atšķir nozīmīgu lappusi par latviešu mākslu Padomju Krievijā 20. gadsimta 20. gados un iepazīstina ar "Latviešu kreiso fronti" jeb "Krefu". Kādas pēdas literatūrā, teātrī, vizuālajā mākslā un scenogrāfijā, mākslas kritikā atstājuši kreisie radikālie latviešu mākslinieki – gan profesionālie, gan autodidakti?

Austra Avotiņa (LU Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte) rakstu "Eiženija Henriša un bērnu grāmatu māksla Latvijā 20. gadsimta 50. un 60. gados" (Avotiņa 2023, šajā numurā) velta mākslinieces 100 gadu jubilejai un meklē stājmākslas, grafiskā dizaina un literatūras kopsakarības Latvijas bērnu grāmatu mākslā "atkušņa" un stagnācijas pirmajos gados, atbildes rodot arī mākslinieces biogrāfijā un arhīva studijās.

Gatis Ozoliņš (LU LFMI) rakstā "Dzīvot pilsētā: pilsētas folkloras naratīvi" (Ozoliņš 2023, šajā numurā) aplūko naratīvus par dzimtām vairākās paaudzēs vēsturisko notikumu gaismā, pētot, kādas tēmas dominē Rīgas Pārdaugavas apkaimju iedzīvotāju atmiņu stāstījumos un kādos plašākos vēsturiskos kontekstos tiek iekļautas pārdaugaviešu atmiņas par ikdienu un bērnību.

Ieva Vīvere (LU LFMI) angļu valodā publicētajā rakstā "*Performing in the Frame of the State: Slavic Music Groups in the Latvian Amateur Art System*" ("Muzicējot valsts ietvarā: slāvu ansambļi Latvijas amatiermākslas sistēmā") (Weaver 2023, šajā numurā) pievērsusies Latvijas kultūrpolitikai, pētot etniskās daudzveidības reprezentāciju nacionāla mēroga kultūras pasākumos. Vai un kādos veidos valsts amatiermākslas sistēma un tās vēsturiskais estētiskais kanons savietojams ar mazākumtautību folkloras un tradicionālās mūzikas ansambļu kultūras pieredzi, izvēlēm un resursiem?

Rūta Muktupāvela, Lolita Ozoliņa un Ieva Vītola (Latvijas Kultūras akadēmija) rakstā "Latvijas jaunatklātie pilskalni kultūriidentitātes un vietas piederības kontekstā" (Muktupāvela u. c. 2023, šajā numurā) stāsta par nule atklātiem Latvijas pilskalniem un pēta, kādos aspektos un kādās sabiedrības grupās pilskalni tiek uztverti kā kultūras mantojuma vērtība un kā tiek veicināta pilskalnu saglabāšana un popularizēšana.

Ieva Garda-Rozenberga (LU LFMI) un Uldis Neiburgs (LU Latvijas vēstures institūts) rakstā "'Katiņ, šodien šaus čigānus, mūc!' Nevardarbīgā pretošanās, rīcībspēja un vieta romu genocīda laikā Latvijā" (Garda-Rozenberga, Neiburgs 2023, šajā numurā) sniedz jaunu pienesumu romu genocīda Latvijā pētniecībā, pētot notikumu dalībnieku rīcībspēju un apstākļus, kas to ietekmējušas, atbildes meklējot mutvārdu liecībās un arhīva materiālos.

Jaunākās literatūras apskatā lasāmas recenzijas par vairākām monogrāfijām – Zanda Gūtmane (Liepājas Universitāte) aplūko Anitas Rožkalnes pētījumu "Brīvie vektori. Versija par Gundegu Repši" un Zitas Kārklas pētījumu "Iemiesošāns. Sievišķās subjektivitātes ģeoloģija latviešu rakstnieču prozā", savukārt Ivars Ijabs (LU Sociālo zinātņu fakultāte) izvērtē Benedikta Kalnača monogrāfiju "Pavērsiens. Rūdolfs Blaumanis latviešu un Eiropas literatūrā" un Inguna Daukste-Silasproģe (LU LFMI) analizē kolektīvo monogrāfiju "Grāmata Latvijai ārpus Latvijas" Viestura Zandera zinātniskajā redakcijā. Kaspars Kļaviņš (LU Humanitāro zinātņu fakultāte) savukārt recenzē Aijas Taimiņas sastādīto katalogu "Garlībs Merķelis. Rokraksti. Seniespiedumi. Grafikas darbi", un literatūras apskatu noslēdz Mārtiņa Mintaura (Latvijas Nacionālā bibliotēka, LU Vēstures un filozofijas fakultāte) pārdomas par Ivara Ijaba grāmatu "Nepateicīgie. Latviešu politiskās domas pirmsākumi Eiropas kontekstos".

Kopš šā gada žurnāls "Letonica" plāno ik gadu publicēt divus t. s. "raibos" numurus, kuros visu paaudžu pētnieki aicināti iepazīstināt Latviju un pasauli ar dažādu zinātnes jomu un projektu pētījumiem latviešu un angļu valodā. Papildus "raibajiem" numuriem regulāri klajā nāks tematiskie numuri, kas apkopo pētniecības projektu rezultātus un konferencēs prezentētus pētījumus. Turēsim roku uz pulsa, veidojot jaunākās literatūras apskatu, un drīzumā plānojam atjaunot savulaik tradicionālo žurnāla nodaļu "Arhīvi, dokumenti, fakti".

Patīkamu lasīšanu, un uz tikšanos nākamo numuru lappusēs!

Bibliogrāfija

- Avotiņa, Austra (2023, šajā numurā). Eiženija Henriša un bērnu grāmatu māksla Latvijā 20. gadsimta 50. un 60. gados. *Letonica*, Nr. 50, 92.–115. lpp. DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.05.
- Baklāne, Anda, Laime, Sandis, Reinsone, Sanita (2022). Ievads. *Letonica*, Nr. 47, 6.–11. lpp. DOI: 10.35539/LTNC.2022.0047.A.B.S.L.S.R.6.11.
- Bernotienē, Gintarē (2022). Pratarēm / Foreword. *Colloquia*, No. 50, pp. 9–12. DOI: 10.51554/Coll.22.50.01.
- Chankseliani, Maia, Lovakov, Andrey, Pisljakov, Vladimir (2021). A Big Picture: Bibliometric Study of Academic Publications from Post-Soviet Countries. *Scientometrics*, No. 126(10), pp. 8701–8730. DOI: 10.1007/s11192-021-04124-5.
- Eglāja-Kristsons, Eva, Kārklā, Zita (2023). Introduction: Women's Agency. Multiplying Stories and Subjects. *Letonica*, Nr. 49, 4.–12. lpp. DOI: 10.35539/LTNC.2023.0049.01.
- Garda-Rozenberga, Ieva, Neiburgs, Uldis (2023, šajā numurā). "Katiņ, šodien šaus čigānus, mūc!". Nevardarbīgā pretošanās, rīcībspēja un vieta romu genocīda laikā Latvijā. *Letonica*, Nr. 50, 174.–198. lpp. DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.09.
- Grosmane, Elita (1998). [Ievads]. *Letonica*, Nr. 1, 5.–6. lpp.
- Kāle, Sniedze (2023, šajā numurā). Padomju Krievijas Latviešu kreisās mākslas frontes liktenis – sliktienis. *Letonica*, Nr. 50, 60.–90. lpp. DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.04.
- Ķencis, Toms, Ūdre, Digne (2021). Introduction: Post-colonialism/socialism. *Letonica*, Nr. 43, 4.–6. lpp. DOI: 10.35539/LTNC.2021.0043.R.L.B.113.131.
- Laķe, Anda, Tišheizere, Edīte (2022). The Ecosystem of Culture and Arts. *Letonica*, Nr. 46, 6.–10. lpp. DOI: 10.35539/LTNC.2022.0046.A.L.E.T.6.10.
- Muktupāvela, Rūta, Ozoliņa, Lolita, Vītola, Ieva (2023, šajā numurā). Latvijas jaunatklātie pilskalni kultūrientitātes un vietas piederības kontekstā. *Letonica*, Nr. 50, 154.–172. lpp. DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.08.
- Ozoliņš, Gatis (2023, šajā numurā). Dzīvot pilsētā: pilsētas folkloras naratīvi. *Letonica*, Nr. 50, 116.–131. lpp. DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.06.
- Ozoliņš, Jānis, Vērdiņš, Kārlis (2023). Ievads. *Letonica*, Nr. 48, 4.–5. lpp. DOI: 10.35539/LTNC.2023.0048.01.
- Reale, Emanuela, Avramov, Dragana, Canhial, Kubra et. al. (2018). A Review of Literature on Evaluating the Scientific, Social and Political Impact of Social Sciences and Humanities Research. *Research Evaluation*, No. 27(4), pp. 298–308. DOI: 10.1093/reseval/rvx025.
- Tēraudkalns, Valdis (2023, šajā numurā). Viena grāmata divās politiskās sistēmās: Bībele latviešu valodā 20. gadsimta 50. un 60. gados. *Letonica*, Nr. 50, 38.–58. lpp. DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.03.
- Tönismann, Teele (2022). Practices and Discourses of Internationalisation: Sociology in the Baltic States before and after the Collapse of the Soviet Union. *Revue d'Histoire des Sciences Humaines*, No. 40, pp. 181–206. DOI: 10.4000/RHSH.7072.

Valke, Simona Sofija (2020). Ievads: Zināšanu ģeogrāfija un migrācija. *Letonica*, Nr. 41, 6.–9. lpp.

Weaver, Ieva (2023, šajā numurā). Performing in the Frame of the State: Slavic Music Groups in the Latvian Amateur Art System. *Letonica*, Nr. 50, 132.–153. lpp. DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.07.

Zanders, Viesturs (2023, šajā numurā). Latviešu Nacionālā fonda publikācijas un padomju dezinformācija. *Letonica*, Nr. 50, 12.–37. lpp. DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.02.

Zariņa, Anita, Svece, Artis, Vinogradovs, Ivo (2022). Mapping Common Ground: Towards the Environmental Humanities in Latvia. *Letonica*, Nr. 44, 4.–15. lpp. DOI: 10.35539/LTNC.2022.0044.A.Z.A.S.I.V.0001.

Raksti

Viesturs Zanders

Dr. philol., grāmatniecības vēsturnieks,

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultāte, Latvijas Nacionālā bibliotēka

Dr. philol., scholar of book history,

University of Latvia, Faculty of Social Sciences, National Library of Latvia

E-pasts / e-mail: viesturs.zanders@lnb.lv

DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.02

Latviešu Nacionālā fonda publikācijas un padomju dezinformācija

The Publications of Latvian National Fund and the Soviet Misinformation

Atslēgvārdi:

Latviešu Nacionālais fonds,
publikācijas par Latvijas vēsturi,
deportācijas,
dezinformācija,
Pērs Ulovs Enkvists,
Žanis Skudra

Keywords:

Latvian National Fund,
publications about the history of Latvia,
deportations,
misinformation,
Per Olov Enquist,
Žanis Skudra

Raksts izstrādāts Latvijas Zinātnes padomes projektā "Dezinformācijas un sazvērestību radītie riski demokrātijai: Latvijas pieredzes pārlūkošana" (Nr. lzp-2019/1-0278).

Kopsavilkums

Informācijas vākšanas un izplatīšanas darbs ir prioritāra 1947. gadā Stokholmā izveidotā Latviešu Nacionālā fonda (turpmāk – LNF) darbības joma. Turpat 50 gadu garumā LNF ir izdevis dažādās valodās grāmatas un brošūras par okupēto Latviju un Baltijas valstīm kopumā. Raksts iepazīstina ar LNF publikāciju sagatavošanas gaitu un rezonansi brīvajā pasaulē, tajā skaitā izmantojot LNF valdes protokolu grāmatas (glabājas LU Akadēmiskajā bibliotēkā). Tās piedāvā citos avotos neatrodamu informāciju par atsevišķu LNF publikāciju sagatavotājiem (tulkotājiem), izdevumu tirāžām un izplatīšanas ceļiem.

Plašāk aprakstīta padomju deportēto personu saraksta *These Names Accuse* pirmpublicācija 1951. gadā un darbs pie rokasgrāmatas *Latvia: Country and people* (1967). LNF sagatavo vairākas publikācijas, kas protestē pret Zviedrijā internēto baltiešu karavīru tendenciozo atainojumu zviedru rakstnieka Pēra Ulova Enkvista (*Per Olov Enquist, 1934–2020*) romānā "Leģionāri" (*Legionärerna, 1968*). 50.–80. gados LNF ar segvārdiem publicē vairākus okupētās Latvijas autoru tekstus, kas atklāj patiesību par padomju okupācijas režīma represijām un degradēto Latvijas vidi. Starp tiem plašāku rezonansi iegūst Žaņa Skudras (1924–1994) aprakstu un foto liecību krājums "Okupētās Latvijas dienasgrāmata" (1976, 1980).

Summary

Collecting and disseminating of information was the most important field of work for Latvian National Fund (further in text – LNF), founded in Stockholm in 1947. For almost 50 years LNF has published books and brochures in different languages telling about the occupied Latvia and the Baltic states overall. This article sheds light on how the publications by LNF were prepared and what resonance they had in Western democracies. It should be noted that the article uses protocols of the LNF board which are kept in the Academic Library of the University of Latvia. The article provides information not found in other sources concerning the editors (translators) of some of the LNF's publications as well as about the circulation numbers of the publications and distribution channels. The article examines the first publication in 1951 providing the list of persons deported by the Soviets – *These Names Accuse* – and the making of the reference book *Latvia: Country and People* (1967). LNF prepared several publications objecting the biased depiction of soldiers from the Baltics interned in Sweden in the novel *The Legionnaires* (*Legionärerna, 1968*) by the Swedish writer Per Olov Enquist (1934–2020). Starting in the 1950s and up to the 1980s LNF published – using cover names – several texts of authors living in the occupied Latvia which revealed the truth about the repressions carried out by the Soviet occupation regime and the degraded environment in Latvia. Among these texts the collection of descriptions and photo evidence, *The Diary of Occupied Latvia* (1976, 1980), by Žanis Skudra (1924–1994) gained a significant resonance.

Rakstot par latviešu trimdas grāmatniecību pēc Otrā pasaules kara, bieži vien tiek pieminēti apgādi, kas ilgstoši ir sekmīgi darbojušies Zviedrijā (“Daugava”, “Zelta ābele”, “Ziemeļblāzma”, “Memento”, “Atvase”), ASV (“Grāmatu draugs”, “Tilts”) un vēl citās mītnes zemēs (Daukste-Silasproģe 2007: 341–386; 2019: 345–356; Zaļkalne 2016; Zanders 2014; 2017; 2020). Krietni retāk uzmanība ir pievērsta sabiedrisko organizāciju veikumam grāmatniecībā, kas, mērķus izvirzot un tos sasniegto, mēdz būt atšķirīgi no privātajām iniciatīvām.

Informācijas vākšanas un izplatīšanas darbs ir prioritārs 1947. gada 14. decembrī Stokholmā izveidotā **Latviešu Nacionālā fonda** (tagad Andreja Eglīša Latviešu Nacionālais fonds, turpmāk – LNF, līdz 1961. gadam LNF Skandināvijā, turpmāk – LNFS) darbības joma turpat 50 gadu garumā, ieguldot tajā fonda atbalstītāju gada maksas, kā arī trimdas latviešu ziedojumus. Jau 1948. gada janvārī publiskotajā aicinājumā LNF deklarē, ka ir ne tikai “jāpierāda mūsu tiesības un taisnība [..], jāapelē pie demokrātisko tautu sirdsapziņas un taisnības sajūtas, bet arī plaši jāapgaismo Baltijas valstu [..] politiskā nozīme Eiropas līdzsvara un miera sistēmā un vispusīgi jāpierāda mazās Latvijas valsts lielās radošās spējas saimniecībā un kultūrā” ([Anon.] 1948). Šo svarīgo cīņas veidu Fonds domā veikt, dažādās valodās izdodot grāmatas un brošūras par Latviju un Baltijas problēmu. Par LNF publikācijām, to sagatavošanas gaitu un rezonansi brīvajā pasaulē, kā arī okupētajā Latvijā ne mazums izkļiedētas informācijas var atrast trimdas periodiskajos izdevumos, kā arī LNF valdes protokolu grāmatās. Tieši tās piedāvā citos avotos neatrodamu informāciju par atsevišķu LNF publikāciju sagatavotājiem (tekstu tulkotājiem), izdevumu tirāžām un izplatīšanas ceļiem. Arī par līdzfinansējumu citu apgādu sagatavotiem izdevumiem un sadarbību ar citu Baltijas tautu trimdinieku organizācijām. Ir gadījumi, kad atšķiras LNF protokolu grāmatās fiksētais no Benjamiņa Jēgera (1915–2005) “Latviešu trimdas izdevumu bibliogrāfijā” (1–5, 1968–1996) iespiestā. Turpmāk tekstā LNF izdevumu tirāžas ir minētas gadījumos, kad tās nav iekļautas Jēgera rādītājā.

LNF publikācijas par Latvijas vēsturi un padomju režīma represijām

Fonda pirmajos darbības gados tā apgādā pārsvarā iznāk apjomā nelielas publikācijas, kuru tapšanu ir ierosinājis kāds tuvā nākotnē paredzams starptautisks forums. Vispasaules baznīcas

konferences¹ dalībniekiem tiek izdalītas Fonda izdotās mācītāja Leona Čuibes (1915–2010) sagatavotās brošūras *The Lutheran Church of Latvia under Soviet Russian Occupation* ("Latvijas luterāņu baznīca padomju okupācijas apstākļos", 1948) 1500 eksemplāri (S. 1949). Apgāda "Daugava" vēlākā vadītāja Dagnija Šleiere (1919–1993), kas vērtē Čuibes brošūru kontekstā ar citiem informatīviem izdevumiem par Latviju, izsaka nožēlu, ka tikai garāmejot grāmatā ir minēta pretreligiģiskā audzināšana skolā un izdevuma potenciālā adresāta dēļ tajā nav atrodamas ziņas par katoļu baznīcu, kas, pēc viņas ieskata, izrāda visasāko pretestību okupācijas varai (Šleiere 1949). Zināmā mērā to kompensē dažus gadus vēlāk iznākusi brošūra *The Catholic Church of Latvia under the Bolshevik Torture* ("Latvijas katoļu baznīca boļševiku žņaugos", 1950), par kuras saturu no "nacionālpolitiska un konfesijas viedokļa" atbildību uzņemas prāvests Kazimirs Vilnis (1907–1988) (LNF 1949–1951: 20). Krietnu daļu no brošūras tirāžas (ap 2000 eksemplāru no 5000) Lielbritānijā izplata prāvests Jāzeps Savickis (1913–1989) ([Anon.] 1951c). Kā liecina LNF valdes protokolu grāmata, par Fonda izdevumu ir uzskatāma arī Fēliksa Cielēna (1888–1964) apcere *The Latvian Drama* ("Latvju drāma", 1950)². 200 apceres eksemplāri tiek nodoti Arvedam Švābem (1888–1959) un Andrejam Johansonam (1922–1983) izplatīšanai PEN kongresā Edinburgā, bet pārējos 300 eksemplārus³ fonda valde nolemj izplatīt, tos pārdodot (LNF 1949–1951: 48).

1949. gadā Fonds izdod Švābes koncentrēto Latvijas vēstures izklāstu *The Story of Latvia: A Historical Survey* ("Latvija: vēsturisks pārskats"). Pēc vēsturnieka Benno Ābera (1909–1990) ieskata, tas nav "mierīgas zinātniskas intereses savākto un kritizēto "faktu" tēlojums, bet gan dedzīga patriota asinīm rakstīta apsūdzība par netaisnību, kas nodarīta latviešiem un citām mazām tautām, laupot tām brīvību un eksistences iespējas" (Ābers 1950). Ābers pamatoti norāda, ka šī publikācija ir jau 1946. gadā Edinburgā iespiestās apceres *The Story of Latvia and Her Neighbours* ("Latvija un tās kaimiņi", izdevusi Skotu līga Eiropas brīvībai) papildināta versija, kurā izdarīti redakcionāli labojumi, lai tekstu darītu loģiskāku un pārskatāmāku. Arī pašā izdevumā nav nekādu norāžu, kas to izceltu kā pirmpublikāciju, kā tā ir reģistrēta bibliogrāfijā (Jēgers 1968: 333). 1950. gadā, respektējot pieprasījumu, Švābes apcere tiek iespiesta atkārtoti 1000 eksemplāros (LNF 1949–1951: 50). Būdam Fonda valdes priekšsēdētāja vietnieka amatā, 1952. gada maijā Švābe izsaka vēlmi, lai Fonds

1 Dažādu protestantisma virzienu pārstāvju forumā (Amsterdamā 1948. gada 22.08.–04.09.), kas noslēdzas ar Pasaules baznīcu padomes izveidi, Latvijas Evaņģēliski luterisko baznīcu ārpus Latvijas pārstāv arhibīskaps Teodors Grīnbergs un Stokholmas latviešu draudzes mācītājs Oskars Sakārnis.

2 Cielēns, F. Latvju drāma: autormanuskripts. LNB RxA 397, 8. v.

3 Bibliogrāfs Benjamiņš Jēgers min atšķirīgu izdevuma tirāžu – 2000 eksemplāri (Jēgers 1968: 308).

izdotu arī šīs apceres tulkojumu franču valodā (LNF 1951–1955: 19). Tomēr gadu vēlāk, kad Švābes saikne ar LNF nav vairs tik cieša, grāmatu ar nosaukumu *Histoire du peuple letton* ("Latviešu tautas vēsture"), kas apjoma ziņā ir četrreiz plašāka par iepriekšminēto *The Story of Latvia*, turpat Stokholmā publicē Latvijas sūtniecības Londonā informācijas birojs. 1954. gada rudenī LNF valde piedāvā Švābēm sarakstīt apceri par Latvijas vēsturi, kas tiktu publicēta zviedru valodā (LNF 1951–1955: 128), un jau pēc Švābes nāves tiek iespiesta viņa grāmata *Lettlands Historia* (1961). Nav šaubu, ka latviešu autora sarakstīts darbs par Latvijas vēsturi var aizpildīt robu mītnes zemes sabiedrības priekšstatos par tautu viņpus Baltijas jūras. Tādēļ nedaudz paradoksāls ir LNF valdes lēmums 1965. gadā grāmatas brīveksempļārus piešķirt 16 ģimnāziju beigušiem latviešu jauniešiem (LNF 1962–1974: 31). Taču vēl vairāk mulsina ziņa, ka šī Švābes apcere iegūst balvas statusu, tās 50 eksemplārus nododot "Daugavas vanagu" Gēteborgas nodaļas rīcībā dāvināšanai zviedriem kopīgo šaušanas sacensību un citu nodarbību noslēgumā (Eglītis 1969).

Švābes *Lettlands Historia* nav pirmā zviedru valodā publicētā LNF grāmata. Jau 1948. gadā, sagaidot Latvijas proklamēšanas 30. gadskārtu, nāk klajā Andreja Eglīša (1912–2006) un arheologa Valdemāra Ģintera (1899–1979) sagatavots bilingvāls izdevums "Latvijas 30 gadi = *Lettland 1918–1948*". 1950. gadā Fonds izdod brošūru *Östern anklagas, Västeren varnas* ("Mēs apsūdzam Austrumus, mēs brīdinām Rietumus"), kas ir pirms tam Vācijā iznākušās Heinriha Rituma (1912–1983) un Viktora Kaminska (1909–1989) brošūras *We Accuse the East – We Warn the West* (1948) pārstrādāta versija. Savukārt 1953. gadā, 1941. gada 14. jūnija deportāciju atceres priekšvakarā, tiek iespiests Andreja Eglīša, Valdemāra Ģintera un diplomāta Valdemāra Kreicberga (1912–1995) sagatavotais izdevums *1900 [nittonhundra] – talets apokalyps?: Skräckvälde, slaveri, folkutrotning* ("20. gs. apokalipse: šausmu valstība, verdzība, tautu iznīcināšana") (LNF 1951–1955: 72)⁴. Vēl pirms iepriekšminētajām LNF publikācijām 1948. gadā zviedru apgāds *Natur och Kultur* izdod tolaik Zviedrijā dzīvojošā pedagoga un publicista Alberta Kalmes (1911–2003) grāmatu *Sovjets blodsdåd i Baltikum: i dokumentarisk belysning* ("Padomju Savienības asiņainie nodarījumi Baltijā: dokumentārs notikumu apgaisojums")⁵.

Par vienu no nozīmīgākajiem un arī plašāku rezonansi ieguvušiem LNF izdevumiem kļūst padomju deportēto personu saraksta *These Names Accuse* ("Šie vārdi

4 Jēgera rādītājā (Jēgers 1968: 324) nav minēti izdevuma autori.

5 Vairāk pazīstama ir Kalmes 1951. gadā publicētā monogrāfija *Total Terror: An Exposé of Genocide in the Baltic* (1993. gadā Latvijā iznācis tās tulkojums "Totālais terors: genocīds Baltijā"), kuru vēsturnieks Ritvars Jansons uzskata par nozīmīgu soli pētījumos par komunistiskā režīma represijām Latvijā (Jansons 2016: 63).

apsūdz”) pirmpublicācija 1951. gadā. Jau 1949. gada vasarā Stokholmā iznākošais laikraksts “Latvju Vārds” ziņo, ka Fonda rīcībā ir 1941. gada 14. jūnijā no Latvijas izsūtīto personu saraksts, ko, attiecīgi sagatavojot, vajadzētu publicēt anglosakšu presē ([Anon.] 1949). Rakstnieks Jānis Grīns (1890–1966) 1949. un 1950. gadā vairākkārt LNF valdes sēdēs ziņo par priekšdarbiem publicācijas tapšanā, tās paredzamajām izmaksām un arī publicista Osvalda Freivalda (1905–1975) nodomiem sagatavot publicāciju par deportētajiem (LNF 1949–1951: 9, 16, 32).

1951. gada februārī “Latvju Vārds” publicē to personu vārdus, kas ziedojusi aizvesto saraksta izdošanai, tomēr plašāku informāciju par topošo izdevumu LNF publicē tikai marta otrajā pusē. Fonds informē, ka saraksti tiks iespiesti fotokopiju veidā ofseta tehnikā, lai iespējami vairāk atgādinātu autentisko dokumentu, un to publicāciju ievadīs Arveda Švābes ievads angļu un latviešu valodā. Izdevumu var atbalstīt divējādi: parakstoties uz to vai ziedojot naudu šim nolūkam. Fonda paziņojums vēsta, ka visi grāmatas eksemplāri tiks numurēti un brīvajā tirgū tie neparādīsies (LNF valde 1951).

Laikā, kad LNF valde diskutē par ceļiem, kā tikt pie publicācijai nepieciešamajiem līdzekļiem, un pat apsver iespēju to iespiest Lībekā, lai pagūtu uz deportāciju desmito gadskārtu (LNF 1949–1951: 66), presē izraisās plaša diskusija par šādas publicācijas nepieciešamību. Pret to iebilst arī hektografēti apkārtraksti, kurus izplata anonīma “nacionālo latviešu grupa Zviedrijā”. Tajos ir gan padomju ideologu iecienītās formulas “rokas nost no aizvesto sarakstiem” un “sabotējiet aizvesto sarakstu publicēšanu”, gan apgalvojumi, ka “gandrīz 95 % deportēto ir atgriezušies un sevi labi saglabājuši” un LNF “zem ultrapatriotisma slēpj čekas spieģus” ([Anon.] 1951a). Taču visi diskusijā iesaistītie šos apkārtrakstus novērtē kā padomju drošības iestāžu diversīvo darbību.

Iespējams, padziļinātāk pētot latviešu trimdas organizāciju dokumentus, varētu skaidrāk izprast motīvus, kādēļ atsevišķas no tām (Latviešu Centrālā komiteja Vācijā un Latviešu Nacionālā padome Lielbritānijā) izturas noraidoši pret LNF ieceri. Taču arī presē lasāmais pietiekami reljefi izgaismo atšķirīgos priekšstatus par deportēto saraksta publicēšanas lietderīgumu.

Šādas publicācijas nepieciešamību presē pamato gan LNF padomes loceklis Kārlis Straubergs (1890–1962), Haralds Biezais (1909–1995), gan šīs ieceres atbalstītāji intelektuāļi: Veronika Strēlerte (1912–1995), Ingrida Vīksna (1920–2017) un Oļģerts Liepiņš (1906–1983), vairāki to dara pat atkārtoti. Viņi noraida bažas, ka deportēto saraksta publicēšana sniegs padomju varai informāciju, ko varētu izmantot jaunām represijām, tajā skaitā apdraudot Latvijā palikušos deportēto tuviniekus. Tiek uzsvērts, ka organizācijas “Tautas palīdzība” savāktie dati par represētajiem jau nacistu okupācijas laikā ir nosūtīti uz Starptautiskā Sarkanā Krusta mītni Ženēvā, kur noteikti ir

bijuši pieejami arī tajos ieinteresētiem padomju dienestiem. Biezais uzskata, ka sarakstu publicēšana var palīdzēt latviešiem stiprināt izlēmību un atbrīvoties no bailēm, jo "tas skaistais sapnis, ka citi mūs atbrīvos un citi par mums rūpēsies, pieder vergu dvēselēm" (Biezais 1951a). Savukārt Strēlerte, cenšoties uzrunāt plašāku trimdnieku saimi, konstatē, ka, "dzīvodami Zviedrijā un paši ar savu atrašanos šeit jau būdami dzīva pretkomunistiska propaganda, esam sadūrušies ar pavisam vāju informāciju plašākā sabiedrībā par to, ko isti nozīmē dzīvot padomju varas režīmā". Tālab "mēs gribam, lai tie, kuriem vārds "deportācija" ir tikai tukša skaņa, redzētu garā aizrestoto lopu vagonu rindas, kur iekšā ir cilvēki, dzīvi cilvēki, ar vārdu un uzvārdu, vecumu un profesiju" (Strēlerte 1951a). Kādā citā reizē Strēlerte atgādina, ka trimdnieku pirmais pienākums ir neklusēt un tādēļ "nav iespējams reizē cīnīties pret komunismu un būt lojāliem pret padomju režīmu" (Strēlerte (1951b).

Arī rakstniece Ingrida Vīksna ir pārliecināta, ka "Rietumi prasa īsu, skaidru valodu, faktus un dokumentus. Skaitļus, ko nevar apstrīdēt." Komentējot iebildumus pret sarakstu publicēšanu, Vīksna norāda, ka jau 1944. gadā izdotajā Jāņa Kronlina (1886–1978) grāmatā "379 dienas: mūsu jaunatnes un skolu liktenis boļševiku varas laikā" ir fiksēti apmēram 2700 aizvesto skolotāju, skolēnu un viņu piederīgo vārdi un adreses. Vīksna retoriski jautā: "[...] vai šais gados mēs nebūsim iemācījušies saprast, ka čekas tērauda smadzenes daudz labāk zina un saprot par mums, **kas un kādēļ** ir aizvests, **kurš** un atkal **kādēļ** dažs ir atgriezies atpakaļ..." (Vīksna 1951)⁶

Deportēto sarakstu publicēšanas apšaubītāju viedokli visizvērstāk izsaka laikraksta "Latvija" redaktors Vilis Lesiņš (1903–1982). Norādot uz to, ka atsevišķas trimdas organizācijas uzskata šādu publikāciju par nevēlamu, Lesiņš pieminas zīmes uzstādīšanu represētajiem saista ar laiku, kad "Latvija atkal būs brīva un atvērsies arī padomijas koncentrācijas nometņu vārti [...]. Un tad, kad būsīm apzinājuši mums zudušos – tad arī celsim viņiem pieminekli; celsim nevis uz laba papīra un angļu valodā, bet gan uz Latvijas zemes, no Latvijas akmens un latviskiem ierakstiem." (Lesiņš 1951) Andrejs Eglītis apliecina Haraldam Biezajam, ka Fonds saņem atbalsta vēstules no visas pasaules, tomēr lūdz viņu nevilcināties ar pretrakstu Vilim Lesiņam: "Tavam vārdam ir asa skaņa, citi pārāk glēvi šo jautājumu muļļā." (Eglītis 1951) Nedēļu vēlāk "Latvju Vārds" tādu arī publicē. Biezais aicina nepārvērtēt trimdas organizāciju vadītāju lēmumu un viņu pilnvaru nozīmi. Arī deportēto sarakstu gadījumā, jo "nevienam nav pilnvaras tos publicēt, bet nevienam arī nav pilnvaras noslēpt latviešu mocekļu ciešanu ceļu". Pēc Biezā domām, arī iepriekš organizētās vēstuļu akcijas Rietumvalstu vadītājiem nesniedza jaunu, līdz šim nezināmu informāciju, taču tā mēs "pieklaudevām pie sirdsapziņas tiem vīriem, kas vienaldzības, labklājības, tirdzniecisku aprēķinu, varbūt arī noguruma dēļ taisās aizmirst mūsu likteni" (Biezais 1951b).

6 Izcēlumi citējumā ir jau pašā Vīksnas rakstā.

Laikraksts "Latvju Ziņas", kas arī iznāk Stokholmā, uzskata, ka strīdi ap deportēto sarakstu publicēšanu ir izgausinājuši leģendu par nacionālu vienotību, bet pretestību LNF iecerei laikraksts saista ar Fonda noraidīto Freivalda manuskriptu, ko nodomājusi publicēt Latviešu Nacionālā padome Lielbritānijā ([Anon.] 1951b)⁷.

1951. gada jūnijā LNF publikācija *These Names Accuse* nāk klajā 2000 eksemplāros. Švābes ievadam (gan tikai angļu valodā⁸) seko 8 pielikumi ar reproducētiem vairākiem dokumentiem un 1940.–1941. gadā represēto sarakstu, kur blakus vārdiem un uzvārdiem ir minēts arī represēto personu vecums un pēdējā zināmā dzīvesvietas adrese. Drīz pēc grāmatas iznākšanas trimdas presē un arī LNF valdes protokolu grāmatā ir rodamas ziņas, kuri mītnu zemju politiskie un viedokļu līderi ir saņēmuši LNF jaunā izdevuma eksemplārus. To vidū ir arī ASV prezidents Harijs Trumens (*Harry S. Truman*, 1884–1972), kurš pēc tam, kad Latvijas sūtnis ASV Jūlijs Feldmans (1889–1953) ir viņam pasniedzis eksemplāru Nr. 1 un pastāstījis par sarakstu izcelsmi un saturu, sola grāmatu "uzmanīgi izlasīt" ([Anon.] 1952a). Savukārt Zviedrijas karalim Gustavam VI Ādolfam (*Gustaf VI Adolf*, 1882–1973) *These Names Accuse* tiek piegādāta kā ierakstīts pasta sūtījums (LNF 1951–1955: 79).

Ļoti daļrunīgi ir skaitļi par līdzekļiem, kurus sarakstu publicēšanai ir nodrošinājuši latvieši dažādās mītnes zemēs: no ASV saņemtais veido 49,20 %, Austrālijas – 21,47 %, Zviedrijas – 16,17 %, Kanādas – 9,45 %, Vācijas, Dienvidamerikas un Dānijas nedaudz zem 1 % no katras, no Anglijas 0,44 % (LNF 1949–1951: 92). Tie tiešā veidā korelē ar iepriekšminēto atsevišķu organizāciju attieksmi pret šo izdevumu un šo organizāciju ciešo saikni ar vairākiem trimdas laikrakstiem. Tādēļ nepārsteidz, cik, salīdzinot ar daudzām citām trimdas grāmatu publikācijām, *These Names Accuse* izpelnās niecīgu ievērību trimdas presē. Diemžēl šāda ignorance liecina par demokrātijas izpratni trimdas preses izdevēju vidū. Izņēmuma raksturs ir vēsturnieka Indriķa Šterna (1918–2005) atsauksmei, kurā viņš LNF izdevumu novērtē kā līdz tam nozīmīgāko trimdā iznākušo vēstures dokumenta publikāciju, kura vērtību gan vairotu lielāks skaits dokumentu par deportāciju gaitu un plašāka informācija par pirmajā padomju okupācijas gadā nonāvētajiem (Šterns 1951).

Padomju represīvo iestāžu darbību atklāj arī 1952. gadā izdotā LNF publikācija *The Cheka (NKVD) at Work in Latvia: Documentary Evidences* ("Čekas (NKVD) darbība Latvijā: dokumentālas liecības"), kuras autors ir kādreizējais organizācijas "Nacionālā sardze" dalībnieks, vēlāk luterāņu mācītājs ASV Modris Kārlis Gulbis (1927–2002).

7 Faktiski pirmoreiz 1943. gadā iespiestās Freivalda grāmatas "Lielā sāpju draudze" papildinātu versiju 1952. gadā izdod apgāds "Imanta".

8 Nedaudz pārveidotu, ar nosaukumu *Genocide in the Baltic States* ("Genocīds Baltijas valstīs"), LNF to izdod 1952. gadā kā atsevišķu brošūru.

1955. gadā 1000 eksemplāros nāk klajā Aleksandra Plensnera (1892–1984) apcere *A Small Nation's Struggle for Freedom: Latvian Soldiers in World War II* ("Mazas nācijas cīņa par brīvību: latviešu karavīri Otrajā pasaules karā"), kuras pamatā ir viņa paša brošūra "Informācija par Latviešu leģionu" (1949) (LNF 1951–1955: 63, 145)⁹.

LNF sadarbība ar citām trimdas organizācijām un trimdas grāmatu izdevējiem

1953. gada rudenī Dagnija Šleiere, kas no saraksta "Par neatkarīgu un aktīvu Nacionālo fondu" ([Anon.] 1953c) piedalās LNF padomes vēlēšanās un tiek tajā arī ievēlēta, publicē programmatisku rakstu, kurā pārlūko Fonda līdzšinējo veikumu informācijas darbā un ieskicē turpmāk darāmo. Pēc Šleieres domām, Fonds savas pastāvēšanas laikā kļuvis par institūciju, kam nav līdzīgu citās mītnes zemēs. Viņasprāt, pastāvīgs informācijas darbs bieži vien ir ļoti nepateicīgs, jo arvien "pašu ļaudis ir vieglāk atrast atsaucību un līdzekļus kultūras sarīkojumiem, kamēr tik svarīgajam informācijas darbam trūcis saprašanas un atsaucības". Šleiere uzskata, ka priekšstatam par apstākļiem okupētajā Latvijā ir jāsakņojas aktuālā un drošā informācijā, jo "mēs nevaram vairs nākt klajā ar vairāk kā desmit gadu veciem stāstiem par pirmo okupāciju". Viņa konstatē, ka līdz šim nav izdevies panākt kopīga baltiešu informācijas biļetena izdošanu un norāda uz Igauniju Nacionālā fonda (*Eesti Rahvusfond*, dib. 1946) finansēto izdevumu *Newsletter from behind the Iron Curtain* ("Vēstis no Dzelzs priekškara otrās puses", iznāk no 1948. gada), kas "savas regulārās un vienmēr pārbaudītās informācijas dēļ ir atradis lasītājus nopietnās preses un politiskās aprindās, arī ASV Baltajā namā" (Šleiere 1953)¹⁰. Tā veidošanā kā līdzstrādnieki ir iesaistīti arī latvieši, taču finansējuma avota dēļ kārtējam apskatam par okupēto Latviju biļetenā ir ierādīta salīdzinoši neliela vieta.

Interesanti, ka tieši tad LNF saņem piedāvājumu no Igauniju Nacionālā fonda finansēti atbalstīt biļetena izdošanu (LNF 1951–1955: 98). 50. gados LNF iesaistās vēl vairāku baltiešu trimdas organizāciju informatīvu izdevumu līdzfinansēšanā, kā *Nachrichten aus dem Baltikum*, *Noticiero de los Países Bálticos* ("Ziņas no Baltijas", iznāk attiecīgi no 1958. un 1959. gada). Sevišķi detalizēti Fonds apsver iespēju piedalīties biļetena *East and West* ("Austrumi un Rietumi", iznāk no 1954. gada Londonā) izdošanā (LNF 1951–1955: 106, 108, 110, 113).

9 1985. gadā brošūru atkārtoti izdod Sidnejas Latviešu biedrība.

10 1948.–1952. gadā LNF izdod biļetenu "Latvija aiz Dzelzs Priekškara", kurā apkopota informācija, kas iegūta, Zviedrijā klausoties okupētās Latvijas radio raidītāju. Vēlāk biļetens iznāk ar nosaukumu "Okupētā Latvija".

50. gados LNF vairākkārt saņem grāmatizdevēju lūgumus pēc finansiālas palīdzības un Fonda atsaucība dažādos gadījumos ir atšķirīga. 1953. gada 5. janvārī LNF valde lemj par 1000 zviedru kronu (turpmāk – SEK) aizdevumu Miķelim Gopperam (1908–1996), lai gatavotu izdevumu *Latvian Literature* (“Latviešu literatūra”) (LNF 1951–1955: 54). Savukārt līdzekļu trūkuma dēļ tā paša gada 14. septembrī tiek noraidīts apgāda “Imanta” vadītāja Imanta Reitmaņa (1919–1966) lūgums pēc 4000 SEK aizdevuma, kas ļautu pārvarēt grūtības “Latviešu tautas dziesmu” izdošanā (LNF 1951–1955: 89)¹¹. Tā vietā Fonds sola savu atbalstu šim izdevumam presē, līdzīgi, kā tas jau ir darīts Goppera izdotās Valdemāra Tones (1892–1958) gleznu reprodukciju mapes (1953) gadījumā. Līdzīgu atbildi gadu vēlāk saņem Jānis Abučs (1914–1978) ar formulējumu “neradīt precedentu, piešķirot atbalstu privātiem apgādiem”, prasīto 2000 SEK vietā iegādājoties vienu Abuča izdoto Raiņa Rakstu komplekta eksemplāru (LNF 1951–1955: 125). Par pirmo okupētajā Latvijā tapušo tekstu, ko publicē LNF, kļūst aktiera un tulkotāja Ēvalda Valtera (1894–1994) ar segvārdu Ints Baltarājs 1956. gadā izdotā poēma “Rusiāde”. Tās manuskripta aizvešanu uz Zviedriju poēmas autors uztic zviedru flotes virsniekam, kad vairāki Zviedrijas flotes kuģi apmeklē Rīgu 1955. gadā (Valters 1990). Ar Andreja Eglīša priekšvārdu publicētais teksts plašāku atbalsi trimdas sabiedrībā tolaik negūst, un nodoms izdot tā tulkojumu arī citās valodās (LNFS valde 1956) paliek vienīgi ieceres līmenī. “Rusiādes” autorība tiek atklāta tikai 80. gadu beigās, kad šī grāmata līdz ar visiem citiem zinātnisko bibliotēku speciālajos fondos noslēptajiem trimdas izdevumiem beidzot kļūst publiski pieejama.

Tas pats ir attiecināms arī uz LNF izdevumu “Rīga 1955–1956: Rusiāde”, kas iznāk gadu vēlāk, 1957. gadā. Šī grāmata ar īsiem komentāriem papildinātos fotoattēlos rāda sovetizēto Rīgu, kādu to ir ieraudzījuši zviedru kara eskadras pārstāvji, apmeklējot pilsētu 1956. gadā. Laikraksta “Cīņa” redaktors Pāvels Pizāns (1918–1971) šo grāmatu nodod padomju režīmam lojālajam dzejniekam Jānim Sudrabkalnam (1894–1975), kas apņemas par to uzrakstīt, tikai sūkstās, ka nav vēl atradis “īsto pieeju” (Sudrabkalns 1957a). Pēc kāda laika viņam tas izdodas un vispirms Sudrabkalna “Vēstule pāri okeānam” tiek publicēta PSRS Komunistiskās partijas izdevniecības *Pravda* žurnālā *Ogonjok*, bet pēc tam trimdas dezinformēšanai paredzētajā izdevumā “Par atgriešanos Dzimentenē”, ko izdod komiteja ar tādu pašu nosaukumu, kura atrodas Austrumberlīnē un ko vada ģenerālis Nikolajs Mihailovs (*Nikolai Mikhailov*, 1897–1972) (Zaļkalne 2014: 101–102). Savā “Vēstulē” Sudrabkalns deklarē, ka latviešu emigranti “par tautai nozagtu naudu [...] izdod savas lapeles un grāmatas”. Pēc Sudrabkalna ieskata, izdevumā “Rīga 1955–1956: Rusiāde” kā apmelojošas pretpadomju propagandas paraugā “no katras lappuses uz mums raugās zvēriskā, ņirdzīgā reakcionārās

11 Trimdā plašāko folkloras izdevumu 12 sējumos Imants Reitmanis izdod no 1952. līdz 1956. gadam.

emigrācijas seja". Taču "tikai akls vai neapšaubāmi divkosīgs cilvēks var paiet garām Padomju Latvijas sasniegumiem" (Sudrabkalns 1957b). Zīmīgi, ka laikrakstā "Cīņa" Sudrabkalna viedoklis par Latviešu Nacionālā fonda izdevumu (raksts "Ar naidā apmīgotām acīm") tiek publicēts tikai 1958. gada februārī.

1958. gadā LNF apgādā iznāk Ādolfa Šildes (1907–1990) grāmata *The Profits of Slavery: Baltic Forced Laborers and Deportees under Stalin and Khrushchev* ("Pelnot ar vergu darbu: baltiešu piespiedu darbs un izsūtītie Staļina un Hruščova režīmu laikā"). Kaut arī apjoma ziņā tā ir identiska divus gadus pirms tam "Grāmatu drauga" apgādā publicētajai Šildes grāmatai "Pa deportēto pēdām", faktiski tā ir šī izdevuma būtiski papildināta versija. Šilde savā publikācijā pirmreizēji latviešu grāmatniecībā sniedz kompaktu pārskatu par deportēto latviešu likteņiem un padomju soda noietnēm (deportāciju vietu shēmu ir sagatavojis kartogrāfs Elmārs Ozols (1915–1993)). Informācijas apzināšana un sistematizācija, kas ir aizsākusies Vācijas Sarkanā Krusta dokumentācijas centrā Minhenē 1954. gadā, ir vēlāk turpināta, stundām ilgi intervējot vairākus tūkstošus 50. gadu vidū no Padomju Savienības izkļuvošu vācu un austriešu karagūstekņu. Pēc grāmatas recenzenta Alfrēda Vinčļa (1920–1975) domām, izdevumā apkopotajā informācijā "nav liekas gaušanās par latviešu tautas postu un nelaimi, bet vienīgi fakti, izskaidrojumi, pierādījumi, kas arī boļševismu nepiedzīvojušam lasītājam dod spilgtu ieskatu padomju vajāšanas un izmantošanas metodēs" (Vinčlis 1958: 21–22). Par to, ka vēl 50. gados šādas ievirzes publikācijas sarežģītība un darbietilpīgums netiek novērtēti, liecina fakts, ka honorāra vietā Šilde saņem zināmu grāmatas eksemplāru skaitu, ko pašam vajadzēja pārdot, lai segtu ar materiālu vākšanu saistītos izdevumus (Zeltiņš 1962). Grāmatas eksemplāru Šilde piesūta arī Kubas revolūcijas līderim Fidelam Kastro (*Fidel Castro*, 1926–2016), kas pateicības vēstulē noraida Šildes izteiktās bažas par Kubas nonākšanu Padomju Savienības satelīta statusā (Kr. 1961). Tas skan diezgan ironiski, ja atceramies t. s. Karību krīzi 1962. gada oktobrī un Kubas attīstību turpmākajos gadu desmitos.

Rokasgrāmata *Latvia: Country and people*

Garš un samērā samocīts, bet no grāmatniecības vēstures viedokļa interesants un literatūrā faktiski neaprstāts ir ceļš līdz apjoma ziņā prāvākajam LNF izdevumam – rokasgrāmatai ***Latvia: Country and people*** ("Latvija: zeme un tauta", 1967). Iecere par izdevumu, kas angļu valodā sniegtu informatīvi precīzu pārskatu par Latviju un tās likteni, pirmoreiz izskan LNF padomes sēdē 1952. gada 26. oktobrī ([Anon.] 1952b). Ģeogrāfs Jānis Rutkis (1907–1986) norāda, ka šādi izdevumi jau ir citām kultūras tautām un LNF izdevums varētu būt noderīgs, kļiedējot pretrunas un nepatiesību, kas par Latviju ir atrodamas

daudzās cittautu publikācijās ([Anon.] 1953a). 1953. gada 10. janvārī LNF valdes sēdē par izdevuma redaktoriem apstiprina Jāni Rutki, tautsaimnieku Arturu Landsmani (1913–1992) un Haraldu Biezo (LNF 1951–1955: 57).

Tomēr drīz pēc tam tiek saņemta ziņa, ka līdzīgas ievirzes izdevumu vēsturnieka Edgara Andersona (1920–1989)¹² redakcijā jau gatavo ASV. Tādēļ, lai izvairītos no nevajadzīga paralēlisma, tālāka konkrēta rīcība tiek sagausināta ([Anon.] 1953c). Būtu gan pārspīlēti apgalvot, ka ziņa par ASV gatavojamo izdevumu Stokholmu būtu sasniegusi tikai 1953. gada sākumā. Mākslas zinātnieks Jānis Siliņš (1896–1991), kuram Biezais rokasgrāmatā piedāvā rakstīt par glezniecību, norāda, ka par izdevumu *Cross Road Country – Latvia* ("Latvija – zeme krustcelēs") Edgars Andersons ir informējis Andreju Eglīti un literatūrkritiķi Jāni Rudzīti (1909–1970) jau 1951. gada rudenī (Siliņš 1953). Iespējams, lai rastu papildu argumentāciju pašu nodomātās rokasgrāmatas izdošanai, LNF vēl pirms Andersona rediģētā izdevuma publicēšanas paziņo, ka tas ir "vairāk domāts Latvijas propagandas nolūkiem" un kā tāds nevar aizstāt kvalificētu speciālistu veidotu zinātnisku izdevumu (Biezais 1953b). Jau pavisam drīz Biezajam kā rokasgrāmatas kultūras sadaļas redaktoram gan nākas pārliecināties, ka uzrakstīt kompakto tekstu par savu nozari ir gatavs tikai retais. Un tās nav tikai formālas atrunas, bet reāla noslogotība maizes darbā, kā arī rakstīšanai noderīgas informācijas trūkums. Sagatavot pārskatu par Latvijas konservatoriju neveselības dēļ nav gatavs komponists Jānis Mediņš (1890–1966), piebilstot, ka "nekad neesmu ar rakstu darbiem nodarbojies" (Mediņš [b. dat.]). Tomēr viņš iesaka vērsties pie Lielbritānijā dzīvojošā komponista Alberta Jēruma (1919–1978), ko Biezais arī dara. Viņš atzīst, ka rokasgrāmatas redaktoriem "ir tikai viena iespēja – visu likt uz vidējās paudzes cilvēkiem, kuru vārdi varbūt nav tik spoži, bet kam ir vairāk vitālas enerģijas, un kas zina – arī vairāk mīlestības uz savas tautas likteņiem" (Biezais 1953a).

Biezā uzaicinājumam uzrakstīt rokasgrāmatai ievada tekstu par Latvijas senvēsturi atsaucaus kultūrvēsturnieks un diplomāts Arnolds Spekke (1887–1972), kurš gan brīdina, ka "rakstīšana būs tāda neparasta, varbūt dažam labam sveša un maz patīkama: esmu pilnīgi izgājis laukā no ierastajiem trafaretiem; nezinu, vai tas uz labu vai uz ļaunu" (Spekke 1953). Par rokasgrāmatas autoru nav lemts kļūt jau rakstīt piekritušajam vēsturniekam Uldim Ģērmanim (1915–1997), kurš savu plašo un pārsvārā kritisko atsauksmi par izdevumu *Cross Road Country – Latvia* noslēdz ar konstatējumu, ka "jautājums par rokas grāmatu tomēr paliek atklāts" (Ģērmanis 1954a). Tas diezgan jūtami disonē ar citām atsauksmēm par šo pašu izdevumu, piemēram, "Latvju Vārda" autora apgalvojumu, ka grāmata ir "labākā rokas grāmata, kāda vispār latvietim trimdā bijusi" un tā jau esot ieguvusi ASV Valsts departamenta ievēribu

12 Andersons vēl 1950. gadā ir LNF pārstāvis Filadelfijā (LNF 1949–1951: 17).

([Anon.] 1954b). Uzzinot, ka viņa atsauksme tiek uztverta kā LNF rokasgrāmatas izdošanā ieinteresēto pasūtītājs, Ģērmanis no līdzdalības Fonda iecerētajā izdevumā atsakās, jo cer, ka tā tiks "baumotājiem atņemta iespēja augt un pieņemties muļķībā" (Ģērmanis 1954b). Ģērmanis lūdz respektēt viņa nepieķāpību un neskaudrot to ar ietiepību vai pārspīlētu mazdūšību, jo "esmu jau savā īsajā mūžā tik daudz ļaudis kaitinājis, ka derētu lieki neuzprasīties" (Ģērmanis 1954c). To, ka izdevuma iniciatoru starpā domas dalās gan par rokasgrāmatas apjomu, informācijas izklāsta formu, gan redaktoru un potenciālo autoru kompetenci un nepieciešamību viņu darbu kaut kādā mērā finansiāli atlīdzināt, liecina arī vairāku stundu ilgas diskusijas LNF padomes sēdē 1954. gada 17. janvārī ([Anon.] 1954a). Atšķirīga izpratne par izdevuma redaktoru un LNF vadības atbildības sadalījumu tomēr saglabājas arī turpmāk. Savā vēstulē Fonda valdei Biezais norāda, ka vācbaltiešu lingvistam Kurtam Štegmanim (*Kurt Stegmann von Pritzwald*, 1901–1962), kuram viņš pasūtīnājis tekstu par Herdera institūtu Rīgā, ir strikta prasība to publicēt vienīgi Biezā redakcijā (Biezais 1955a). Biezais kā principiāli nepieņemamu noraida Fonda valdes vēlmi cenzēt rakstu manuskriptus, tādēļ izšķiras par redaktora pienākumu izbeigšanu (Biezais 1955b).

Arī turpmāk izdevuma manuskriptu sagādāšana un tulkošana nevedas tik raiti, kā gribētos, un ne bez samezglājumiem izdevuma redaktoru un LNF vadības starpā. Vēl 1962. gada sākumā Jānis Rudzītis, kas no Haralda Biezā ir pārņēmis rokasgrāmatas kultūras sadaļas redaktora pienākumus, izsaka izbrīnu, ka bez saskaņošanas ar redaktoriem Fonds ir publicējis ziņu par rokasgrāmatas manuskriptu nodošanu izdevējam Imantam Reitmanim (Rudzītis 1962). Faktiski Reitmanis, kas 50. gados ir kļuvis par LNF pārstāvi Dānijā (LNF 1951–1955: 126), ir tikai atjaunojis savu pirms vairākiem gadiem izrādīto interesi par rokasgrāmatas izdošanu, taču ar tās manuskriptu vēlas iepazīties arī apgāds "Daugava". Fonda valde uzskata, ka tobrīd darbu pabeigt ir vairāk iespēju nekā agrāk, tomēr atzīst, ka tam ir nepieciešams virsredaktors, kas pārziņātu publicējamo materiālu kopumā (LNF 1962–1974: 1–2). Par virsredaktoru tiek apstiprināts Jānis Rutkis, bet pēc 1962. gada 26. martā parakstītā līguma Reitmanis saņem pirmo iemaksu (5000 SEK) izdevuma sagatavošanai (LNF 1962–1974: 5). Taču vēl pēc dažiem gadiem noslēgtais līgums ir apdraudēts, jo Reitmanis vēl nav saņēmis visu rokasgrāmatas manuskriptu (LNF 1962–1974: 25). Savukārt 1965. gada augustā, LNF valdes un padomes prezidija kopīgajā sēdē apspriežot ieilgušo rokasgrāmatas tapšanu, Valdemārs Ģinters paziņo, ka Reitmanis "izvairās uzsākt grāmatas iespiešanu un nevēlas precizēt arī papildvienošanos, bet izvirza jaunas prasības un aizbildinājumus" (LNF 1962–1974: 32). Starp LNF un Reitmani, kas vēlas Kreicberga angliiski tulkoto manuskriptu īsināt un papildināt ar jauniem datiem (LNF 1962–1974: 34), kompromisu panākt neizdodas, tādēļ Rudzītis pat aicina izvērtēt iespēju "vilkt šai lietai krustu pāri", jo "arī lielos nodomos var gadīties neveiksmes. Tajās atzīties nav

grēks.” (Rudzītis 1966) LNF vadība tomēr nesaredz šādu risinājumu kā optimālu, tālab 1966. gadā LNF uzsāk manuskripta ilustratīvo materiālu un līdz šim ieguldīto līdzekļu atgūšanu (LNF 1962–1974: 40).

Jau pēc Reitmaņa nāves 1966. gada 2. oktobrī rokasgrāmatas manuskripta salikšana tiek nodota Georga Šleiera (1917–2005) saliktuves uzņēmumā *Delta*, un beidzot 1967. gada vasarā *Latvia: Country and people* nāk klajā (LNF 1962–1974: 44, 52). Vairāk nekā 700 lappušu apjomīgs izdevums, kurā ir 6 galvenās sadaļas: “Valsts”, “Reģioni un pilsētas” – abām redaktors Rutkis, “Valdība” (ietver arī okupācijas režīmu aprakstus) – Kreicbergs, “Iedzīvotāji”, “Ekonomika” – abām redaktors Landsmanis un “Kultūra” – Rudzītis. Kaut arī izdevumā ir fiksēti visi tā autori (pavisam 31) (Rutkis 1967: xv), tomēr nepārprotami noteikt rokasgrāmatas atsevišķu nodaļu sarakstīšanas laiku un to autorus nav tik viegli. Pēc izdevuma galvenā redaktora Rutka domām, visvairāk rokasgrāmatas satura pilnveidē ir ieguldījis Landsmanis un Kreicbergs, bet izdevuma finansiālajā nodrošinājumā – Andrejs Eglītis. Rutkis gan reālistiski atzīst, ka “arvien nācies balansēt starp vēlamu un iespējamo, tāpēc jāsamierinās ar to, kā tas tagad ir”. Viņš tomēr aicina katru trimdas latvieti iesaistīties izdevuma izplatīšanā un izsaka cerību, ka līdz Latvijas valsts 50 gadu jubilejai 1968. gada rudenī visa grāmatas tirāža (2000 eksemplāri) būs atradusi savus lasītājus ([Anon.] 1967a). Rokasgrāmatas publicēšanu kā ļoti savlaicīgu vērtē arī Šilde, kurš pēc savas pieredzes zina, ka padomju propagandas izdevumu plašas izplatīšanas rezultātā “rietumu pasaulē sāk skatīt Latviju padomju perspektīvā” (Šilde 1967). Recenzijā Šilde konstatē, ka atsevišķas nepatīkamas kļūdas rokasgrāmatā ir radušās, nekritiski pārņemot informāciju no agrāk iespīestām publikācijām. Savukārt vēsturnieks Agnis Balodis (1932–1994) par kritizējamu uzskata vienotu vadlīniju trūkumu, kas rezultējies ar atšķirīgām pieejām dažādu dzīves jomu un nozaru aprakstos, sniedzot hronoloģiski neviendabīgus pārskatus ne tikai par norisēm Latvijā, bet arī trimdā. To, protams, ietekmējusi arī paša izdevuma ieilgusi sagatavošana (Balodis 1968).

Pēc tam, kad savus eksemplārus saņem rokasgrāmatas subskribenti, Fonda valde 1967. gada novembrī lemj par grāmatas salikuma likvidēšanu (LNF 1962–1974: 56). Latviešu grāmattirgotāji ASV vēl 1976. gadā interesējas par grāmatas papildmetienu, taču tālāk par kalkulešanu, cik varētu izmaksāt grāmatas kopiju izgatavošana, LNF netiek (LNF 1974–1980: 35).

Rokasgrāmatas izdevums gada laikā izplatās samērā sekmīgi: no 2000 eksemplāriem pārdoti ir 1590, kā brīveksemplāri izplatīti – 140, bet LNF rīcībā 1969. gada sākumā ir vēl 270 eksemplāri (LNF 1962–1974: 75). Būtisks atspaidis *Latvia: Country and people* izplatīšanā ir Austrālijā dzīvojošā latviešu būvuzņēmēja Kārļa Līduma (1910–1994) ziedojs (vairāk nekā 2000 dolāru), kas ļauj rokasgrāmatu piesūtīt ANO pārstāvēto valstu delegāciju vadītājiem, kā arī Austrālijas valdības un parlamenta

locekļiem ([Anon.] 1967b). Savukārt Ņujorkā dzīvojušās Emmas Zemītes (1895–1968) tuvinieku nodotie 375 dolāri, kas bēru ziedu vietā saziesti "Latvijas brīvības centienu veicināšanai", dod iespēju rokasgrāmatu piesūtīt bibliotēkām Vācijā, Austrijā, Šveicē un vēl citās valstīs (LNF 1968). 1969. gada augustā Fonda valde lemj par rokasgrāmatas nosūtīšanu arī uz okupēto Latviju un vairākām universitāšu bibliotēkām aiz dzelzs priekškara (LNF 1962–1974: 81).

60.–80. gadi ir laiks, kad arvien biežāk LNF mēģina iesūtīt savus un arī citus trimdas izdevumus Latvijā. Trīs reizes (1960, 1968, 1970) tiek izdots apjomā neliels (15–19 lpp.) miniatūra formāta (15×11 cm) uz ļoti plāna zīd papīra iespiests dzejoļu krājums "Dievs, svētī Latviju!", kuru Fonds plāno iesūtīt Latvijā ar vēstuļu starpniecību un citos ceļos (LNF 1962–1974: 65). Savukārt 70. gados Latvijā nelegāli tiek ievests 2000 eksemplāros (LNF 1962–1974: 105–106) pavairotais biļetens "Brīvībai" (nejaukt ar Latvijas Sociāldemokrātiskās strādnieku partijas kopš 1948. gada izdoto "Brīvību").

60. gadu nogalē un 70. gadu pirmajā pusē LNF intensīvi iesaistās publiskās diskusijās par Zviedrijā internēto baltiešu karavīru izdošanu Padomju Savienībai 1946. gada janvārī. Osvalds Freivalds, kuram jau 1956. gadā apgādā "Imanta" ir publicēta grāmata "Latviešu karavīru traģēdija Zviedrijā", 1965. gadā piedāvā Fondam izdot ar jauniem materiāliem papildinātu grāmatu zviedru valodā (LNF 1962–1974: 31). Iespējams, Freivalds nav gatavs saņemt Fonda finansiālu atbalstu tikai pēc grāmatas manuskripta iesniegšanas, tādēļ viņa publikācija *De internerade balternas tragedi i Sverige år 1945–1946* ("Internēto baltiešu traģēdija Zviedrijā 1945.–1946. gadā") nāk klajā 1968. gadā Stokholmā "Daugavas vanagu" apgādā. Jaunu impulsu diskusijās par nesenās pagātnes notikumiem un to interpretācijām dod tajā pašā gadā iznākušais Pēra Ulova Enkvista (*Per Olov Enquist*, 1934–2020) romāns "Leģionāri", kas saņem Ziemeļu padomes literatūras prēmiju (1969) un tiek tulkots vairākās valodās¹³. Protestējot pret tendenciozu baltiešu karavīru atainojumu romānā, LNF jau drīz pēc romāna iespiešanas publicē savu viedokli par to zviedru presē (LNF 1962–1974: 72). Enkvista versijas atspēkošanai domāto Landsmaņa grāmatu *De misstolkade legionärerna* ("Pārprastie leģionāri", Pāvila Šadurska (1924–1994) tulkojumu (LNF 1962–1974: 77) LNF izdod 1970. gadā) izplata, slēdzot līgumu ar firmu *Seelig AB* par grāmatas pārdošanu Zviedrijas grāmatu veikalos (LNF 1962–1974: 92). To piesūta visiem Riksdaga deputātiem, kā arī apmēram 1000 bibliotēkām Zviedrijā un citur Skandināvijā (–s. 1971). Kā atbilde Enkvistam ir uzskatāms arī Alfreda Dziļuma (1907–1976) romāns "Tiesas svētdiena", kuras saīsinātu versiju zviedru valodā tulko latviešu izcelsmes Zviedrijas aktrise Silvija Bārda (*Bardh*, 1925–2018) un kuru Fonds publicē 1973. gadā ar

13 Plašāk sk. Daudze 2011: 55–59.

nosaukumu *Domsöndagen* (Gudriķe, 2004: 278). Dažus gadus vēlāk Bārda tulko arī Dzijuma romānu "Kurzemes sirds vēl dzīva" un šī izdevuma 490 eksemplārus iegādājas Zviedrijas bibliotēkas (LNF 1962–1974: 138)¹⁴.

LNF un latviešu literatūras popularizēšana

Kaut arī Baltijas vācu dzejnieces un atdzejotājas Elfrīdes Ekartes-Skalbergas (*Elfriede Eckardt-Skalberg*, 1884–1964) veidotā latviešu dzejas antoloģija *Lettische Lyrik* (1960) ir iznākusi vācbaltiešu grāmatnieka Harro fon Hiršheita (*Harro v. Hirschheydt*, 1925–2017) apgādā, tās izdošanu finansiāli ir nodrošinājis LNF. Antoloģija turpina jau 20. gados aizsāktu Ekartes-Skalbergas latviešu literatūras tulkojumu publikāciju virkni. Atšķirībā no 1924. gadā izdotās antoloģijas ar tādu pašu nosaukumu, šajā izdevumā atdzejas teksti kārtoti autoru dzimšanas gadu secībā, sākot ar Annu Brigaderi (1861–1933) līdz pat Andrievam Salmiņam (1932–1978), un daļu no 20. gadu izdevumā ievietotajiem ir aizstājuši jaunāku paaudžu trimdas autoru dzejoļu tulkojumi. Novērtējot antoloģiju kā nepieciešamu un kopumā izdevušos, literatūrkritiķis Alfrēds Gāters (1921–1986) iesaka to nedāvināt politiķiem, kas parasti šādas grāmatas nelasa, bet piesūtīt recenzijas eksemplārus cittautu literārajiem žurnāliem (Gāters 1960). Pēc dzejnieka un literatūrkritiķa Ivara Ivaska (1927–1992) ieskata, LNF vajadzēja sagādāt antoloģijai latviešu literatūrkritiķa rakstītu plašāku ievadu, jo Pāvila Klāna (1912–1979) priekšvārdu viņš novērtē kā pārāk konspektīvu un formālu. Ivaska skatījumā uz grāmatas vāka reproducētais barona Rozena (*Paul Gerhard Rosen*, 1856–1927) akvarelis "Priedes smiltis" nedara godu ne latviešu, ne baltvācu kultūrai (Ivasks 1962). Arī Andrejam Eglītim vāka dizains neliekas atbilstošs, un viņš to skaidro ar izdevēja ignoranci pret Fonda ieteikumiem (Eglītis 2004: 272). Lai kā arī nebūtu, Ekartes-Skalbergas veidotā latviešu dzejas antoloģija *Lettische Lyrik* joprojām ir svarīgs avots vācu valodā priekšstatam par latviešu dzeju līdz 20. gadsimta vidum (Grudule 2020: 33). Ekarte-Skalberga ir arī viena no tulkotājām, kas sagatavo Andreja Eglīša dzejas izlasi *Geht mir einen anderen Himmel* ("Dodiet man citas debesis", iznāk Harija fon Hofmaņa (*Harry von Hofmann*, 1931–2021) apgādā 1964. gadā). Lai taptu šis izdevums, LNF valde 1962. gada aprīlī piešķir 800 SEK (LNF 1962–1974: 6). Pēc vairākiem gadiem Alfrēds Dzijums zina teikt, ka viņa pārzinātajā Latviešu palīdzības komitejas grāmatnīcā ir pārdoti 50 Eglīša izlases eksemplāri, kas ir daudz vairāk nekā dažs latviešu dzejas oriģinālgrāmata (Dzijums 1969). Vēl 1985. gadā Frankfurtes grāmatu mesas latviešu stenda vajadzībām *Geht mir einen anderen Himmel* tiek pavairota 100 eksemplāros

14 Dzijuma romāna tulkotāja nav minēta bibliogrāfijā (Jēgers 1988: 61), bet LNF protokolu grāmatā (LNF 1974–1980: 69).

(A. 1986)¹⁵. Sakarā ar 1978. gada maijā Stokholmā notiekošo PEN 43. kongresu iznāk Veronikas Strēlertes veidota un komentēta dzejas izlase angļu un vācu valodā *Scattered Voices* ("Izklīdētās balsis"), kuras iespiešanas izdevumus sedz LNF, un prāva daļa no grāmatas tirāžas (700 eksemplāri) tiek izplatīti kongresa dalībnieku vidū (LNF 1974–1980: 64).

Katra latviešu literatūras tulkojuma liktenis ir atšķirīgs. Tādēļ ir nevietā izteikt vispārinošus apgalvojumus par trimdas organizāciju neieinteresētību latviešu literatūras popularizēšanā. Atgādinot par izdevumiem, kas iznākuši ar LNF atbalstu, Zviedrijas latviešu kopienā sabiedriski aktīvā pedagoģe Vilma Tenese (1937–2020) norāda uz Andreja Eglīša vērojumu, ka "ir trūcis nevis līdzekļu un labas gribas izdot tulkojumus, bet arvien trūkst tādu literāru darbu, kurus vismaz vairums pašu latviešu rakstnieku trimdā atzītu par tulkošanai noderīgiem" (Tenese 1964).

Galvenokārt padomju presē atrodama informācija, kā arī Latvijas Sarkanā Krusta arhīvā (Vācijā) glabātās padomju režīma represēto personu liecības veido Ādolfa Šildes apceri "Pretestības kustība Latvijā", kura nāk klajā pirms Otrā vispasaules latviešu jaunatnes kongresa Londonā 1972. gada augustā. Šildes manuskriptu publicēšanai sagatavo Strēlerte, un apceri izdod ap 1500 eksemplāru tirāžā, daļu no tiem paredzot izplatīt kongresa dalībnieku vidū, bet pārējos pārdodot (LNF 1962–1974: 113). Agnis Balodis gan izsaka skepsi, vai jaunatne nebūs atturīga pret, viņaprāt, puķaino apceres stilu. Pēc viņa domām, grāmatā ir salīdzinoši maz jaunas informācijas, tomēr ir noderīgs arī šāds apkopojums, jo "nezināšana trimdinieku starpā dažreiz ir gluži neticama" (Balodis 1973). Tajā pašā 1972. gadā Šildes apcere iznāk arī angļu valodā, bet tās papildināta versija – 1985. gadā. Tajā iekļauts disidenta Gunāra Rodes (1934–2008)¹⁶ personiskajā pieredzē balstīts pārskats par politisko situāciju Latvijā 60.–70. gados, kā arī 45 baltiešu memoranda teksts, kas tapis sakarā ar Molotova–Ribentropa pakta 40. gadskārtu (1979).

Jau 1968. gadā Arturs Landsmanis piedāvā Fondam angļu valodā izdot apceri par rusifikāciju Baltijā (LNF 1962–1974: 59). Tās sagatavošana gan ieilgst, tādēļ vispirms 1975. gadā nāk klajā galvenokārt cittautu lasītājam domātās Landsmaņa grāmatas versija latviešu valodā – "Pastāvēt vai iznīkt: Baltijas tautu destrūcija Padomju Savienībā", bet 1977. gadā – tās tulkojums (latviešu izcelsmes žurnālista Niklāva Lapukina (1945–2009) veikums) angļu valodā 1100 eksemplāru tirāžā (LNF 1974–1980: 39–40). Ar Eduarda Keiša (1909–2001) karikatūru krājumu *Lenin's Heritage* ("Ļeņina mantojums") LNF savdabīgi atzīmē padomju valsts dibinātāja Vladimira Uljanova simtgadi 1970. gadā.

15 Jēgers min atšķirīgu izdevuma tirāžu – 200 eksemplāri (Jēgers 1996: 61).

16 Rode ierodas Zviedrijā 1978. gadā.

LNF publicētie okupētās Latvijas autoru teksti

Vairākām LNF

70. gadu publikācijām ir pamatā okupētajā Latvijā tapuši teksti, kas no Latvijas saņemti vai slepus izvesti dažādos laika posmos. Jau 1967. gadā Rietumos nonāk manuskripts, kuru drošības apsvērumu dēļ "Grāmatu draugs" gan publicē tikai 1977. gadā. Grāmatā ar nosaukumu "Vēl tā gribējās dzīvot" aprakstīts 1941. gada 14. jūnijā 14 gadu vecumā deportētās Rūtas Upītes (1927–1957) pārdzīvotais Sibīrijā. Jau nākamajā gadā Helmara Rudziša (1903–2001) apgāds publicē šīs grāmatas tulkojumu angļu valodā (līdz 1987. gadam tam ir 9 papildmetieni), kam vēlāk seko publikācijas spāņu, portugāļu un krievu valodā. 1978. gada 16. maijā LNF valde principā piekrīt atbalstīt Upītes grāmatas tulkojuma publicēšanu kādā vācu apgādā (LNF 1974–1980: 64). Tomēr vēl tā paša gada rudenī Martas Žagariņas (1905–1997) tulkojums ar nosaukumu *Ich wollte so gerne noch leben* nāk klajā LNF apgādā, Šildem gādājot par tā iespiešanu Lejassaksijas pilsētiņā Farelē, kur 40. gadu otrajā pusē pārvietoto personu nometnē ir dzīvojuši latvieši (LNF 1974–1980: 71, 74). Arī šeit, tāpat kā grāmatas pirmizdevumā 1977. gadā, ir lasāms anonīmi publicēts Upītes tēva Mieriņa Upītes (1899–1978) pēcvārds¹⁷. Līdzīgi tikai Atmodas laikā kļūst zināms, ka ar segvārdu Zenta Sarma LNF 1978. gadā publicēto "Kolimas piezīmju" autore ir liepājniece Zenta Jautrīte Vilsons (Pujēna 1989). "Gaismas akcijā"¹⁸ no Latvijas izvestā apjomā nelielā (48 lpp.) dzejoļu manuskripta korektūru lasa Strēlerte, un tas tiek iespiests 600 eksemplāros (LNF 1974–1980: 65–66) ar baptistu mācītāja Andreja Brūvera (1915–1997) ievadu (Brūvers 1978)¹⁹.

Okupētās Latvijas realitāti skaudri atklāj vēl divi citi LNF izdevumi. Vienā no tiem, "Mirusie apsūdz" (1976, iespiests 1000 eksemplāros) (LNF 1974–1980: 32), Austrālijā dzīvojošais literāts Arturs Plaudis (1915–2004), izmantojot daļu no dzimtenes saņemtajām mātes un citu radnieku vēstulēm, rāda degradēto Latvijas lauku vidi. Pēc Latvijas armijas un vēlāk Latviešu leģiona virsnieka Viļa Hāznera (1905–1989) ieskats, "ši grāmata būtu jāizlasa katram latvietim, kas šodien vēl mīl runāt vai iedomājas par iespējamu padomju varas liberalizēšanos Latvijā" (Hāzners 1976). Grāmatas iespiedējs Jānis Abučs piedāvā Arturam Plaudim apsvērt grāmatas izdevumu zviedru valodā, no kura Plaudis tomēr atsakās, ja publikācijas priekšnoteikums ir vēstuļu deponēšana Vesterosas pilsētas bibliotēkā (Plaudis 1976). 80. gados toties iznāk "Mirusie apsūdz" tulkojumi angļu (1984) un vācu valodā (1983), pēdējais no tiem ar nosaukumu *Tote klagen an* LNF apgādā. Plauža grāmatas tulkošanu uzņemas

17 Upītes autorība publiski tiek atklāta tikai 1988. gadā (Jēgers 1988: 166, 482).

18 "Gaismas akcija" – kristīga cilvēktiesību aizstāvēšanas organizācija, plašāk sk. Kļaviņš 2012.

19 Septiņus gadus Sibīrijā aizvadījušais Brūvers 1976. gadā ierodas Rietumvācijā.

vācbaltietis Erdmanis Fīrhufs (*Erdmann Vierhuff*, 1906–?)²⁰, kurš to uzskata par svarīgu pienākumu garīgajā cīņā pret boļševismu (Fīrhufs 1982). Plaudis ar Fīrhufa veikumu ir ļoti apmierināts, jo vēstulju tulkojumā ir paturēts lauku ļaužu vienkāršais, aprautais, lakoniskais stils. Plaudis ir diezgan pārliecināts, ka par viņa grāmatas lasītājiem varētu kļūt Baltijas vācieši, bet, vai šāds darbs var “interesēt švābu vai prūsi, kas samērā netraucēts savas dienas, gadus savā pusē aizvadījis, grūti paredzēt” (Plaudis 1983).

Arī literatūrkritiķis Eduards Silkalns (1937) atzīst, ka no publicētajām vēstulēm dveš “nemākslots, neliterarizēts simpātisks patiesīgums, bet – vai ar to pietiek, lai spilgtuma kārai un pie sensācijām pieradušai lielas tautas lasītāju saimei tiktu tas, pēc kā tā tiecas?” Retoriski izskan Silkalna pieņēmums, ka LNF rīcībā ir “pētījumu rezultāti par to, kāda veida izdevumi cittautu lasītājus par mūsu likteņiem visefektīvāk spēj ietekmēt un ka *Tote klagen an* nav laista klajā uz labu laimi un ar nepamatotām cerībām” (Silkalns 1983).

Krietni sarežģītāks liktenis ir izdevumam “Okupētās Latvijas dienas grāmata”, ko ar segvārdu J. Dzintars LNF publicē divās daļās 1976. un 1980. gadā. No Latvijas izvesto manuskriptu par lauku dzīves realitāti Latvijā 1975. gada septembrī nodod filoloģes Ofēlijas Jansones (1915–2002, viņas literatūrkritiskie raksti un tulkojumi publicēti ar Ofēlijas Sproģeres vārdu) rīcībā literārai apstrādei, un jau 1976. gada jūnijā Abučs atved no Vesterosas nule iespiestās grāmatas pirmo metienu (tās kopējā tirāža ir 1500 eksemplāri) (LNF 1974–1980: 31–32). Gadu vēlāk Fonds apstiprina 3000 SEK izmaksu Laimonim Niedrem (1924–2017)²¹, kas nododami “Okupētās Latvijas dienas grāmatas” autoram (LNF 1974–1980: 48). 1978. gada 7. jūnijā Niedri un viņa bērnības dienu paziņu Žani Skudru (1924–1994), kura teksti un attēli ir LNF izdevuma pamatā, Tallinā aiztur padomju drošības iestādes. Kā liecina LNF valdes protokolu grāmata, attēlus un manuskriptus Niedre no Latvijas ir izvedis pēc savas iniciatīvas, bet Fonds pēc tam no viņa ir tos atpircis (LNF 1974–1980: 65). Taču padomju tiesai jau *a priori* ir cits viedoklis, abiem tiek inkriminēta spiegošana LNF vadības uzdevumā, un LPSR Augstākā tiesa piespiež Niedrem un Skudram attiecīgi 10 un 12 gadus ieslodzījuma²². Kā līdzīgus tiesiskuma farsus, arī šo pavada propagandas kampaņa. Ar segvārdu

20 Fīrhufs 20.–30. gados Latvijas Universitātē studējis baltu filoloģiju, tad arī strādājis par skolotāju Rīgā, vēlāk Kuldīgā, izceļojis no Latvijas 1939. gadā, 80. gados strādājis par ģimnāzijas skolotāju Burgvedelē (Lejassaksijā).

21 Niedre kopš 60. gadu otrās puses kā tūrists apmeklē Latviju un vairākkārt iepazīstina Fonda darbiniekus ar Latvijā iegūto fotomateriālu.

22 Tiesas spriedums Gunāra Rodes tulkojumā no krievu valodas ir iespiests “Okupētās Latvijas dienas grāmatas” 2. daļas publikācijā 1980. gadā.

parakstītās paskvilas kritikas ass ir vērsta pret LNF: "Īstā vieta uz apsūdzēto sola būtu tai firmai, kas imperiālistiskās pasaules tirgū specializējusies spiegošanas informācijas biznesā un nezin kāpēc sevi dēvē par kaut kādu "latviešu nacionālo fondu"." (Ozolgars 1978)²³ Lai gan Latvijā ar "Okupētās Latvijas dienas grāmatu" un trimdas periodiskajiem izdevumiem var iepazīties vienīgi tie, kas ir saņēmuši padomju drošības iestāžu akceptu, "Cīņas" anonīmais autors atsaucas uz faktiski neeksistējošu recenziju trimdas presē, kurā esot norādīts uz grāmatas autora pieticīgajiem literārajiem dotumiem un tieksmi vispārināt paša pieredzēto (Ozolgars 1978). Ir jāpiekrīt žurnālistam Gaitim Grūtupam, ka LNF nav pietiekami izsvēris iespējamus riskus Latvijā dzīvojošajam autoram, grāmatas 1. daļas tekstā iekļaujot arī aprakstu par Skudras pieredzēto ciemos pie padomju armijā dienošā dēla Padomju Savienības un Ķīnas pierobežā (Grūtups 2011: 15–16). Zviedrijas pavalstnieks Niedre trimdas latviešu darbību rezultātā pēc 9 mēnešiem no apcietinājuma tiek atbrīvots, bet Skudra ieslodzījumā pavada 9 gadus (Grūtups 2011: 13–14). Jau vēlāk, beidzot iepazīstoties ar LNF izdevumu, Skudra izsaka nožēlu, ka grāmatās nav iekļautas daudzas, viņaprāt, interesantas manuskripta lappuses (Grūtups 2011: 17).

Dokumentālai literatūrai piederīga ir arī 1976. gadā no Padomju Savienības izraidītās Helēnas Celmiņas (1929–2017) grāmata "Sievietes PSRS cietumos". Grāmatu par savu politieslodzītās pieredzi 60. gados Celmiņa ir rakstījusi, domājot par amerikāņu lasītāju auditoriju, un 1985. gadā tā iznāk angļu valodā, bet pirms tam 1980. gadā pēc Andreja Eglīša ierosinājuma to izdod LNF (Celmiņa 2004: 90, 109). Padomju realitāti no atšķirīga skatpunktu atklāj būvzinieris Vilis Liniņš (1928), kurš brīva līguma strādnieka pieredzi 50. gados Vaņino ostā Tālajos Austrumos apraksta grāmatā "Ārpus padomijas koncentrācijas nāves nometņu žoga" (1987).

LNF publikācijas 70. un 80. gados

Starp LNF 70.–80. gadu publikācijām ir vairākas, kas aktualizē un skaidro Baltijas valstu likteņiem izšķirošas vēsturiskas norises Zviedrijas un citu Rietumvalstu sabiedrībai. 1978. gadā LNF izdod Agņa Baloža grāmatu *Sovjets och Nazitysklands uppgörelse om de baltiska staterna* ("Padomju Savienības un nacionālsociālistiskās Vācijas vienošanās par Baltijas valstīm"), kas ir viņa paša ar segvārdu Jānis Jūrmalnieks iespiestās apceres "Latvijas iekļaušana Padomju savienībā: tās priekš- un pēcspēle" ("Memento", 1973) papildināta versija. Baloža grāmatu, kas nāk klajā 2220 eksemplāros, iegādājas gan Zviedrijas bibliotēku

23 Šo propagandas tekstu pārpublicē vairāki trimdas preses izdevumi (laikraksti "Laiks" un "Austrālijas Latvietis").

pārvalde, gan LNF to piesūta Zviedrijas parlamenta deputātiem (LNF 1974–1980: 58, 69, 86). Molotova–Ribentropa pakta 40. gadskārtas priekšvakarā nāk klajā vēsturnieka Jāņa Zalcmaņa (1919–2011) apcere *Die Preisgabe der Baltischen Staaten, 1939: eine bewusste Handlung der Hitler–Regierung* (“Baltijas valstu iztirgošana 1939. gadā: Hitlera valdības apzināta rīcība”, 1979, 1000 eksemplāros) (LNF 1974–1980: 81).

80. gados LNF atkārtoti izdod vairākas grāmatas, kas apraksta ceļu līdz Latvijas Republikas proklamēšanai un tās pastāvēšanas sākuma gadus. Ar Ulda Ģērmaņa koncentrētu ievada tekstu iznāk kādreizējā Tautas padomes locekļa un Pagaidu valdības tirdzniecības un rūpniecības ministra Spriča Paegles (1876–1962) grāmata “Kā Latvijas valsts tapa” (1985, pirms tam izdota divreiz autora apgādā 20.–30. gados) un Ernesta Blanka (1894–1972) “Latvijas atdzimšana” (1989), kas ar autora segvārdu E. Silzemnieks pirmoreiz publicēta 1928. gadā.

Ne tikai latviešu trimdiniekiem LNF adresē vairāku starpkaru posmā izstrādātu juridisku un diplomātisku dokumentu publikācijas ar komentāriem svešvalodās. Latvijas Republikas Satversmes teksta publikāciju vairākās valodās (1984, 1989) papildina tiesību zinātnieka Zigurda L. Zīles (1927–2002) pārskats par Satversmes izstrādi un pieņemšanu Satversmes sapulcē, kā arī tās teksta analīze. Savukārt 1939. gada 5. oktobrī parakstītā Savstarpējās palīdzības pakta starp Latviju un PSRS publikāciju (1986) ievada politologa Jāņa J. Peniņa (1933–2020) raksts, kurā raksturots Baltijas valstu ģeopolitiskais stāvoklis pakta noslēgšanas laikā (Liepiņa 1986). Peniņa viedoklim par Baltijas valstu militāro nesagatavotību nepiekrīt kāds lasītājs, kurš līdzīgi kā citkārt, spriežot par pilnvērtīgas diskusijas iespējām, uzskata, ka norādīt uz bijušo Latvijas valdību kļūdām ir taktiski nepareizi, jo tas šķeļot tautu (Purkalītis 1986).

Padomju militāro spēku koncentrācijai okupēto Baltijas valstu teritorijā ir veltīts politologa Andra Trapāna (1936–2002) pētījums *Soviet Military Power in the Baltic Area* (“Padomju militārais komplekss Baltijas reģionā”, 1986), kura pamatā ir Baltijas studiju veicināšanas apvienības (AABS) 9. konferencē Monreālā (1984) nolasītais referāts.

1982. gadā LNF sadarbībā ar PBLA izdod atkārtoti padomju represēto personu sarakstu *These Names Accuse*²⁴. Šo publikāciju papildina deportēto ebreju tautības Latvijas pilsoņu vārdi, kā arī vairākas izsūtījuma vietu shēmas un ieslodzījuma vietu satelītuzņēmumi. Šis izdevums saņem ne tikai cildinājumus presē, bet arī vairākus kritiskus izvērtējumus. Vēsturnieks Edgars Dunsdorfs (1904–2002) uzskata, ka atsevišķu uzvārdu dublēšanās grāmatā liecina par paviršību, tekstu rediģējot, turklāt izdevuma sagatavotāji ir ignorējuši *These Names Accuse* 1951. gada izdevumā publicēto datu statistisko analīzi viņa rediģētā rakstu krājuma “Archivs” 14. sējumā

24 Bibliogrāfs Benjamiņš Jēgers (Jēgers 1996: 171) izdevuma tirāžu nemin. Līdz 1983. gada sākumam jau ir izplatīti 1200 šīs publikācijas eksemplāri (LNF 1983).

(Dunsdorfs 1983). Tās autors Arvīds Plukšs (1911–1997) norāda, ka no jauna publicēto uzvārdu skaits nav tik liels (ap 3000), kā minēts presē, grāmatai iznākot, bet pirmoreiz ir publicēti vien 970 uzvārdi (Plukšs 1983). Savukārt Šilde izsaka nožēlu, ka publikācijā ir reproducēts 1951. gada izdevumā minētais vācbaltiešu izceļotāju skaits, ko starplaikā ir precizējuši vācbaltiešu jurista Dītriha Andreja Lēbera (*Dietrich André Loeber*, 1923–2004) pētījumi (Šilde 1982). LNF izdevums tiek izmantots, godinot 1941. gada 14. jūnijā deportēto piemiņu, skaļi lasot viņu vārdus gan demonstrācijās Bostonā 1983. gadā un Bonnā 1986. gadā, gan arī 2021. gadā, organizējot piemiņas pasākumu “Aizvestie. Neaizmirstie” (Beķere 2022: 116; Zilberts 2021).

Arī 80. gados nav vērojamas īpašas izmaiņas padomju propagandistu un cenzūras attieksmē pret LNF darbībām. *These Names Accuse* tiek nodēvēts par Centrālās izlūkošanas pārvaldes finansētu antikomunistiskās propagandas izdevumu (Klāvs 1983)²⁵, un vēl 1989. gadā politisko cenzūru īstenojošā Galvenā literatūras pārvalde lemj vairākas Kultūras fondam Rīgā sūtītas publikācijas (*These Names Accuse* un Ģērmaņa grāmatu “Zināšanai”) nodot Fundamentālās bibliotēkas specfondā (Kalmanis 1989). Tomēr tā faktiski ir Pirra uzvara, jo dažus gadus vēlāk Latvijā iznāk 80. gados par pretpadomju darbību divreiz notiesātā Jāņa Barkāna (1959) grāmata “Soda nometņu un cietumu gūstā” (pirmpublicācija LNF apgādā 1990. gadā) un Agra Baloža grāmata “Latvijas un latviešu tautas vēsture”, kuru pats autors tulkojis latviešu valodā no LNF izdevuma *Lettlands och det lettiska folkets historia* (1990).

Rezumējot var teikt, ka Latviešu Nacionālajam fondam ir izdevies kopumā sekmiņi īstenot savu darbību, uzsākot izvirzītos uzdevumus, un tā publikāciju prāvākā daļa ir veiksmīgi kalpojusi organizācijas mērķiem: vākt un izplatīt patiesu informāciju par Latvijas vēsturi un situāciju okupētajā Latvijā. Dažādos LNF darbības posmos (50.–80. gados) iznākušās vēstures avotu publikācijas, liecības par dzīvi un kultūrvīdi okupētajā Latvijā, latviešu autoru daiļdarbu tulkojumi ir pārsniegušas aktuālās politiskās cīņas “rīka” statusu, kļūstot par nozīmīgu latviešu trimdas grāmatniecības vēstures daļu.

Avoti un literatūra

[Anon.] (1948). Aicinājums. Latvijas Universitātes Akadēmiskās bibliotēkas Misiņa bibliotēkas Latviešu Nacionālā fonda (turpmāk – LU AB MB LNF) fonds.

[Anon.] (1949). Neļausim pāraugt zālei pāri. *Latvju Vārds*, 12.08, 4. lpp.

[Anon.] (1951a). Provokācija: neizdevies komunistu provokācijas mēģinājums. *Latvju Ziņas*, 05.04., 5. lpp.

25 “Atbalss” – izdevuma “Dzimtenes Balss” pielikums komitejas kultūras sakariem ar tautiešiem ārzemēs (plašāk par to sk. Zaļkalne 2017: 43).

- [Anon.] (1951b). Sarakstu lietā. *Latvju Ziņas*, 05.05., 5. lpp.
- [Anon.] (1951c). Katoļu brošūra veic savu darbu. *Latvju Vārds*, 21.06., 4. lpp.
- [Anon.] (1952a). Aizvesto saraksts prezidentam Trumenam. *Laiks*, 02.02., 1. lpp.
- [Anon.] (1952b). Nacionālā Fonda padomes ārkārtējā sēde. *Latvju Vārds*, 30.10., 3. lpp.
- [Anon.] (1953a). Nacionālā Fonda 5 gadu darba... *Latvju Vārds*, 22.01., 1. lpp.
- [Anon.] (1953b). 14.000 kronas informācijas darbam. *Latvju Ziņas*, 16.04., 8. lpp.
- [Anon.] (1953c). Nac. Fonda padomes vēlēšanu saraksts "Par neatkarīgu un aktīvu Nacionālo fondu". *Latvju Ziņas*, 05.11., 2. lpp.
- [Anon.] (1954a). Domstarpības par rokas grāmatu. *Latvju Ziņas*, 21.01., 1.–2. lpp.
- [Anon.] (1954b). Vērtīgs darbs par Latviju. *Latvju Vārds*, 25.02., 2. lpp.
- [Anon.] (1967a). 10 gadu darba noslēgums: saruna ar rokasgrāmatas "Latvia – Country and people" redaktoru doc. J. Rutku. *Laiks*, 25.10., 2. lpp.
- [Anon.] (1967b). Austrālijā – Adelaides celtniecības apvienības direktors Kārlis Līdums ziedojis... *Laiks*, 1967, 02.12., 1. lpp.
- A. (1986). Jaunas darba programmas – mērķis tas pats – tautas brīvība. *Laiks*, 15.03., 5. lpp.
- Ābers, Benno (1950). Īsa Latvijas vēsture angļiski: The Story of Latvia. *Ceļa Zīmes*, Nr. 2, 147. lpp.
- [Balodis, Agnis] Gāle, G. (1968). Rokasgrāmata par Latviju. *Brīvība*, Nr. 5, 3. lpp.
- [Balodis, Agnis] Gāle, G. (1973). Izdevumi ar politisku nozīmi. *Brīvība*, Nr. 1, 4. lpp.
- Beķere, Kristīne (2022). *Latvijas labā: politiskā darbība trimdā: 20. gadsimta 40.–80. gados*. [Rīga]: LU Akadēmiskais apgāds.
- Biezais, Haralds (1951a). Aizvestie un mēs. *Latvju Vārds*, 01.03., 1. lpp.
- Biezais, Haralds (1951b). Misija bez pilnvarām. *Latvju Vārds*, 26.04., 1.–2. lpp.
- Biezais, Haralds (1953a). Vēstule Albertam Jērumam. 29. augustā. Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu krājums (turpmāk – LNB), RXA 263, Nr. 244, 28. lp.
- Biezais, Haralds (1953b). Vēstule Jānim Siliņam. 25. septembrī. LNB, RXA 263, Nr. 245, 87. lp.
- Biezais, H. (1955a). Vēstule LNF valdei. 17. martā. LNB, RXA 263, Nr. 244, 95. lp.
- Biezais, H. (1955b). Vēstule Rokas grāmatas redakcijas komisijas locekļiem. 16. maijā. LNB, RXA 263, Nr. 244, 85. lp.
- Brūvers, Andrejs (1978). Ievadam. Zenta Sarma. *Kolimas piezīmes*. Stokholma: Latviešu nacionālais fonds, 8.–9. lpp.
- Celmiņa, Helēna (2004). *Tuvumā un tālumā*. Rīga: Treji deviņi.
- Daudze, Argita (2011). *Latvija Zviedrijas politikā, 1945–1991*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Daukste-Silasproģe, Inguna (2007). *Latviešu literārā dzīve un literatūra ASV un Kanādā 1950–1965*. [Rīga]: Valters un Rapa.
- Daukste-Silasproģe, Inguna (2019). *Gaidot laivu: latviešu rakstnieki bēgļu ceļos Zviedrijā*. [Rīga]: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts.

- [Dunsdorfs, Edgars] Redaktors (1983). Tūkstoš deviņi simti četrdesmit pirmais gads. *Archivs: raksti par latviskām problēmām. Demografija*. Melburna: Pasaules brīvo latviešu apvienība un Kārļa Zariņa fonds. XXIII sēj., 127. lpp.
- Dziļums, Alfreds (1969). Grāmatas un lasītāji: tirgotāja vērojumi. *Latvija*, 22.03., 3. lpp.
- Eglītis, Andrejs (1951). Vēstule Haraldam Biezajam 19. aprīlī. LNB, RXA 263, Nr. 340, 95. lp.
- [Eglītis, Andrejs] A.E. (1969). Nenovirzīsimies no galvenā mērķa. *Latvija*, 19.04., 7. lpp.
- Eglītis, Andrejs (2004). Vēstule Jurim Soikanam 1960. gada 19. decembrī.
- Eglītis, Andrejs. *Raksti 4: Dzeja, publicistika, vēstules*. [Rīga]: Valters un Rapa, 272. lpp.
- Fīrhufs, Erdmanis (1982). Vēstule Arturam Plaudim. 23. novembrī. LU AB MB, A. Plauža f., 103. v., 9. lp.
- Gāters, Alfrēds (1960). Iznākusi sengaidītā dzejoļu izlase: Lettische Lyrik. *Latvija*, 26.11., 2. lpp.
- Grudule, Māra (2020). Nezināmā Elfrīde Ekarte-Skalberga – dzejniece un atdzejotāja. Ieskats Rīgas literārajā dzīvē 20. gadsimta sākumā. Kursīte, Janīna (sast., zin. red.). *Starp teksta baudu un dzimumdiferences kaislībām: veltījums akadēmiķei profesorei Ausmai Cimdiņai*. [Rīga]: LU Akadēmiskais apgāds, 16.–35. lpp.
- Grūtups, Gaitis (2011). *No saviem vārdiem neatsakos: rakstnieks, novadpētnieks un "vecais zeks" Žanis Skudra*. Jelgava: L. Brigadere un G. Grūtups.
- Gudriķe, Biruta (2004). *Starp divām rītausmām: Alfreda Dziļuma dzīve un literārā daiļrade*. [Rīga]: Daugava.
- Ģērmanis, Uldis (1954a). Rokas grāmata amerikāņiem par Latviju. *Latvju Ziņas*, 04.02., 4. lpp.
- Ģērmanis, Uldis (1954b). Vēstule Haraldam Biezajam. 2. martā. LNB, RXA 263, Nr. 244, 23. lp.
- Ģērmanis, Uldis (1954c). Vēstule Haraldam Biezajam. 13. martā. LNB, RXA 263, Nr. 244, 25. lp.
- Hāzners, Vilis (1976). Stāsts par Latvijas postu: "Mirusie apsūdz": liecības... *Laiks*, 27.11., 4. lpp.
- Ivaskis, Ivars (1962). Kritiskas pārdomas par antoloģijām, latviešu dzeju un rakstniecību. *Jaunā Gaita*, Nr. 38, 179.–182. lpp. Pieejams: https://jaunagaita.net/jg38/JG38_Ivaskis.htm [skatīts 15.11.2022.].
- Jansons, Ritvars (2016). *LPSR drošības iestāžu darbība, 1944–1956*. [VDK zinātniskās izpētes komisijas rakstu 2. sēj.] Rīga: LPSR Valsts drošības komitejas zinātniskās izpētes komisija: Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts, 59.–63. lpp.
- Jēgers, Benjamiņš (1968). *Latviešu trimdas izdevumu bibliogrāfija, 1940–1960*. 1. sēj. Grāmatas un brošūras. [Stokholma]: Daugava.
- Jēgers, Benjamiņš (1988). *Latviešu trimdas izdevumu bibliogrāfija, 1971–1980*. [Stokholma]: Daugava.
- Jēgers, Benjamiņš (1996). *Latviešu trimdas izdevumu bibliogrāfija, 1981–1991*. [Rīga]: Daugava.
- Johansons, Andrejs (1968). Jauns pamatdarbs bibliogrāfijā: Benjamiņš Jēgers: Latviešu trimdas izdevumu bibliogrāfija, 1940–1961, I, Daugava, 1968. *Latvija*, 16.11., 2. lpp.
- Kalmanis, Uģis (1989). Daži paskaidrojumi par represēto personu sarakstiem. *Atmoda*, 27.02., 1. lpp.
- Klāvs, K., Kundziņš, P. (1983). Šie vārdi tiešām apsūdz... *Atbalss*, Nr. 2, 1., 3. lpp.
- Kļaviņš, P. (2012). *Gaismas akcija: liecības un dokumenti par Gaismas akcijas slepeno un atklāto darbību dzelzs priekšvara abās pusēs: 1969–1989*. Mārupe: Drukātava.
- Kr. (1961). Kastro atbilde latviešu publicistam. *Laiks*, 04.02., 2. lpp.

LNf (1949–1951). LNf valdes sēžu protokolu grāmata, 1949–1951. LU AB MB LNf fonds.

LNf (1951–1955). LNf valdes sēžu protokolu grāmata, 1951–1955. LU AB MB LNf f.

LNf (1962–1974). LNf valdes sēžu protokolu grāmata, 1962–1974. LU AB MB LNf f.

LNf (1974–1980). LNf valdes sēžu protokolu grāmata, 1974–1980. LU AB MB LNf f.

LNf (1968). Paldies! *Latvija*, 22.06., 1. lpp.

LNf (1983). Latviešu nacionālā fonda darbā. *Latvija*, 03.01., 1. lpp.

LNf valde (1951). Apsūdzībai rietumos. *Latvju Vārds*, 22.03., 1. lpp.

LNfS valde (1956). Rusiāde. *Latvija*, 06.10., 1. lpp.

Lesiņš, Vilis (1951). Mūsu pilnvaras. *Latvija*, 18.04., 1. lpp.

Liepiņa, Austra (1986). Padomju Savienības māņu solījumi un līgumi. *Laiks*, 13.09., 4. lpp.

Mediņš, Jānis [b. dat.]. Vēstule Haraldam Biezajam. LNB, RXA 263, Nr. 245, 1. lp.

Ozolzars, J (1978). Graši, par kuriem pārdod dzimteni. *Cīņa*, 16.11., 3. lpp.

Plaudis, Arturs (1976). Vēstule Jānim Abučam. 14. novembrī. LU AB MB, A. Plauža f., 20. v., 16. lp.

Plaudis, Arturs (1983). Vēstule Erdmanim Fīrhufam. 8. aprīlī. LU AB MB, A. Plauža f., 103. v., 21. lp.

Plukšs, Arvīds (1983). Deportētie 1941. gadā. *Archivs: raksti par latviskām problēmām. Demografija*. Melburna: Pasaules brīvo latviešu apvienība un Kārļa Zariņa fonds. XXIII sēj., 128. lpp.

[Pujēna, Sarma] S. Sarma (1989). Klusā sestdiena. *Komunisti* (Liepāja), 25.03., 1. lpp.

Purkalītis, Kārlis (1986). Daži nepamatoti apgalvojumi. *Laiks*, 18.10., 2. lpp.

Rudzītis, Jānis (1962). Paskaidrojums Rokas grāmatas lietā. *Latvju Vārds*, 08.02., 2. lpp.

[Rudzītis, Jānis] J. Rdz. (1966). Nacionālā fonda vēlēšanas. *Latvija*, 12.02., 7. lpp.

Rutkis, Jānis (chief editor) (1967). *Latvia: Country and people*. Stockholm: Latvian National Foundation.

S. (1949). Kā darbojas Latviešu nacionālais fonds Zviedrijā. *Latvija*, 15.03., 2. lpp.

–s. (1971). Darbs pāri robežām. *Latvija*, 06.03., 1. lpp.

Siliņš, Jānis (1953). Vēstule Haraldam Biezajam. 27. novembrī. LNB, RXA 263, Nr. 245, 44. lp.

Silkalns, Eduards (1983). Traģēdija bez katarses. *Austrālijas Latvietis*, 09.12., 8. lpp.

Spekke, Arnolds (1953). Vēstule Haraldam Biezajam. 6. jūlijā. LNB, RXA 263, Nr. 245, 46. lp.

Strēlerte, Veronika (1951a). Tālās balsis. *Laiks*, 11.04., 2. lpp.

Strēlerte, Veronika (1951b). Piesardzība. *Latvju Vārds*, 10.05., 1. lpp.

Sudrabkalns, Jānis (1957a). Vēstule Pāvilam Pizānam 15. jūlijā. LNB, RXA 1, Nr. 8, 34. lp.

Sudrabkalns, Jānis (1957b). Vēstule pāri okeānam. *Par atgriešanos Dzimtenē*, 25.10., 1. lpp.

Šilde, Ādolfs (1967). Grāmata ar vērienu. *Latvija*, 11.11., 2. lpp.

Šilde, Ādolfs (1982). Šie vārdi apsūdz. *Laiks*, 07.08., 3. lpp.

Šleiere, Dagnija (1949). Vai propaganda? *Latvju Ziņas*, 14.04., 4. lpp.

Šleiere, Dagnija (1953). Kas veicams Nacionālajam Fondam? *Latvju Ziņas*, 05.11., 1. lpp.

- Šterns, Indriķis (1951). Šie vārdi apsūdz. *Austrālijas Latvietis*, 24.09., 4. lpp.
- Tenese, Vilma (1964). Lasītāju balsis: par tulkošanu un netulkošanu. *Londonas Avīze*, 14.02., 2. lpp.
- Valters, Ēvalds (1990). Mūslaiku atskaņu hronika un tās autors Ints Baltarājs [saruna ar Ē. Valteru (pseud. Ints Baltarājs)], pierakst. Māra Zālīte. *Karogs*, Nr. 6, 85.–86. lpp.
- Vīksna, Ingrida (1951). Lai nāves ziņa kļūst cīņas ieroci! *Brīvā Balss* (Toronto), 13.04., 2. lpp.
- [Vinčels, A.] Vitruvs, Alvils (1958). Vērtīga grāmata latviešu draugiem. *Daugavas Vanagi*, Nr. 6, 21.–22. lpp.
- Zaļkalne, Lilita (2014). *Back to the Motherland: Repatriation and Latvian émigrés 1955–1958*. Stockholm: Stockholm University.
- Zaļkalne, Lilita (2016). Uldis Ģērmanis un izdevniecība "Memento". *Jaunā Gaita*, Nr. 284, 53.–55. lpp. Pieejams: https://jaunagaita.net/jg284/JG284_Zalkalne-Germanis.htm [skatīts 15.11.2022.].
- Zaļkalne, Lilita (2017). "Dzimtenes Balss" pielikumi. *Jaunā Gaita*, Nr. 291, 40.–46. lpp. Pieejams: https://jaunagaita.net/jg291/JG291_Zalkalne.htm [skatīts 15.11.2022.].
- Zanders, Viesturs (2014). Anšlava Egliša sadarbība ar Helmaru Rudzīti: ieskats rakstnieka un izdevēja sarakstē. *Letonica*, Nr. 27, 61.–69. lpp.
- Zanders, Viesturs (2017). Mazāk zināmais par Ulža Ģērmaņa publikāciju tapšanu un likteņiem. *Letonica*, Nr. 35, 29.–42. lpp. DOI: 10.35539/ltnc.2017.0035.v.z.29.42.
- Zanders, Viesturs (2020). Cittautu literatūras tulkojumi trimdā 20. gs. 40.–50. gados. *Letonica*, Nr. 42, 20.–37. lpp. DOI: 10.35539/LTNC.2021.0042.V.Z.0002.
- Zeltiņš, Teodors (1962). Kā tapa grāmata "Pa deportēto pēdām"? *Latvija Amerikā*, 10.02., 3. lpp.
- Zilberts, Augusts (2021). Ar pasākumu "Aizvestie. Neaizmirstie" pieminēs 1941. gada deportāciju 80. gadadienu. Pieejams: <https://www.km.gov.lv/lv/jaunums/ar-pasakumu-aizvestie-neaizmirstie-piemines-1941-gada-deportaciju-80-gadadienu> [skatīts 15.11.2022.].

Valdis Tēraudkalns

Dr. phil., baznīcas un reliģiju vēstures pētnieks,

Latvijas Universitātes Teoloģijas fakultāte

Dr. phil., researcher of church and history of religions,

University of Latvia, Faculty of Education, Faculty of Theology

E-pasts / e-mail: valdis.teraudkalns@lu.lv

DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.03

Viena grāmata divās politiskās sistēmās: Bībele latviešu valodā 20. gadsimta 50. un 60. gados

One Book in Two Political Systems: The Bible in Latvian in the 1950s and 1960s

Atslēgvārdi:

aukstais karš,

luterānisms,

katolicisms,

Bībeles tulkošana

Keywords:

Cold War,

Lutheranism,

Catholicism,

translation of the Bible

Kopsavilkums

Šajā rakstā aplūkots Bībeles un tās daļu tulkošana un izdošana aukstā kara laikā Padomju Latvijā un latviešu diasporā Rietumos. Šis pētījums ienes Latvijas zinātniskā apritē Anglijas baznīcas arhīva (Lambetas pilī, Londonā) materiālus. Rakstā pievērsta uzmanība tādām tēmām kā Bībeles izdošana un izplatīšana Padomju Latvijā gan legāli, gan pagrīdē, Bībele kā performatīvs politisks instruments Rietumu un Austrumu konfrontāciju kontekstā. Bībele padomju periodā bija grāmata, kas publiskajā telpā neeksistēja, jo nebija pieejama veikalos un bibliotēkās, bet tajā pašā laikā tā bija padomju propagandas instruments. No otras puses, Rietumos Bībeles izplatīšana Austrumu bloka valstīs bija viens no diskutētiem jautājumiem – vai ir ētiski sadarboties ar padomju valsts un nevalstiskām organizācijām (arī reliģiskajām) un kādus aizliegto grāmatu izplatīšanas kanālus (legālus vai nelegālus) izmantot.

Summary

This article examines translation and publishing of the Bible and its parts during the Cold War in Soviet Latvia and Latvian diaspora in the West. The novelty of this article lies in the use of archive files from the Church of England archive in Lambeth Palace (London), as well as attention to topics like the Bible publishing and distribution in Soviet Latvia both legally and underground, the Bible as a performative political tool in the context of West-East confrontations. The Bible in the Soviet period was a book that did not exist in the public space because it was not available in stores and libraries, but at the same time it was a tool of Soviet propaganda. On the other hand, in the West, the Bible distribution in the countries of the Eastern Bloc was one of the controversial topics. It was questioned whether it is ethical to cooperate with governmental and non-governmental organizations (including religious ones) in these countries and what channels of distribution of banned books (legal or illegal) should be used.

Šajā rakstā aplūkota Bībeles un tās daļu tulkošana un izdošana aukstā kara gados Latvijā un latviešu diasporā. Jau agrāk zinātniski analizēts Bībeles 1965. gada izdevums (piem., Tēraudkalns 2008) un tā veidotāju radošās biogrāfijas (skat., piem., par valodnieku Ernestu Blesi – Baltiņš 2016). Īsas refleksijas par reliģiskiem tulkojumiem Latvijas vēsturē (ieskaitot diasporā tapušos), ieliktiem plašākā tulkošanas prakses kontekstā, atrodamas Andreja Veisberga monogrāfijā (Veisbergs 2022). Šī raksta novitāte ir ārzemju arhīvu materiālu (*Lambeth Palace Library*, Anglijas baznīcas arhīvs Lambetas pilī Londonā) izmantošana, kā arī pievēršanās Latvijā maz analizētām tēmām – Bībeles izdošanai un izplatīšanai Padomju Latvijā gan legāli, gan pagrīdē, Bībelei kā performatīvam politiskam instrumentam Rietumu un Austrumu pretnostatījuma radītās spriedzes kontekstā. Bībele padomju periodā bija grāmata, kura publiskajā telpā neeksistēja, jo nebija pieejama veikalos un bibliotēkās, taču vienlaikus tā bija padomju propagandas rīks (demonstrējot nelielās tirāžās izdotās reliģiskās literatūras paraugus ārzemēs kā pierādījumu reliģijas brīvībai PSRS). Savukārt Rietumos Bībeles izplate Austrumu bloka valstīs bija viena no aukstajam karam raksturīgajām strīdīgajām tēmām par to, kādā mērā ir ētiski sadarboties ar valsts un nevalstiskajām organizācijām (ieskaitot reliģiskās) šajās zemēs un kādi aizliegto grāmatu izplatīšanas veidi (legāli vai nelegāli) izmantojami.

Bībeles izdevums latviešu valodā bija viens no daudziem Rietumos veidotiem projektiem PSRS dzīvojošo tautu valodās. Lielais bēgļu skaits pēc Otrā pasaules kara motivēja Bībeles biedrības un citas organizācijas rūpēties par Bībeles izdošanu. 1968. gadā Britu un ārzemju Bībeles biedrība (BĀBB) izdeva Bībeli igauņu valodā: līdzīgi kā latviešu izdevumā *Vecā Derība* (VD, izņemot psalmus) bija tulkota diasporā, *Jaunā Derība* (JD) un psalmi – rediģēts trīsdesmito gadu tulkojums. Deiterokanoniskās grāmatas šajā izdevumā neietilpa, tās tika izdotas Zviedrijā astoņdesmitajos gados (Roosimaa 2002: 2–3, 6). Ņemot vērā aukstā kara apstākļus, Bībeles tulkotāji no PSRS nevarēja šādos projektos iesaistīties. Ar pareizticīgo bīskapa Kasiāna vārdu (viņš bija galvenais tulkotājs) saistītā JD krievu tulkojuma (publicēts 1970. g.) sākuma stadijā darba grupā piedalījās arī cilvēki no draudzēm Maskavas patriarhāta (MP) jurisdikcijā, taču viņi nedzīvoja PSRS, turklāt pēc Mateja evaņģēlija paraugtulkojuma publicēšanas 1953. gadā MP reaģēja negatīvi. Būdam padomju varas kontrolē, MP noliedzoši raudzījās gan uz krievu draudzēm Konstantinopoles patriarhāta pakļautībā, gan uz antikomunistiski un antiekumeniski noskaņoto Krievu pareizticīgo baznīcu ārzemēs, kura gan no oficiālas dalības minētajā projektā atteicās. Jautājums par

projekta kontroli bija viens no centrālajiem. Tāpat kā ar Bībeles 1965. gada izdevumu latviešu tulkojumā, pretrunas bija šī projekta definēšanā – Kasiāns to sauca gan par revīziju, gan par tulkojumu. BĀBB bija iecerējusi veikt arī VD tulkojumu un tādējādi 19. gs. sinodālā Bībeles tulkojuma vietā piedāvāt jaunu izdevumu krievu valodā, taču, tā kā pret projektu bija negatīva attieksme, no šīs ieceres nācās atteikties (Ovsianikov 2004: 197–216).

PSRS reliģiskās literatūras izdošana bija padomju kultūras diplomātijas un propagandas kampaņu daļa. 1942. g. MP metropolīts Nikolajs nosūtīja 700 krievu valodā izdotās grāmatas “Patiesība par reliģiju Krievijā” (*Pravda o religii v Rossii*, 1942) eksemplārus jaunievēlētajam anglikāņu Kenterberijas arhibīskapam Viljamam Templam (Temple). Nikolajs ne tikai lūdza grāmatu izplatīt Lielbritānijā, bet nosūtīt to tālāk citiem pareizticīgo patriarhātiem (Kalkandjēva 2015: 156–157). Grāmata bija ārzemēm domāts izdevums, kas netika izplatīts PSRS. Tās izdošanu kā pretsvaru tam, ka pareizticīgo baznīcu propagandai izmantoja nacisti, Staļinam rekomendēja toreizējais iekšlietu tautas komisārs Lavrentijs Berija. Lēmumu par to 1942. gada 10. martā pieņēma Kompartijas politbirojs (Odincov 2014: 127). Vēlākos gadu desmitos Bībeļu izdošanu PSRS izmantoja, lai pierādītu, ka valstī pastāv reliģijas brīvība, taču brīžiem padomju politikas īstenotāji pārcentās un panāca pretēju efektu. Piemēram, kad 1960. gadā PSRS baptistu delegācija ieradās Brazīlijā, lai piedalītos Pasaules Baptistu savienības kongresā Riodežaneiro, visiem tās locekļiem, izkāpjot no lidmašīnas, atšķirībā no citām delegācijām rokās bija Bībeles (Krievu baptisti 1963: 3).

Dažās padomju satelītvalstīs Bībeles izplatīšana bija iespējama brīvāk nekā PSRS. Ungārijā pastāvēja Bībeles padome (*Hungarian Bible Council*), kurā bija pārstāvētas protestantu baznīcas un kas bija Apvienoto Bībeles biedrību (*United Bible Societies*) asociētā dalībniece. Padome pārzināja darbu pie jauna Bībeles tulkojuma. 1971. gadā (ar atkārtojumu 1972. gadā) Ungārijas radio raidīja raidījumu ciklu par Bībeli, kurā piedalījās dažādu tradīciju pārstāvētāji pētnieki. Vēlāk šīs runas izdeva grāmatā (Beeson 1974: 252–253). Polijā ar valsts atbalstu 1947. gadā izveidoja jaunu BĀBB pārstāvniecību, jo iepriekšējās telpas bija sagrautas kara laikā. Varšavas birojs bija vieta, kur Austrumeiropas tūristi centās iegādāties Bībeles (Beeson 1974: 159).

“Tā trakā labošana...”

Šie diasporas latviešu īstenotajā Bībeles tulkošanas projektā iesaistītā Elmāra Rozīša vārdi (Rozītis 1960: 27) vislabāk raksturo tulkošanas un rediģēšanas procesu, kuru grūti aptvert mums kā digitālā laikmeta cilvēkiem. Rozītis raksta, ka kopā ar redaktoru Ernestu Blesi skatījies kādus no labotiem tekstiem, kuri bijuši tā no labojumiem saskatīti, ka nebija vairs salasāmi un

nācies tos pārrakstīt no jauna (Rozītis 1963: 73). Savukārt projekta noslēguma fāzē redaktors Bertrams Feders (avotos lielākoties Fedders) ilgāku laiku nesaņēma pēdējo korektūru sūtījumu, jo tas Anglijas pasta kļūdas dēļ bija nosūtīts nevis uz Toronto Kanādā, bet Tongas salu Klusajā okeānā (Dienu atspīdumi 1965: 6). Latvijas Evaņģēliski luteriskās baznīcas ārzemēs (LELBĀL)¹ arhibīskaps Teodors Grīnbergs pragmatiski bažījās, ka BĀBB daudzu labojumu gadījumā vispār atteiksies tālāk sadarboties latviešu Bībeles projektā, un tāpēc aicināja pēc iespējas drīz darbu pabeigt. "Vārdu dažādība netraucēs nevienu lasītāju. Arī sīkumi punktuācijā ir sīkums." (Grīnbergs [bez dat.])

Nepieciešamība pēc jauna tulkojuma bija nobriedusi jau sen – kā diasporā atcerējās mācītājs Rihards Zariņš, tad, kad pirms Otrā pasaules kara mācību grāmatās parādījās Vecās Derības stāsti mācītāja un politiķa Ludviga Adamoviča pārstāstījumā, skolēnu sekmes to apguvē bija labākas (Zariņš 1956: 6). Daļēji šo vajadzību atrisināja JD jaunā tulkojuma izdošana 1937. gadā, kas bija veiksmes stāsts, jo pirmajos 8 mēnešos tika pārdoti 15 000 eksemplāri (no 24 000). Grāmatas izdošana notika Kārļa Ulmaņa autoritārā režīma varas gados, kad skaitliski lielo reliģisko organizāciju darbība tika atbalstīta, mēģinot to iekļaut valdošā režīma ideoloģiskajās shēmās. JD izdevumu pasniedza gan Ulmanim, gan viņam tolaik tuvu stāvošajam Jānim Balodim (Tēraudkalns 1997: 104).

Vecajā ortogrāfijā pēdējo reizi Bībele iespiesta 1948. gadā (Bībele 1948). 1954. gadā latviešu diasporas presē publicēta ziņa par nodomu pārtulkot no jauna visu Bībeli. Problēmas radīja finansējuma trūkums – darbus varētu uzsākt, ja BĀBB divus gadus tulkotājiem maksātu 300 dolārus mēnesī, "bet šī biedrība nav vairs tik bagāta kā agrāk, un tik daudz nesola" (Spiritus Veritatis 1954: 3). 1954. gadā pēc ilgākām sarunām neatkarīgās Latvijas sūtnis Lielbritānijā Kārlis Zariņš saņēma labvēlīgu lēmumu VD pārstrādāšanai mūsdienu latviešu valodā. BĀBB šim mērķim piešķīra 3600 dolāru, paredzot, ka darbs jāpaveic gada laikā (Andrups 1995: 133). Sākotnējā ideja bija gotu burtiem iespiesto Bībeles tekstu pārrakstīt latīņu burtiem (visi teksti gan nebija gotu ortogrāfijā, psalmi un JD bija jau latīņu burtiem). Jāņem vērā, ka latīniskā ortogrāfija latviešu valodā ieviesās lēni. Lai gan Rīgas Latviešu biedrība, kuras Ziņību komisijas paspārnē darbojās Ortogrāfijas komisija, jauno ortogrāfiju akceptēja 1908. gadā, vairums avižu uz to pārgāja tikai 1938. gadā (Veisbergs 2022: 107). Prāvesta Jēkaba Ķullīša aprēķins bija, ka pārrakstīšanai vajadzīgs gads, bet izrādījās, ka darbam vajag daudz vairāk laika, un tas izvērtās par daudz plašāku projektu (Zariņš 1962: 32). Līdzīgi pirms kara notika ar JD izdevumu – sākumā plāns bija izdot

1 Pašreizējais nosaukums – Latvijas Evaņģēliski luteriskā baznīca pasaulē (LELBP). Rakstā aplūkotajā laika periodā LELBĀL nereti lietoja pirmskara nosaukumu (Latvijas Evaņģēliski luteriskā baznīca), jo tolaik uzskatīja sevi par vienīgo leģitīmo pirmskara Latvijas luterāņu baznīcas darba turpinātāju. Mūsdienās LELBP uzsver, ka abas baznīcas ir pirmskara baznīcas pēcteces.

to jaunajā ortogrāfijā, bet tad kļuva skaidrs, ka vajadzīgs jauns tulkojums, jo mainījies literārā valoda, attīstoties teksta kritikai, novecojis tābrīža tulkojums (JD projekta īstenotāji kā standartu pieminēja Eberharda Nestles (*Nestle*) JD izdevumu sengrieķu valodā) (A. M. 1935: 165).

VD tulkoja ASV dzīvojošie Fēlikss Treijs (*Treus*; daļa vēsturisko grāmatu, Ījabs, Abakuks, Hozeja) un Voldemārs Bernhards (daļa vēsturisko grāmatu, gudrības literatūra, Jeremijas raudu dziesma u. c.), kā arī Vācijā dzīvojošais Ādams Mačulāns (psalmi, lielie pravieši, daļa mazo praviešu). Treija tulkojums tika uzskatīts par pārāk burtisku un tāpēc papildus rediģējams. Pirms Mačulāna psalmus tulkoja okupētās Vācijas britu zonā dibinātā emendācijas komisija Kārļa Kundziņa vadībā. Pats Kundziņš tulkoja pirmos piecdesmit psalmus, nākamos piecdesmit – prāvests Aleksandrs Mitulis, pēdējos piecdesmit – mācītājs Edgars Lange un Eduards Zicāns. Jauntulkotos psalmus kopā ar pirmskara tulkoto JD izdeva 1953. gadā (Kundziņš 1965: 11).

Daļa tulkotāju bija pieteikuši sevi tulkošanas jomā jau agrāk. LU Teoloģijas fakultātes kolēģis Fēlikss Treijs Zicānu raksturoja kā liberālu teologu, profesora Imanuela Bencingera skolnieku, kas reliģiju analizēja vēstures un valodniecības perspektīvā. Viņa doktora disertācija bija par arābiem Vecajā Derībā (Treus 1946: 410–411). Zicāna tulkojumu fragmenti publicēti gan Latvijā, gan ārpus tās – piemēram, diasporā izdotajā prāvestam Edgaram Bergam veltītajā krājumā ievietots Zicāna tulkotais 91. psalms ar komentāriem (Zicāns 1950: 97–100). Viņa tulkojums atšķiras no Bībeles 1965. gada izdevuma – Zicāns lietojis Jahves vārdu, apzīmējot Dievu, 16. p. ir dziesmiskā forma “es piesātināšu viņu ar ilgu mūžu” (sal. 1965. g. izdevumā “es viņam došu ilgu mūžu”). Mācītājs Mitulis Bībeles emendācijas darbā bija iesaistīts jau pirms kara. Zariņš atceras, “kā viņš meklēja un izvēlējās vārdus, kas tuvāki tekstam, kas labāki stilam; tur bija literāras mērauklas, gaume, pietāte. Es viņu klusībā salīdzināju ar kļavieru tīrskanotāju.” (Zariņš 1975: 6) Treijs bija viens no tiem nedaudzajiem latviešu teologiem diasporā, kas turpināja darbu akadēmiskā jomā – viņš bija Pasaules Luterāņu federācijas studiju centra vadītājs Berhtesgādenā (Vācijā). Pēc ieceļošanas ASV viņš 1953./1954. g. kļuva par pasniedzēju Tila (*Thiel*) koledžā Grīnvilā, Pensilvānijā, un mācīja tur ievadu Vecajā Derībā, JD literatūras vēsturi un dogmatiku (Ķiploks 1981: 102).

Projekta norises koncentrējās sākotnēji Vācijā, jo tur pirmajos pēckara gados dzīvoja vislielākais skaits latviešu izceļotāju, starp viņiem arī daudzi draudžu darbinieki. Ziemeļu zonā (angļu okupācijas zonā) dzīvoja aptuveni 50 000 latviešu ar 50 mācītājiem. Dienvidu zonā (amerikāņu un franču okupācijas zonās) bija 70 000 latviešu ar 75 mācītājiem. Latvieši, tāpat kā citu tautību bēgļi, dzīvoja pārvietoto personu nometnēs, kurās formāli etnisko principu neievēroja, tomēr dažas no tām kļuva par nozīmīgiem latviešu centriem. Eslingenā dzīvoja aptuveni 7000 latviešu, ieskaitot 12 mācītājus un arhibīskapu T. Grīnbergu (Ķiploks 1970: 17).

Sākotnēji bija plānots, ka minētie tulkoņi nodos savu darbu emendācijas komisijai, kuras priekšsēdētājs bija K. Kundziņš, locekļi – luterāņi Ludvigs Bērziņš, A. Mitulis, E. Lange un baptistu mācītāji Augusts Šverns un Rudolfs Ekšteins. Trīs no viņiem dzīvoja ASV, trīs – Kanādā. Savukārt projekta administrēšanai tika izveidota otra komiteja ar triju baznīcu pārstāvjiem: priekšsēdis prāv. J. Kullītis (ev.-lut.), kasieris prof. Pēteris Stare (pareiztic.) un sekretārs māc. Ādolfs Klaupiks (bapt.) (Bībele jaunā latviešu tulkojumā 1955: 2). Lielā attāluma un ar to saistīto ceļa izdevumu dēļ kopīgas emendācijas komisijas sēdes praktiski nenotika un tāpēc projekta noslēguma fāzē darbs koncentrējās valodnieka Bleses rokās. Viņš gan nebija eksperts Bībeles tulkošanā. Viņš kopš 1947. gada strādāja Maincas Universitātei piederīgajā Tulku augstskolā, docējot poļu un krievu valodu (Baltiņš 2016: 56). Pats Blese vēlāk rakstīja, ka projektā iesaistījies no 1956. gada un vispirms izkorīgējis Jeremijas raudu dziesmas. Sākumā darbs noticis ar Roziša starpniecību, vēlāk, no 1960. gada – sadarbībā ar prāvestu Federu (Blese 1965: 13–14). Korektori bija Feders (tālāk citētajā Grīnberga ziņojumā saukts par atbildīgo korektūru lasītāju), Blese, Rozītis un Ringolds Mužiks (Federa rakstā (Feders 1965: 5) kā piektais korektors minēts arī Grīnbergs, bet jāņem vērā, ka aizņemtības un vecuma dēļ viņš nevarēja daudz laika šim darbam veltīt). Kā vēlāk rakstījis Grīnbergs, “redakcijas komisija korektūru saskaņošanai nepastāv” (Arhibīskapa vērtējums 1960: 1). Paša Grīnberga lomu viņam tuvu stāvošais Rozītis vērtēja negatīvi – “viņš nebija administrators, nedz lietu kārtotājs” (Rozītis 1962: 72). Tas atšķīrās no Grīnbergam adresētiem slavinājumiem diasporas presē.

Finanšu līdzekļu bija maz, tāpēc luterāņu, baptistu un pareizticīgo draudzes tika aicinātas ziedot jaunajam tulkojumam (Vajadzīgi līdzekļi 1955: 7). Sākotnēji par revīziju vai emendāciju sauktais darbs izvērtās par ilgāku un lielāku projektu, kas praktiski bija jauns tulkojums (lai arī paliekot Ernsta Glika tulkošanas tradīcijā). Tajā ievērotās pirmskara Latvijā pastāvošās rakstības normas (piemēram, *ch* lietojums) vēl pat vairākus gadu desmitus vēlāk diasporā tika izmantotas kā simboliska demarkācijas zīme, kas “pareizos” rakstu valodas lietotājus nošķīra no “nepareizajiem” (lielākoties Latvijā). Šī no aukstā kara gadiem saglabājusies polemika ar tai raksturīgo melnbalto skatījumu un valodu kā šajā redzējumā iekļautu politikas instrumentu skāra arī Latvijas Bībeles biedrības uzsākto jauno Bībeles tulkojumu deviņdesmito gadu otrajā pusē (skat., piemēram, Hofmanis 1997: 12).

Arhīvā ir saglabājies Grīnberga rakstītais ievads Bībelei. Tajā teikts, ka pie darba pielikuši roku mācītāji un “Latvijas Universitātes pašreizējie mācības spēki” (Grīnbergs 1962: 6). Grīnberga teksts Bībelē netika ievietots, bet publicēts brošūrā par Bībeles 1965. gada izdevumu (Grīnbergs 1965: 3). Federam bija doma, ka daļu iespiesto Bībeles eksemplāru vajadzētu iesiet bez Grīnberga ievada, jo tās sūtītu arī uz Latviju (Feders 1963: 16). Tomēr, tā kā tas tolaik nebija iespējams un Bībeles šā

vai tā tika iespēstas bez ievada, šī diskusija atkrita. Grīnberga rakstītais ievads ir vēl viens piemērs dažādo projekta dalībnieku darba pienākumu saplūšanai šajā darbā. Kā atzinis Feders, ievads nepalika sākotnējā variantā, to rediģēja un papildināja Kundziņš un Blese (Feders 1965: 6)².

Projekta gaitā starp tā dalībniekiem radās domstarpības. Treijs centās panākt, ka viņa tulkojums tomēr tiek izmantots un pa tiešo sazinājās ar BĀBB, izmantojot ekumeniskajā kustībā aktīvā norvēģu bīskapa, Apvienoto Bībeles biedrību prezidenta Ervinda Bergrāva (*Berggrav*) starpniecību. Tomēr no LELBĀL puses projekta pārzinātāju nostāja bija, ka VD jau ir pārtulkota un Mačulāna tulkojums ir labs (Rozītis 1958: 2–3). "Prof. F. Treus ir ļoti pamatīgi un zinātniski pārtulkojis, ar daudz komentāriem, bet diemžēl, mēs tādu iespēst nevaram, un tad mūsu visa pilnā Bībele iznāktu vairāk kā dubultbieza, nekā līdzšinējā." (Rozītis 1958: 4) Viedokļi atšķīrās arī jautājumā par projekta mērķiem. 1961. gadā Bergs rakstīja, ka attiecības starp Zariņu un Mužiku pasliktinājušās: "Bībeles izdošanas jautājumā saduras divi principi. Sūtnis gribētu ātri izdot jaunu Bībeles tulkojumu, kaut arī tas nebūtu pirmklasīgs. Turpretim Blese un Feders grib tulkojumu pamatīgi pārbaudīt valodas un zinātniskā ziņā. Mužiks ir tikai pārakstījis Federa manuskriptu, ievērojot paša Federa aizrādījumus." (Bergs 1961: 25)

Noslēguma posmā (no 1963. g.) saraksti ar BĀBB pārņēma jaunais LELBĀL arhibīskaps Kārlis Kundziņš. Līdz tam Zariņš bija Bībeles izdošanas darbu saskaņotājs. To bija paredzēts izdot 1963. gada Ziemassvētkos, taču kavējās korektūras, un arī visi tulkojumi vēl 1962. gada beigās nebija pabeigti (Andrups 1995: 150). 1960. gada septembrī sanāksmē, kas notika BĀBB telpās Londonā, tika nolemts, ka gala atbildība par teksta sagatavošanu būs Blesem, kas ar Rozīša starpniecību atskaitīsies Grīnbergam un BĀBB Tulkojumu nodaļai. Tas praktiski nozīmēja, ka bija pieļauta tikai tipogrāfijas kļūdu labošana, taču vēl 1963. g. BĀBB pauda satraukumu, ka ir notikuši arī citi labojumi (Bradnoks 1963: 38). Feders 1962. g. raksta, ka mēģinās vienoties ar BĀBB, lai tur, kur runa par Dievu, Jaunajā Derībā norādāmo vietniekvārdu "viņš" rakstītu ar lielo sākumburtu, lai gan sākumā vienošanās bija, ka šajā izdevumā tas ne-notiks (Feders 1962: 6). Tas prasītu daudz labojumu, un beigās tomēr "viņš" attiecībā uz Dievu tika rakstīts ar lielo sākuma burtu tikai Vecajā Derībā. Lai gan 1965. gada izdevuma gala versiju lielā mērā veidoja Blese, tas tomēr nenozīmēja, ka viss notika atbilstoši viņa viedoklim. Feders 1962. g. raksta, ka Blese atstājis tekstā "Cirs", taču viņš labojis uz agrāko "Kīrs" (Feders 1963: 21). Diskusijas bija arī par Bībeles tirāžu. LELBĀL vēlējās, lai Bībeli izdotu 25 000 eks. lielā tirāžā, tad sarunās ar BĀBB vienojās par 10 000, beigās – 5000 (Zariņš 1959: 32).

2 Federa autorība šajā rakstā nav minēta, taču viņa uzvārds pierakstīts ar roku šī izdevuma arhīva eksemplārā (LNA-LVA, 2263-1-97, 61. lp.).

Jaunais izdevums tika publicēts 1965. gadā, jau pēc Zariņa nāves. Atsauksmes par to bija dažādas – dažiem likās, ka vecā poēzija bija zudusi (J. E. 1966: 1). Diezgan izsmeļošu jaunā tulkojuma analīzi veicis Jānis Andrupis, kas rakstā norāda gan uz tā popularitāti (pirmo iespaidumu pārdeva dažu mēnešu laikā), gan uz veiksmīgiem jauninājumiem (viņaprāt, lielākās pārmaiņas bija īpašvārdu rakstībā), gan uz problēmām, kas saistītas ar to, ka līdzīgi kā citos jaunos tulkojumos šis Bībeles izdevums tapis primāri individuālai lasīšanai, piemirstot par tā publisko funkciju. Tas “veidots ar aci, ne ar ausi, un pirmajā vietā ir likti gramatiskās pareizības, ne dzejiskā skanīguma principi. Teikuma ritms un retorikas spēks ir zudis.” (Andrupis 1966: 2) Edgars Ķiploks pozitīvi vērtējis Bleses ieviestos jaunvārdus (kauklis – ‘āmurs’, kaiple – ‘ķēdīte’) un vecvārdus (cirmeņi, dzelte, plosoņa). “Alunāns, Kronvalds, Rainis v. c. ir tādā ceļā darījuši bagātāku mūsu valodu, kādēļ lai to mēs liegtu Bībelei, kas reiz bija mūsu rakstu valodas paraugs?” (Ķiploks 1954: 3) Kundziņš recenzijā salīdzinājis pirmskara emendāciju ar nesen iznākušo amerikāņu Bībeles revidēto standarta izdevumu (*Revised Standard Version*). Viņaprāt, abu projektu uzdevums bijis novērst arhaismus. Kundziņš raksta, ka domstarpības sākumā radījies jautājums par artikulu “tas”, “tā” lietošanu. Daži komisijas locekļi aizstāvēja artikula paturēšanu “svinīgās formulās”, kā, piemēram, “Tev pieder tā valstība un t a s spēks” un “Es esmu tas ceļš, tā patiesība un tā dzīvība”. Tomēr beigās uzvarēja viedoklis, ka šie ģermānismi jāatmet. Vienīgi formulējumā “Tas Kungs” komisijas vadība nolēma paturēt par svinīgu uzskatīto izteiksmes veidu³. Kundziņš arī kritizēja nekoncekvences JD 1937. un 1938. gada izdevumā, piemēram, nebija norādīts, ka Marka evaņģēlija beigas ir vēlāks teksta papildinājums (viņš rakstīja, ka nezina, kas šos papildinājumus ielika atpakaļ latviešu tekstā) (Kundziņš 1953: 7). Interesanti, ka Jāņa evaņģēlija jaunā tulkojuma izdevumā (1933. g.) par vēlāk iekļautu tekstu uzskatītais fragments (Jņ 5: 3b–4) nav iekļauts. JD 1937. g. izdevumā, kā arī tā revidētajā izdevumā 1938. un 1953. gadā šis teksts ievietots iekavās.

1965. gada izdevumu izpirka dažos mēnešos, un tam sekoja arī otrs, kuram bija iespējams pievienot LELBĀL virsvaldes izdotas brošētas lapas radu rakstu ierakstīšanai. Tas bija mēģinājums atjaunojot ģimenes Bībeļu tradīciju (Top Bībeles otrais iespaidums 1966: 5). Darbs pie Bībeles teksta turpinājās arī pēc 1965. gada – 1966. gada izdevumā Jaunajā Derībā tika izlabotas apmēram 200 kļūdas un saraksts ar vēl 200 kļūdām (kā arī 100 kļūdām VD) tika nosūtīts BĀBB 1967. g. Par nepieciešamību veikt tālākus labojumus gan LELBĀL vadībā bijuši dažādi viedokļi. Arhibīskaps Arnolds Lūsis deva norādījumu turēties pie JD 1954. g. izdevuma (Feders 1968: 33). Tālāku pētījumu uzdevums būtu analizēt, kas un vai vispār tika tekstā

3 Interesanti, ka JD 1937. g. izdevumā daudzviet (piem., Rm 14:6), bet ne visur, “tas” pirms “Kungs” likts kursīvā, 1938. g. – izcelts trekniem burtiem. 1953. g. izdevumā tas vairs nav darīts.

ielabots. Apjomīgāka 1965. gada izdevuma revīzija tika izdota Latvijā 1997. gadā, un Latvijas Bībeles biedrība to turpina izdot arī mūsdienās.

Līdzās Bībeles 1965. gada izdevumam, kura veidošanā piedalījās tikai protestanti, diasporā Bībeles daļu tulkošanu veica arī katoļticīgie latvieši, turpinot pirmskara ieceres. Latgaliešu valodnieks Leonards Latkovskis atceras, ka Latvijas neatkarības pirmajā posmā arhibīskaps Antonijs Springovičs vēlējās, lai katoļiem Latvijā būtu savs Bībeles tulkojums. Tāpēc par Kultūras fonda līdzekļiem tālākām studijām uz Vīni, Insbruku un Romu tika sūtīti 12 garīdznieki. Bībeles tulkošanu Springovičs uzticēja Izidoram Ancānam, kas nedaudz prata sengrieķu un senebreju valodu, bet ne pietiekoši, lai tulkotu, un viņa JD tulkojums arhibīskapam nebija pieņemams. Tāpēc to uzticēja veikt Aloizam Brokam, kas bija studējis Insbrukā. Latkovskis arī atmiņās raksta, ka ieteicis Atklāsmes grāmatu nosaukt "Atklājumi" ("Atklājumi" latgaliski), bet Broks tam nav piekritis. Interesanta ir Latkovska skepse par 2. Vatikāna koncila liturģiskajām reformām – "radikāli elementi spiež pēc jaunām pārmaiņām, lai katoļismu tuvinātu jūdaismam un protestantismam" (Latkovskis 1971: 4). Šis komentārs rāda neviennozīmību, ar kādu reformas pieņēma daļa katoļu. Atmiņās Latkovskis stāsta arī par pašu tulkošanas procesu – Broks lasīja savu latgalisko tekstu, Latkovskis sekoja grieķu tekstam (lietoja Nestles izdoto tekstu), Viktors Terenkevičs – latīņu tekstam, Jānis Jedušs – poļu tulkojumam. Paralēli tika izmantoti arī vācu katoļu, lietuviešu un latviešu luterāņu tulkojumi. Viņš pats bija skeptisks par katoļu tulkojumu veidošanu diasporā – "emigrācijā izdot misāli vai visu Bībeli simts latviešu vecīšiem ir neracionāli, bet jaunajiem tie izdevumi nebūs vajadzīgi" (Latkovskis 1971: 4).

1949. gadā iznāca Jaunā Derība latviešu valodā, kuru no latīņu valodas bija tulkojis Vincents Strelēvics: katoļu garīdznieks, kas pēc kara darbojās Rietumvācijā, tad Brazīlijā un mūža nogalē – ASV, kur 1974. gadā pāvests viņu iecēla augstā amatā – par apustulisko administratoru (Izcila garīdznieka simtgade 1988: 8). 1961. gadā izdoti Kanādā dzīvojošā garīdznieka un literāta Staņislava Mozgas tulkoti psalmi – tulkojuma pamatā ir Pontifikālā Bībeles institūta izdots psalmu tulkojums latīņu valodā, kas zinātniski pārstrādāts, salīdzinot senos grieķu, latīņu un ebreju tekstus. Recenzijās par viņa tulkojumu teikts, ka "stils tīrs un valoda pareiza, bet vietām pārāk vārdisks tulkojums pēc oriģināla" (Spoģis 1963: 3)⁴. Grāmatā ievietota arī pāvesta Pija XII apustuliskā vēstule *In cotidianis precibus* ("Ikdienas lūgšanās", 1945. g.), kurā, tāpat kā agrākā enciklikā *Divino afflante Spiritu* ("Ar Gara iedvesmu", 1943. g.), atzīts Bībeles teksta kritiskas analīzes lietderīgums (Svētā tēva pāvesta Pija XII apustuliskā vēstule 1961: 7–11). Līdz ar to pēc 19. gs. un 20. gs. sākuma Romas katoļu baznīcas cīņās pret teoloģisko modernismu iezīmējās jauna fāze – daļēja mūsdienu zinātnes metodoloģiju

4 Vārdisks – droši vien domāts "burtisks".

akceptēšana. Mozgas tulkojuma izdevums ar tajā ievieto papildu informāciju atšķiras no šajā ziņā askētiskā 1965. gada Bībeles izdevuma, kurā nav nekā par tulkotājiem un projekta vēsturi.

Bībele Padomju Latvijā

Reliģiskās literatūras izdošana PSRS bija apgrūtināta. Baznīcas centās izmantot to, ka Otrā pasaules kara beigās daļēji normalizējās valsts un baznīcas attiecības (PSRS bija svarīgs Sabiedroto atbalsts karā pret nacistisko Vāciju). 1954. gada 31. decembrī patriarhs Aleksijs lūdza Krievu pareizticīgās baznīcas lietu padomes priekšsēdētājam Genādijam Karpovam izdot evaņģēliju un psalmus (vienā grāmatā) 50 000 eks. tirāžā, Bībeli krievu val. 25 000 eks. tirāžā un lūgšanu grāmatu 250 000 eks. tirāžā. Patriarhs rakstīja, ka Bībeles trūkums ir tik liels, ka cilvēki to pārraksta ar roku. Viņš arī diplomātiski minēja, ka valsts prestižam kaitētu, ja Svētos Rakstus ievestu no ārzemēm. Par to Karpovs ziņoja PSKP CK, iesakot "politisku motīvu dēļ" to nepieļaut. Nākamā gada sākumā kompartijas vadība to atļāva (Pisma patriarha Aleksija I 2010: 101–102). 1957. gadā Vissavienības evaņģēlisko kristiešu–baptistu padome (VEKBP) izdeva 10 000 Bībeļu. Nākamā šāda iespēja bija desmit gadus vēlāk – pareizticīgie starp 1968. un 1970. gadu izdeva 30 000 Bībeļu. Armēnijas pareizticīgā baznīca 1970. gadā publicēja 10 000 eks. evaņģēliju un apustuļu darbu, 1974.–1975. gadā – 10 000 JD. 1973. gadā 10 000 eks. JD un psalmu jaunā tulkojumā iespieda Lietuvas katoļi (Sawatsky 1975: 9). 1969. gadā VEKBP saņēma atļauju izdot 20 000 Bībeļu un 26 000 dziesmu grāmatu krievu valodā (Simon 1974: 146–147). Salīdzinoši ar šīm lielajai valstij nelielajām reliģiskās literatūras tirāžām ateistiskā literatūra iznāca milzu tirāžās. Žurnāls *Nauka i religija* ("Zinātne un Reliģija"), kuru izveidoja 1959. gadā, sākotnēji iznāca 100 000 eks. tirāžā, 1981.–1983. gadā tas sasniedza 400 000 eks. tirāžu, pēc tam noslīdot līdz 340 000–350 000 eks. tirāžai (Pospelovsky 1987: 74).

Liegums reliģiskajām organizācijām izdot grāmatas uz gadu desmitiem aizkavēja pārmaiņu procesus draudzēs. Piemēram, no 2. Vatikāna koncila dokumentiem Latvijā padomju laikā tipogrāfiski tika izdots tikai viens – "Pastorālie lēmumi par baznīcu mūsdienu pasaulē" (200 eks., oficiāli 1970. g., faktiski 1971. g.), lai gan mūķene Kornēlija Springoviča (pieņemtais vārds Klāra) dokumentus slepus tulkoja no latīņu un, iespējams, franču valodas (Kovaļevska 2017: 124).

Bībeli PSRS mēģināja izplatīt gan legāli (vai nu ievēdot no ārzemēm, vai iespējot uz vietas), gan nelegāli (vai nu iespējot pagrīdes tipogrāfijās, vai mēģinot apiet robežkontroli). Dažkārt ārzemēs papildus tika iespiestas PSRS izdotas grāmatas, kuras pēc nelegālās ieviešanas varēja brīvāk izplatīt, jo titullapā kā izdevējs tika norādīta

PSRS reģistrēta reliģiska organizācija. Piemēram, tādā veidā 1978. gadā Latvijā izdoto baptistu dziesmu grāmatu iespieda Somijā un Zviedrijā un nelegāli ievada Latvijā (Lauva 2008: 55).

PSRS baznīcu vadītājiem dažkārt tika atļauts dažos eksemplāros saņemt grāmatas pa pastu (nereti ar vēstniecību starpniecību) vai arī ievest pēc ārzemju komandējumiem. 1965. gada vienu latviešu Bībeles izdevuma eksemplāru no Kenterberijas arhibīskapa saņēma Latvijas Evaņģēliski luteriskās baznīcas (LELB) arhibīskaps Gustavs Tūrs (Ramsey 1966: 109). Viņš rakstīja Anglijas baznīcas Starpbaznīcu attiecību padomes⁵ ģenerālsekretāram Džonam Satertveitam (*Satterthwaite*), ka, viņaprāt, tulkojums (viņš lietoja gan jēdzienu "atkārtota revīzija", gan "tulkojums") ir ļoti labs un par to priecātos luterāņu un pareizticīgo garīdznieki, ja viņiem to būtu iespējams saņemt (Tūrs diplomātiski raksta par saņemšanu "teoloģiskiem mērķiem", jo tā viņš centās padomju iestādēm pamatot reliģiskās literatūras vajadzību, tāpat netika pieminēti potenciālie jaunā izdevuma lietotāji, piemēram, baptisti, bet gan pareizticīgie, kurus padomju iestādes uzskatīja par daudz sadarbīgākiem ar režīmu) (Turs 1965: 106). LELBĀL vēlējās pēc iespējas vairāk eksemplāru nosūtīt uz PSRS. Mužiks interesējās, vai Anglijas baznīcas amatpersonas nevar to izsūtīt katram mācītājam Latvijā, taču saņēma atbildi, ka tas nebūtu praktiski. Varētu sākumā nosūtīt dažus eksemplārus, lai noskaidrotu, vai adresāti grāmatas saņem. Tāpat ieteikums bija meklēt iespējas sūtīt Bībeles caur Varšavu, kur pastāv BĀBB veikals un luterāņu bīskaps ieņem vadošu amatu Pasaules luterāņu federācijā. Redzams, ka LELBĀL pārstāvji centās atbalstīt baznīcu Latvijā – Mužiks arī lūdza, vai Kenterberijas arhibīskaps nevarētu apmeklēt Latviju un tādējādi stiprināt baznīcu tur, taču saņēma atbildi, ka tas tuvākā laikā nebūs iespējams (Note for file 1965: 100). BĀBB Mužika lūgumu Kenterberijas arhibīskapam sūtīt Bībeles uz Latviju neatbalstīja, uzskatot, tāpat kā Satertveits, ka arhibīskapa vārds negarantēs sūtījumu mērķa sasniegšanu. BĀBB vēstulē Anglijas baznīcas Ārlietu padomei arī jaušams – Bībeles biedrība uzskatīja, ka tā jau ir ļoti daudz darījusi, lai jauno Bībeles tulkojumu izdotu ("jaunais tulkojums ir biedrībai maksājīs tūkstošiem mārciņu. Mēs pat aprēķināt nevaram, cik asiņu un sviedru tas mums prasījis") (Williams 1966: 98).

Par spīti tam, ka no Rietumiem nelegāli ievest Bībeles stingrās kontroles dēļ bija riskanti, nereti Rietumu ticīgie to mēģināja darīt. 20. gs. sešdesmito gadu vidū Rietumu presē tika publicēta informācija par kādu angli, kas no BĀBB bija iegādājies 386 Bībeles krievu valodā un mēģināja tās pārvest caur Brestas robežkontroles punktu. Paslēptās grāmatas robežsargi atrada un konfiscēja kopā ar automašīnu

5 No 1959. līdz 1964. g. šādi dēvēja Anglijas baznīcas Ārlietu padomi, kuras darba uzdevumos bija iekļautas arī attiecības ar citām konfesijām Lielbritānijā.

(Monitors 1966: 6). Bībeļu ieviešanas iespējas bija atkarīgas no PSRS reģionu ģeogrāfiskā stāvokļa – Igaunijā tas bija relatīvi vieglāk, jo, pateicoties prāmja satiksmei starp Tallinu un Helsinkiem, Igaunijā iebrauca daudz somu tūristu.

Vēl viens veids, kā darīt Bībeli pieejamu, bija to nelegāli iespiest PSRS teritorijā. Ar to PSRS it īpaši nodarbojās neregistrētie slāvu baptisti (pazīstami arī ar nosaukumu “baptisti-reformisti”), kas nesamierināmi atteicās sadarboties ar padomju varasiestādēm un ar oficiāli reģistrēto baptistu savienību. Abas puses – neregistrēto un reģistrēto draudžu locekļi – atzina augošo varasiestāžu spiedienu uz reliģisko organizāciju darbību kā problemātisku, taču pušu taktika atšķīrās. Viena no baptistu-reformistu izdevniecībai “Kristietis” piederošām tipogrāfijām atradās Līgatnē. 1974. gadā varasiestādes arestēja septiņus tās darbiniekus un konfiscēja 15 000 Jauno Derību krievu valodā, kā arī 16 tonnu papīra (Sawatsky 1975: 11). Tipogrāfijas iekārtas pa daļām bija ievestas no ārzemēm. Tipogrāfija tika atklāta pēc tam, kad veikalā, kurā, kā bija zināms, iepirkās ar baznīcu saistīti cilvēki, tipogrāfijas sūtītais papīrs izrādījās apstrādāts ar radioaktīvu vielu. Līgatnes tipogrāfijas darbinieces (Jekaterinu Gricenko, Zinaidu Tarasovu, Idu Korotunu, Tatjanu Kožemjakinu, Nadeždu Ljovovu) atbrīvoja jau 1975. gadā, lai Pasaules baptistu kongresā Stokholmā netiktu skatīts jautājums par ticīgo vajāšanām PSRS (Sīlis 2021: 310–311). Pateicoties baptistu-reformistu paziņojumam par notikušo un šīs informācijas izplatīšanai ārzemēs, tiesas prāva bija plaši zināma Rietumos (Bourdeaux, Hebly, Voss 1976: 84–85). Tipogrāfijas atklāšanu sekmēja tas, ka baptisti-reformisti ilgstoši bija padomju varas uzmanības lokā. Reliģijas lietu padomes (RLP)⁶ pilnvarotā Latvijas PSR lietās ir diezgan sīkas ziņas par šo reliģisko grupu – 1973. gadā Latvijā aptuveni 350 cilvēki, no kuriem 100–120 Rīgā, Rīgas rajonā – 180, Priekulē – 40, Jēkabpilī – 20. Par nelegālu sapulču rīkošanu ar naudas sodu 50 rubļu apmērā tika sodīti baptisti Siguldā un Ogrē (Kokins 1974: 118).

Pirms Līgatnes nelegāla spiestuve sešdesmito gadu otrajā pusē tika izveidota Jelgavā, dzīvojamās mājas bēniņos Jelgavas baptistu baznīcas pagalmā, puskilometru no pilsētas tiesas nama. Ironiski, ka milicijas patruļas, uzraugot tiesas namu, apsargāja arī tipogrāfijas ēku. Iespiedmašīnas jauda deva iespēju katru mēnesi iespiest 15 000 eks. žurnālu *Vestņik Spasenija* (“Pestīšanas Vēstnesis”), kā arī JD un dziesmu grāmatas. Lai mazinātu vibrācijas troksni, iekārtu nolika uz piepumpētām riepiņām. VDK radās aizdomas par nelegāliem iespieddarbiem, tomēr tipogrāfiju neatklāja (Sīlis 2021: 254–258).

Pagrīdes izdevējdarbība, no mūsdienu viedokļa raugoties, brīžiem atgādināja piedzīvojumu filmas scenāriju – tik neparasti un pašizliedzīgi bija izdevēju centieni.

6 RLP tika izveidota 1965. gadā, apvienojot Krievu pareizticīgās baznīcas lietu padomi un Reliģisko kultu lietu padomi.

1970. gadā Augstākā tiesa uz trim gadiem notiesāja septītās dienas adventistu Aizputes draudzes sludinātāju Jāni Kukulīti, kas bija pavairojis un izplatījis savu grāmatu "Kristus krusts". Viņš arī kopā ar palīgiem krievu valodā nelegāli bija iespiedis dziesmu grāmatu "Ciānas dziesmas". Kukulītis gribējis nelegāli doties uz ASV. Lai šo mērķi īstenotu, viņš caur Poliju un Čehoslovākiju mēģinājis sasniegt Austriju. No Rīgas ar lidmašīnu aizlidojis uz Ļvovu un no turienes purvainā teritorijā mēģinājis šķērsot Polijas robežu. Jau Čehoslovākijas pusē viņu atklājis robežsargu suns (No oda izpūš ziloni 1970: 1). Šis notikums bija tik ārkārtējs, ka par to tika ziņots arī padomju presē, aprakstot Kukulīša darbību kā spekulāciju ar reliģisku literatūru (Kārklīņa 1970: 2). Nepateikts palika tas, ka ticīgos uz šādiem soļiem spieda reliģiskās literatūras akūtais trūkums.

Padomju Latvijā legālas iespējas izdot vismaz daļu Bībeles pavērās represiju atslābuma periodā pēc Staļina nāves. Kā liecina Baznīcas virsvaldes sēdes protokols, 1956. gada 14. februāra plenārsēdē tika lemts par Jaunās Derības un psalmu emendācijas komisiju šādā sastāvā – Gustavs Tūrs (priekšsēdētājs), prāvests Alberts Vītols un mācītājs Leons Taivāns (locekļi) (Protokols Nr. 33 1956: 111). Vītols, tāpat kā Tūrs, bija studējis Tērbatā, lai gan kara dēļ nepabeidzis teoloģijas studijas turienes Teoloģijas fakultātē. Pirms Otrā pasaules kara bija publicējis rakstus un dzeju. Viņš bija pazīstams intelektuāļu aprindās – draudzējās ar rakstnieku Augustu Saulieti, sarakstījās ar Jāni Endzelīnu, Kārli Egli, Āronu Matīsu u. c. Tūrs viņu iecēla par Rīgas Doma dekānu (vairāk par Albertu Vītolu skat. Zvirgzdiņa 2008). Gan Vītola literārās intereses, gan pietuvinātība Tūram droši vien bija noteicošie faktori viņa iesaistīšanā komisijā. Iepriekš minētās sēdes protokolā uzskaitītie garīdznieki gan nebija vienīgi, kas piedalījās emendācijā. Prāvests Pauls Žibeiks atceras, ka emendācijas darbā tika iesaistīts gan viņš pats, gan arī vēlākais arhibīskaps Jānis Matulis (Žibeiks 1999: 60). Mācītājs Edgars Jundzis Akadēmiskajiem teoloģiskajiem kursiem rakstītā kompendijā min, ka piedalījies emendācijas komisijas darbā (Jundzis 1969: 144). Kā vēlāk viņa doktora disertācijas publicējuma priekšvārdā raksta Sandra Gintere, "viņa izcilās grieķu valodas zināšanas deva iespēju veikt smalku ekseģēzes – Bībeles vietu skaidrošanas – darbu un iedziļināties Jaunās derības tekstā, tā oriģinālajā valodā" (Gintere 2013: 11). Jundzis Latvijas luterāņu teoloģijā bija spilgta personība, kas nebaidījās no savrupiem ceļiem teoloģiskajā domā. 1980. gadā aizstāvētajā disertācijā viņš Jēzu identificē ar Barabu un proponē, ka Jēzus publiskajā darbībā bijuši divi atšķirīgi posmi, tādējādi izsaucot oponentu apsūdzības herēzē. Pats Jundzis gan disertācijas ievadā uzmanīgi saka, ka, "izvirzot šo hipotēzi, mēs nekādā veidā nedomājam aizskart mūsdienu kristīgās Baznīcas dogmatiskos un konfesionālos uzskatus" (Jundzis 2013: 13).

Baznīcas virsvaldes 1957. gada 8. aprīļa sēdē Tūrs ziņoja, ka Reliģijas lietu padomes pilnvarotajam iesniegts JD un psalmu makets ar lūgumu to izdot. To sagatavojusi

emendācijas komisija arhibīskapa vadībā ar sekretāriem māc. Voldemāru Lorbergu (JD) un prāvestu Alfonu Vecmani (Psalmi) (Protokols Nr. 39 1957: 131–132). 1960. gadā tas tika publicēts (Jaunā Derība un psalmi 1960), baznīcas kalendārā par šo zīmīgo notikumu ievietojot tikai lakonisku informāciju, ka to veidojusi emendācijas komisija, kura darbojās Tūra vadībā no 1957. gada (gads nesaskan ar iepriekš minēto LELB virsvaldes protokolos atrodamo informāciju) (Redakcija [b. i. g.]: 40). Akcents likts uz Tūra lomu – tas saistīts gan ar padomju sistēmā pārņemto piramidālo baznīcas pārvaldes struktūru (kuras saknes daļēji gan ir Kārļa Ulmaņa autoritārā režīma laikā veiktajās izmaiņās LELB pārvaldē), gan ar Tūram raksturīgo personības kultu.

Šī izdevuma nākšana klajā nenozīmēja ateistiskās propagandas atslābumu. Laika periodā, kad LELB izdeva Jauno Derību un psalmus, Latvijā iznāca "Jautrā Bībele" – franču autora Leo Taksila (*Taxil*) veikta VD tekstu izlase ar komentāriem un satīriskiem zīmējumiem (Taksils 1962). Darbs kritizēja Bībeli, taču vienlaikus tā bija iespēja plašam lasītāju lokam (grāmata tika izdota 30 000 eks. tirāžā) iepazīties ar Bībeles stāstiem.

Reliģisko organizāciju darbības uzraudzītājas valsts iestādes, sniedzot atļaujas grāmatu izdošanai, izvērtēja, kādā pakāpē tās ietekmēs mērķa auditoriju, un centās pēc iespējas to mazināt. Reliģisko kultu lietu padomes pilnvarotais Latvijas PSR Pāvels Pizāns 1960. gadā vērsās pie Latvijas Kompartijas CK ar lūgumu atļaut LELB izdot dziesmu grāmatu 5000 eks. tirāžā, kā arī kalendāru 7000 eks. tirāžā, vienlaikus rakstot, ka šī atļauja dos pamatu 1961. gadā atteikt dziesmu lapiņu izdošanu, kas esot vairāk kaitīgas, ņemot vērā ticīgo aktīvo dalību dažādos baznīcas svētkos (Pizāns 1960: 138).

Diasporā Padomju Latvijā iespējams JD un psalmu izdevums dažkārt kalpoja par instrumentu savstarpēju rēķinu kārtošanai. Rozītis par Mužiku rakstīja, ka viņš "grib mūsu tulkojumu pakļaut Latvijā zem boļševiku varas izdarītam tulkojumam" (Rozītis 1960: 7). Rozīša viedoklis bija, ka "no boļševikiem neko ņemt nedrīkstam" (Rozītis 1960: 10). Daudzi diasporā bija pret sakariem ar Latviju, un aukstā kara apstākļos pārmetumi par šādu sakaru uzturēšanu bija iedarbīgs rīks cilvēku diskreditācijai. Šī negatīvā attieksme gan nebija konsekventa, jo attieksmē pret LELB diasporas baznīcas vadība gan kritizēja LELB kā padomju valsts kontrolētu baznīcu un asi iebilda pret LELB uzņemšanu starptautiskās kristīgās organizācijās, taču vienlaikus neoficiāli tikās gan ar tās līderiem (piem., arhibīskapu Tūru), gan centās dažādi palīdzēt draudzēm Latvijā. Atšķīrās arī vecākās un jaunākās diasporas latviešu paaudzes viedokļi.

Kundziņš rakstīja, ka Latvijā izdotais neatšķiras no tā, ko izstrādājusi emendācijas komisija Latvijā 30. gados, tikai psalmi ņemti no diasporas izdevuma un no Glika (Rozītis 1960: 12). Precīzāk būtu teikt, ka 1960. gada izdevums vairāk līdzīgs (bet ne identisks) 1938. g., nevis 1937. g. izdevumam – piemēram, Mt 1:8 ir nevis Jechošofats

(kā 1937. g.), bet Jechošafats (kā 1938. un 1953. g. izdevumā)⁷. Rm 11:16 – 1937., 1938. un 1953. g. izdevumos “pirmais guvums”. 1937. g. tulkojumā un tā revidētajā izdevumā 1938. g. (bet ne 1953. g. izd.) daži teksti (gan ne konsekventi visur) izcelti retinātiem (1938. g. izdevumā trekniem) burtiem (piem., Mt 9:37b-38, Mt 26; 26-28, Lk 3; 4b-6). Izcēlumos atspoguļojas tulkotāju un redaktoru konfesionaļa perspektīva – ar trekniem burtiem 1938. g. (bet ne 1937. g. izdevumā) izcelts luterāņu teoloģijā būtiskais teksts par taisnošanu ticībā (Rm 5:1). Komentāri pie Mt 3:2 Lk 2:14 nav nedz 1937., nedz 1953. g. izdevumā. Apd 28:29, neskaidrojot iemeslu, nav iekļauts 1937., 1938., 1953. g. izdevumā. 1960. g. izdevumā ir ievietots arī pielikums – psalmu un JD saturiskais iedalījums, svētdienās un svētku dienās ieteicamie Bībeles lasījumi. Tekstā saglabāts *ch* lietojums – Antiochija, Achaja u. c. Izdevumā sniegti tulkojuma varianti, piem., par Artemidu (Diāna) Apd. 19:24, arī Mt 3:2 (par atgriešanos no grēkiem – tuvāk pirmtekstam “mainieties savā sirdsprātā”) un Lk 2:14 (teksta variants “...miers virs zemes laba prāta cilvēkiem”). Dažkārt vienlaikus ar tulkojuma variantiem doti arī skaidrojumi – piem., maizes iejava, pirmdevums, pirmais veltījums Dievam (Rm 11:16). Tekstā lietotas kvadrātiekvavas, kas acīmredzot norāda uz tekstiem, kuru izcelsmi pētnieki datē ar vēlāku laiku (Mt 12:47, 1Jņ 5:7b-8a), bet tās lietotas nekonsekventi (piem., to nav Mk 16 beigās). Vietām tekstā iekavās dots otrs vietvārda variants (Jņ. 5:2 – Betzata (Betezda), Mt 1:8 – Jechošafats (Jozafats)).

Noslēgums

Gan Padomju Latvijā, gan diasporā īstenotie protestantu Bībeles tulkošanas un izdošanas projekti uzskatāmi par iepriekšējās, Glikas tulkošanas tradīcijas turpinājumu. Romas katoļu tulkojumi atšķiras no tās, kas ir likumsakarīgi, jo pirms Otrā pasaules kara šajā konfesijā tulkoti tikai Bībeles daļu fragmenti. Bībeles 1965. gada izdevums līdzās dziesmu grāmatai bija viens no diviem lieliem latviešu diasporas luteriskās baznīcas projektiem. Tam sekoja arī citi (piem., Jura Cālīša vadītās komisijas 1985. g. izdotais Lūkas ev. tulkojums), lai arī ne visi realizēti – profesora Edmunda Šmita izteiktais aicinājums veidot brīvo tulkojumu latviešu valodā (Šmits 1979: 71) palika nerealizēts. Līdzīgi Latvijā tika domāts par tālāku JD un psalmu emendāciju. LELB arhibīskaps Jānis Matulis 1970. gadā rakstīja, ka vēlas mainīt grāmatas formātu, pievienot paralēlās Rakstu vietas un virsrakstus, izcelt svarīgākos izteicienus. Viņš pats plānoja caurskatīt evaņģēlijus, pārējo JD – Žibeiks un Jundzis,

7 Šeit izmantots šāds revīzijas izdevums: *Mūsu Kunga un Pestītāja Jēzus Kristus Jaunā Derība. Psalmi* (Londona: Britānijas un Ārzemju Bībeles Sabiedrība, 1953). Pirmskara revīzija bez psalmiem emigrācijā iznāca arī 1947. g. Pirmskara JD tulkojuma pirmizdevums bija 1937. g., tā revīzija – 1938. g.

psalmus – Viktors Ozoliņš, Vecmanis, līdzdarbojoties Matulim (Matulis 1970: 32). Šis projekts tika realizēts 1988. gadā, papīru tā iespiešanai dāvināja Somijas luterāņu baznīca (Baznīca un tauta 1988: 1). Maz zināms ir fakts, ka pie šīs revīzijas darbojās ne tikai luterāņi, bet kā korektors arī tolaik vēl neregistrētās Evaņģēliskās Jēzus draudzes garīgais vadītājs Elmārs Zvaigzne⁸.

Aukstā kara apstākļi bija šķērslis Latvijas un diasporas tulkotāju sadarbībai. Ja arī pastāvēja Glika iedibinātās tradīcijas diktēta mijiedarbība, tad tā politisku iemeslu dēļ netika publiski atzīta. Rakstā aplūkotajā laika periodā Latvijas un diasporas tulkojumu atšķirības galvenokārt skaidrotas politiskā aspektā. Vēlāk diasporā parādījās arī pirmskara valodas normu sakralizācijai raksturīgā retorika par padomju varas ietekmē (aukstā kara apstākļos tāpēc automātiski par nepieņemamām uzskatītām) mainītām latviešu valodas normām.

Bībele rakstā aplūkotajā periodā bija grāmata, kuru Rietumos uztvēra kā reliģijas brīvības indikatoru, regulāri aktualizējot jautājumu par Bībeles nepieejamību sociālistiskajās valstīs, uz ko negribīgi nācās reaģēt arī Austrumu politiskā bloka valstīm.

Avoti un literatūra

A.M. (1935). Jaunās Derības emendācijas darbs. *Svētdienas Rīts*, 19.05.

Andrups, Jānis (1966). Jaunais Bībeles tulkojums. *Latvija Amerikā*, 20.04.

Andrups, Jānis (1995). Lielbritānijas latviešu vēsture. *Latvieši Lielbritānijā*, 1. grāmata. Londona: Latviešu nacionālā padome Lielbritānijā, Daugavas vanagu fonds.

Arhibīskapa vērtējums par jauno Bībeles tulkojumu (1960). *Londonas Avīze*, 25.11.

Baltiņš, Māris (2016). Latviešu valodnieka profesora Ernesta Bleses mūžs un zinātniskais mantojums. *Scriptus Manet*, Nr. 1, 45.–61. lpp.

Baznīca un tauta (1988). *Latvija Amerikā*, 17.09.

Beeson, Trevor (1974). *Discretion and Valour: Religious Conditions in Russia and Eastern Europe*. [b. izd. v.]: Fontana Books.

Bergs, Edgars (1961). Vēstule arhibīskapam Teodoram Grīnbergam, 25.04., Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LNA-LVA), 2303-11-v-25.

Bībele. Vecās un Jaunās Derības Svētie Raksti (1948). Helsinki: Britānijas un ārzemju Bībeles biedrība.

Bībele jaunā latviešu tulkojumā (1955). *Latvija Amerikā*, 08.01.

Blese, Ernests (1965). Apartā lauka galā. *Jaunais latviešu Bībeles izdevums*. Latvijas Ev. lut. baznīcas virsvalde, 13.–20. lpp.

8 Pie šī izdevuma otrās korektūras pievienots neīstenots Zvaigznes ieteikums ar zvaigznīti atzīmēt un ievietot tekstus, kas atrodami *Textus Receptus*, bet nav 1988. izdevumā (piemēram, Mt 5: 44 – “svētījiet tos, kas jūs nolād, dariet labu tiem, kas jūs ienīst” (kā Glika tulkojumā un tā revīzijās, kā arī Strelēvica tulkojumā. 1965. g. izdevumā tā vairs nav)). Skat. *Jaunā Derība un psalmi*, 1988.

- Bourdeaux, Michael, Hebly, Hans, Voss, Eugen (eds.) (1976). *Religious Liberty in the Soviet Union. WCC and USSR: a post-Nairobi Documentation*. Keston: Keston College.
- Bradnoks, V. (*Bradnock, W.*, 1963, BĀBB Tulkojumu sekretārs) (1963). Vēstule Ernestam Blesem, Elmāram Rozītim, Ringoldam Mužikam, Bertramam Federam [angļu val.], 26.03., LNA-LVA, 2303-7-v-26.
- Dienu atspīdumi (1965). *Laiks*, 03.04.
- Feders, Bertrams (1962). Vēstule Ringoldam Mužikam, LNA-LVA, 2301-7-v-18 [rokrakstā neskaidrs datums un mēnesis].
- Feders, Bertrams (1963). Vēstule Ringoldam Mužikam, 05.03., LNA-LVA, 2301-7-v-18.
- Feders, Bertrams (1963). Vēstule Ringoldam Mužikam, 21.05., LNA-LVA, 2301-7-v-18.
- Feders, Bertrams (1965). Arhibīskapa Teodora Grīnberga piemiņai. *Jaunais latviešu Bībeles izdevums*. Latvijas Ev. lut. baznīcas virsvalde, 5.–7. lpp.
- Feders, Bertrams (1968). Vēstule Ringoldam Mužikam, 24.08., 19.08., LNA-LVA, 2301-7-v-18.
- Gintere, Sandra (2013). Redaktores priekšvārds. Jundzis, Edgars. *Jēzus dzīves mīklas*. Rīga: Mantojums, 9.–12. lpp.
- Grīnbergs, Teodors [bez dat.]. Vēstule Ringoldam Mužikam, LNA-LVA, 2303-11-v-32, 3. lpp.
- Grīnbergs, Teodors (1962). Mana mīļā tauta! Jūnijs, LNA-LVA, 2303-11-v-35.
- Grīnbergs, Teodors (1965). "Mana mīļā tauta!" *Jaunais latviešu Bībeles izdevums*. Latvijas Ev. lut. baznīcas virsvalde, 3. lpp.
- Hofmanis, R. (1997). Kādu latviešu valodu lietojam jaunajā Bībeles tulkojumā. *Laiks*, 13.09.
- Izcila garīdznieka simtgade (1988). *Brīvā Latvija*, 13.06.
- Jaunais latviešu Bībeles izdevums* (1965). LNA-LVA, 2263-1-97.
- Jaunā Derība un psalmi* (1960). Rīga: Latvijas Ev. lut. baznīcas virsvalde.
- Jaunā Derība un psalmi* (1988). 2. korektūra, 2. sēj., 23.02. Latvijas Bībeles biedrības grāmatu kolekcija.
- J. E. (1966). "Dievam un savai tautai. Latviešu ev. lut. draudžu apvienības Amerikā ģenerālkonference Klīvlendā". *Latvija Amerikā*, 31.08.
- Jundzis, Edgars (1969). *Pirmkristīgās literatūras vēsture*. Rīga: Akadēmiskie teoloģiskie kursi [mašīnrakstā].
- Jundzis, Edgars (2013). *Jēzus dzīves mīklas*. Rīga: Mantojums.
- Kalkandjeva, Daniela (2015). *The Russian Orthodox Church, 1917–1948: From Decline to Resurrection*. London, New York: Routledge.
- Kārkliņa, A. (1970). "Purvainā meža" maldos. *Cīņa*, 31.07.
- Kokins, J. (1974). Izziņa par padomju likumdošanas par reliģiskajiem kultiem Latvijas PSR ievērošanu 1973. gadā [krievu val.], 04.07., LNA-LVA-1419-3-10.
- Kovaļevska, Otīlija (2017). Ceļš uz Vatikāna II koncila dokumentu izdevumu latviešu valodā. *Katoļu kalendārs 2018*. Rīga: Katoļu Baznīcas Vēstnesis, 123.–127. lpp.
- Krievu baptisti pilda Kremļa uzdevumus (1963). *Londonas Avīze*, 16.08.

- Kundziņš, Kārlis (1953). Jaunais amerikāņu Bībeles tulkojums. *Mājas Draugs*, 01.10.
- Kundziņš, Kārlis (1965). Pārskats par jaunā latviešu Bībeles tulkojuma sagatavošanas un veikšanas darbu laikā no 1931. līdz 1964. gadam. *Jaunais latviešu Bībeles izdevums*. Latvijas Ev. lut. baznīcas virsvalde, 9.–12. lpp.
- Ķiploks, Edgars (1954). Sākts liels darbs. Pirmais solis ceļā uz latvisku Bībeli. *Laiks*, 11.08.
- Ķiploks, Edgars (1970). Latvijas ev. lut. baznīca 1918.–1968. *Ceļa Biedrs*, Nr. 1/2, 17.–19. lpp.
- Ķiploks, Edgars (1981). Teoloģijas fakultāte 1939–1944. *Latvijas Universitātes Teoloģijas fakultāte 1919–1939*, otrs, papildinātais izd. Nebraska: LELBA Apgāds, 89.–128. lpp.
- Lauva, Arbijs (2008). LBDS kongress – 2008. *Kristīgā Balss*, Nr. 79(3).
- Latkovskis, L. (1971). Svātūs Rokstu tulkōšona. *Latgolas Bolss*, 11.09.
- Matulis, Jānis (1970). Vēstule [bez adresāta], 09.06., LNA-LVA, 2303-11-v-32.
- Monitors (1966). Komunisti bīstas no Bībelēm. *Latvija*, 23.07.
- Mūsu Kunga un Pestītāja Jēzus Kristus Jaunā Derība* (1937). Rīga: Britānijas un Ārzemju Bībeles Sabiedrība.
- Mūsu Kunga un Pestītāja Jēzus Kristus Jaunā Derība* (1938). Rīga: Britānijas un Ārzemju Bībeles Sabiedrība.
- Mūsu Kunga un Pestītāja Jēzus Kristus Jaunā Derība* (1947). Helsinki: Britānijas un Ārzemju Bībeles Sabiedrība.
- Mūsu Kunga un Pestītāja Jēzus Kristus Jaunā Derība. Psalmi* (1953). Londona: Britānijas un Ārzemju Bībeles Sabiedrība.
- No oda izpūš ziloni (1970). *Latvija*, 15.08.
- Note for file (1965). 22.02., Lambeth Palace Library, CFR LRC 95/1, Latvia: Contacts: Archbishop Turs, 10.01.1955.–20.03.1973.
- Odicov, Mihail, Kochetkova, Anna (2014). *Konfesionalnaja politika v Sovetskom Sojuze v godi Velikoi Otecesstvennoji vojni 1941–1945 gg*. Moskva: Naučno-politicheskaia kniga; Politicheskaia enciklopedija.
- Ovsiannikov, Sergei (2004). Bishop Cassian's BFBS-sponsored Russian Translation of the New Testament. Batalden, Stephen, Cann, Kathleen, Dean, John (eds.). *Sowing the Word: The Cultural Impact of the British and Foreign Bible Society 1804–2004*. Sheffield: Sheffield Phoenix Press, pp. 197–216.
- Pisma patriarha Aleksija I v Sovet po delam Russkoi Pravoslavnoi cerkvi pri Sovete narodnih komisarov – Sovete Ministrov SSSR 1945–1970 gg*. (2010). Kozlov, V. A., Mironenko, S. V. (red.). T. 2. Moskva: ROSSPEN.
- Pizāns, Pāvels (1960). LKP CK sekretāram Augustam Vosam [krievu val.], 14.12., LNA-LVA, PA-101-23-138.
- Pospielovsky, V., Dimitry (1987). *A History of Marxist-Leninist Atheism and Soviet Antireligious Policies*, Vol. 1. A History of Soviet Atheism in Theory and Practice, and the Believer. Houndmills: The Macmillan Press.
- Pravda o religii v Rossii* (1942). Moskva: Moskovskaja Patriarhija.

- Protokols Nr. 33 (1956). 14.02., LELB arhīvs, Latvijas PSR Ev. lut. baznīcas virsvaldes plenārsēžu protokoli (24.01.1952.–16.11.1959.), 1-3-41.
- Protokols Nr. 39 (1957). 08.04., LELB arhīvs, Latvijas PSR Ev. lut. baznīcas virsvaldes plenārsēžu protokoli (24.01.1952.–16.11.1959.), 1-3-41.
- Ramsey, Michael. Letter to G. Turs (1966). 11.02., Lambeth Palace Library, CFR LRC 95/1, Latvia: Contacts: Archbishop Turs, 10.01.1955.–20.03.1973.
- Redakcija [b. i. g.]. Arhibīskapa Dr. theol. Gustava Tūra mūža un darba goda diena. *Ev. lut. baznīcas kalendārs 1961. gadam*. Rīga: b. i., 35.–43. lpp.
- Roosimaa, Peeter (2002). The First Estonian Bible After World War Two. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, No. 22(4), pp. 1–21. Available: <https://digitalcommons.georgefox.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1653&context=ree> [Accessed 12.10.2022.].
- Rozītis, Elmārs (1958). Vēstule Edgaram Bergam, 06.10., LNA-LVA, 2303-11-v-35.
- Rozītis, Elmārs (1960). Vēstules Kārlim Zariņam, 19.04., 11.05., 25.05., 29.08., LNA-LVA, 2263-1-124.
- Rozītis, Elmārs (1962). Vēstule Kārlim Zariņam, 21.08., LNA-LVA, 2263-1-124.
- Rozītis, Elmārs (1963). Vēstule Kārlim Zariņam, 10.01., LNA-LVA, 2263-1-124.
- Sawatsky, Walter (1975). Bible Work In Eastern Europe Since 1945 (Part 2). *Religion in Communist Lands 3:6* (1975), pp. 4–14.
- Sīlis, Elmārs (2021). *Vectēva stāsts*. Rīga: [b. izd.].
- Simon, Gerhard (1974). *Church, State and Opposition in the U.S.S.R.* Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Spiritus Veritatis (1954). Latviešu draudžu darbība Savienotajās Valstīs. *Latvija Amerikā*, 09.06.
- Spoģis, A. (1963). Mūžīgi jaunās dziesmas. *Latvija Amerikā*, 24.04.
- Svētā tēva pāvesta Pija XII apustuliskā vēstule (1961). *Psalmi*. Čikāga: Dzimtenes Balss apgāds, 7.–11. lpp.
- Šmits, E. (1979). Svēto Rakstu tulkojumam vienmēr jāatjaunojas. *Ceļa Biedrs*, Nr. 5, 69.–71. lpp.
- Taksils, Leo (1962). *Jautrā Bībele*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Tēraudkalns, Valdis (2007). Bībeles tulkošana un izdošana Pirmās republikas laikā. *Rēzeknes Augstskolas Raksti*. Vēsture un filozofija. VII sēj., 96.–109. lpp.
- Tēraudkalns, Valdis (2008). Bībeles 1965. gada izdevums kultūrvēsturiskā kontekstā. *Valsts valodas komisijas raksti. Tulkojums – kultūrvēsturisks notikums: Bībeles tulkojumi: teorija, vēsture, mūsdienų prakse*. 4. sēj., 194.–214. lpp.
- Top Bībeles otrais iespiedums (1966). *Londonas Avīze*, 17.06.
- Treus, Fēlikss (1946). Divu latviešu teologu mūža darbs salīdzinājumā, tiem aizmūža ceļos aizejot. *Ceļš*, Nr. 9, 410.–411. lpp.
- Turs, Gustavs (1965). Letter to J. R. Satterthwaite, Advent, Lambeth Palace Library, CFR LRC 95/1, Latvia: Contacts: Archbishop Turs, 10.01.1955.–20.03.1973.
- Vajadzīgi līdzekļi Bībeles jaunā tulkojuma pabeigšanai (1955). *Laiks*, 14.12.

- Veisbergs, Andrejs (2022). *Tulkojumi latviešu valodā. 16.–20. gadsimta ainava*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Williams, John (1966). Letter to J. R. Satterthwaite, 21.11., Lambeth Palace Library, CFR LRC 93, Latvia: General Situation, 20.03.1944.–07.10.1976.
- Zariņš, Rihards (1956). No vāka līdz vākam. Top Vecās derības jaunais tulkojums. *Ceļa Biedrs*, Nr. 1, 6.–8. lpp.
- Zariņš, Kārlis (1959). Vēstule Teodoram Grīnbergam, 15.10., LNA-LVA, 2303-11-v-35.
- Zariņš, Kārlis (1962). Vēstule Ernestam Blesem, 20.11., LNA-LVA, 2263-1-96.
- Zariņš, Rihards (1975). Zelta jubileja. Prāvestam Aleksandram Mitulim 29. jūnijā 50 garīgā amata gadu. *Laiks*, 25.06.
- Zicāns, Eduards (1950). Stiprais sargs. 91. psalma tulkojums un eksegēze. *Reliģija un dzīve. Reliģiski un filozofiski raksti*, I. Ķiploks, Edgars (red.). [b.v.]: A. Ozoliņa apgāds, 97.–100. lpp.
- Zvirgzdiņa, Dace (sast.) (2008). *Alberts Vītols. Es zinu stipru vietu...* Cēsaine: Cēsaines ev. lut. draudze.
- Žibeiks, Pauls (1999). Mūsu arhibīskaps. Ķiploks, Edgars, Vasks, Jānis (sast.). *Sēja un pļauja: Arhibīskapa Dr. Jāņa Matuļa piemiņai*. Rīga: Svētdienas Rīta izdevniecība, 60.–61. lpp.

Sniedze Kāle

Mg. art., mākslas vēsturniece,

Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts

Mg. art., art historian,

Art Academy of Latvia, Institute of Art History

E-pasts / e-mail: sniedze.kale@gmail.com

DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.04

Padomju Krievijas Latviešu kreisās mākslas frontes liktenis – sliktenis*

The Unkind Fate of the Latvian Left Front for the Arts in Soviet Russia

Atslēgvārdi:

avangards,

“Lefs”,

“Krefs”,

Aģitteātris jeb Latviešu aģitācijas

un propagandas teātris,

žurnāls “Skatuve un Dzīve”,

Andrejs Ronis-Kantovskis,

Teodors Amtmanis

Keywords:

avant-garde,

LEF,

Krefs,

Latvian Agitation and

Propaganda Theatre,

magazine *Skatuve un Dzīve*,

Andrejs Ronis-Kantovskis,

Teodors Amtmanis

* Nosaukumā izmantota atskaņu vārdu spēle, atsaucoties uz “Krefa” izsmejošo kritiku.

Kopsavilkums

Apkopojot pieejamos materiālus latviešu periodiskajos izdevumos Padomju Krievijā un dažos jaunatklātos avotos, raksta autore restaurē "Latviešu kreiso fronti" jeb "Krefu". Izmantotā historiogrāfijas un salīdzinoši kritiskā metode ļauj atklāt "Krefa" neviendabību, kas līdzīgi "Lefam" tapa, lai aizstāvētu kreiso jaunradi, bet latviešu sabiedrībā panāca pretējo efektu – izprovocēja konfliktus. "Krefa" jēdziens tāpat kā "Lefs" vairāk saistāms ar literārajām aprindām, taču latviešiem šo virzienu pārņēma nevis pieredzējuši futuristi, bet gan drosmīgi autodidakti, no kuriem grupējumam svarīgākais pārstāvis bija padomju varas funkcionārs Andrejs Ronis-Kantovskis (1895–?). Lai arī pirmajā "Literatūras kreisās frontes" prezentācijā viņš piedalījās tikai diskusijās, vēlāk Ronis kļuva par konsekvēntāko apvienības iniciatoru: rakstīja "Krefa" dzeju, lasīja tematiskus referātus, Valsts teātra mākslas institūta jeb GITIS (*Gosudarstvennyi teatralnyi institut*) pakļautībā organizēja Latviešu aktieru darbnīcu, kā arī aktīvi interesējās par kreiso fronti Latvijā. Kaut ar "Krefu" identificējami vairāki notikumi no 1923. gada rudens līdz 1924. gada vasarai, idejiski te iedērējās arī agrīnākais Latviešu aģitācijas un propagandas teātris jeb Aģitteātris un tā žurnāls "Skatuve un Dzīve". Pēc "Krefa" apsūkuma apvienības izkarotie jaunievedumi noturējās scenogrāfijā un dzēlīgās kritikās.

Summary

Surveying the materials from Latvian periodicals in Soviet Russia and several newly discovered sources, the author of the article reconstructs the *Latvian Left Front*, or Krefs (from the Latvian name *kreisā fronte*). The use of historiographic and comparative critical approach makes it possible to uncover the Krefs' heterogeneity, which, similar to LEF, was established to defend leftist cultural production, yet had the opposite effect on the Latvian public – provoking conflicts. Like LEF, the term 'Krefs' mostly applies to literary circles, yet, among the Latvians, this movement was adopted not by experienced futurists but brave autodidacts, from whom Soviet functionary Andrejs Ronis-Kantovskis (1895–?) was the most important member of the group. Although at the first presentation of *The Left Front of Literature* he only took part in discussions, Ronis later became the most consistent initiator in the association: he wrote Krefs' poetry, gave thematic talks, organised the Latvian Actors' Studio under GITIS (The Russian Institute of Theatre Arts) and maintained an active interest in the left front in Latvia. While several events from autumn 1923 until summer 1924 are identifiable with Krefs, conceptually, the earlier Latvian Agitation and Propaganda Theatre or *Aģitteātris* (*Agit-theatre*) and its magazine *Skatuve un Dzīve* (*The Stage and Life*) also belonged here. After Krefs' decline, the innovations that the association had fought for survived in stage design and biting criticism.

Nomāktais mantojums

Vairākus gadus ar pārtraukumiem pētot latviešu mākslinieku daiļradi Padomju Krievijā, autorei ir izdevies atrast līdz šim noklusētus faktus, kuru vidū ir arī "Krefs"¹ jeb latviskais analogs "Lefam" (*Levyi front iskusstv* – LEF) – Kreisās mākslas fronteī. Tā ir spilgta, vēsturiska epizode, kurā sadūrās divas pasaules – avangardiski noskaņotā un tradicionālā, bet fonā notika diskusijas par īstenās padomju mākslas dzimšanu kā teātrī, tā literatūrā un mākslā. Šī pētījuma mērķis ir iepazīt "Krefu" un restaurēt kustības raksturu no pieejamajiem materiāliem.

1937. un 1938. gada Staļina represijas iznīcināja 13 944 latviešu (Riekstiņš 2009: 25), nepatiesi apsūdzot valsts nodevībā un izdzēšot ne vien mākslinieku dzīvi, bet arī atsavinot viņu daiļdarbus un arhīvus. Izdzīvoja vien retais, un pēc Hruščova atkušņa beidzot radās iespēja aktualizēt reiz kaimiņzemē mītošo mākslinieku darbus un vēsturi. Tapa ne vien diplomdarbi², bet arī izstādes³ un publikācijas (Tidomane 1968), taču "Kreiso" fronti noklusēja. Publicētus tekstus par šo tematiku deva kompartijas biedri⁴, kuri ievēroja vēlamo diskursu, sagrozot priekšstatu par Krievijas latviešu diasporu kā priekšzīmīgiem un agrīniem sociālisma cēlājiem. "Krefa" vēsture pārāk sakrita ar 50. gadu otrās puses un 60. gadu sākuma mākslas un politiskajām aktualitātēm, jo, lai gan Padomju Latvijā sociālistiskais reālisms bija modernizējies, tomēr formālisms jeb drosmīgi formas risinājumi aizvien palika vislielākie oficiālās kultūrpolitikas ienaidnieki. Avangards pastāvēja latentā veidā lietišķās mākslas un

1 Apvienības pilnais nosaukums bija "Mākslas kreisās frontes Latviešu grupa", taču autore patur grupas pārstāvju lietoto saīsināto apvienības nosaukumu "Krefs", kas veidots pēc krievu LEF parauga.

2 Piemēram, 1966. gadā Latvijas Valsts mākslas akadēmijā mākslas zinātnes studente Genoveva Tidomane (1927–2007) aizstāvēja diplomdarbu "Latviešu tēlotājas mākslas dzīve un teorija Padomju Krievijā 1917.–1937."

3 No 1959. gada 17. janvāra līdz 22. februārim Valsts latviešu un krievu mākslas muzejā notika "Latviešu sarkano strēlnieku mākslinieku darbu izstāde"; 1970. gadā no 17. jūlija līdz 23. augustam – "Sarkanie latviešu strēlnieki Oktobra iekarojumu sardzē" u. c.

4 Valsts latviešu un krievu mākslas muzeja direktors Arturs Eglītis, īstajā vārdā Arturs Romels (1907–1996), vairākkārtīgi publicējis īsus rakstus par strēlnieku izstādē izliktajiem māksliniekiem, kā arī plašākus rakstus par Aleksandru Apsīti (1880–1943) un latviešu līdzdalību monumentālajā propagandā. Otrs naskākais latviešu sarkano strēlnieku – mākslinieku tēmas – aprakstītājs bija laikabiedrs Jānis Birzgalis (1898–1968), vēl var pieminēt komjauniešu nelegālās kustības dalībnieku un daudzu rakstu autoru Arturu Lapiņu (1911–1983).

dizaina nozarē⁵, bet 80. gadu beigās piedzīvoja renesansi⁶. Latvijai atgūstot neatkarību, padomju avangardisti zaudēja daļu pievilcības, jo saistījās ar okupētājvalsts ideoloģiju. Pēc tūkstošgažu mijas, iedvesmojoties no ārzemju mākslas zinātnieku pētniecības un krievu avangarda izstāžu darbības, mēs atgūvām Gustavu Kluci (1895–1938)⁷ un Aleksandru Drēviņu (1889–1938)⁸, līdz visbeidzot arī Kārli Johansonu (1890–1929)⁹ kā “savus autorus”¹⁰. Ja līdz šim bija pieņemts uzskatīt, ka viņu avangardiskā prakse saistāma tikai ar Krievijas kolēģu grupējumiem¹¹, tad kopš 2021. gada publikācijas “Latviešu kreisās mākslas uzliesmojumi 20. gs. 20.–30. gados

5 Viens no Kluča daiļrades popularizētājiem bija arī kritiķis Jāzeps Kukulis-Baltinavietis un mākslinieks Valdis Celms, kurš ar studentiem ķērās pie radioatoru un tribīņu rekonstrukciju izgatavošanas, kā arī brīvu interpretāciju veidošanas. Tā Valsts mākslas akadēmijas dizaineru nodaļas I kursa studenti Celma uzdevumā izgatavoja telpiskas konstrukcijas, eksponējot tās 1977. gada Latvijas V dizaina izstādē.

6 Spilgtākais piemērs ir 1989. gada projekts “Rīga – latviešu avangards”, kas aktualizēja latviešu padomju avangarda nozīmi 70. gadu mākslinieku dizaineru paaudzei un uzturēja eksperimentālo pēctecību. Sk. Baltinavietis 1989.

7 Kā viens no pirmajiem projektiem jāmin 2008. gada Pētera Krilova režisētā dokumentālā filma “Klucis – nepareizais latvietis”, vēlāk – LNMM darbinieces Ivetas Derkusovas kūrētā izstāde “Gustavs Klucis. Kāda eksperimenta anatomija”, kas notika 2014. gada 23.08.–26.10. LNMM izstāžu zālē “Arsenāls” un ko pavadīja LNMM muzeja kolekcijas Kluča darbu katalogs divos sējumos (Drekusova 2014a; 2014b).

8 No 14.07. līdz 30.08.2015. LNMM notika Ludmilas Neimiševas un Vitas Birzakas kūrētā Aleksandra Drēviņa un viņa dzīvesbiedres Nadeždas Udaļcovas izstāde “Laika virpulī”, ko pavadīja darbu katalogs (Neimiševa 2015).

9 Marijas Gofas pētījums “Mākslinieks kā ražotājs” izcēla Johansona nopelnus galējā konstruktīvisma etapā (Gough 2005). 2014. gadā Latvijas Laikmetīgās mākslas centrs producēja izstādi, kurā sasaistīja trīs paaudžu latviešu avangardistus, “Vizionārās struktūras. No Johansona līdz Johansonam” Latvijas Nacionālajā bibliotēkā 03.07.–06.08.2014., ko vēlāk izrādīja arī Beļģijā 12.02.–31.05.2015. *Bozar* mākslas centrā Briselē.

10 Viņu daiļrade ir integrēta arī kopējā “Latvijas mākslas vēsturē”, sk. Pelše 2016.

11 2007. gadā Valsts laikmetīgās mākslas muzejā Salonikos, Grieķijā, tika veidota Kostaka kolekcijas (grieķu izcelsmes diplomātiskā korpusa darbinieks Georgs Kostakis (1913–1990) pēc Otrā pasaules kara aizsāka kolekcionēt Krievijas avangarda mākslu, veidojot ievērojamāko šī perioda krājumu) izstāde “Krievijas avangarda trīs latvieši” (*Three Latvians of the Russian Avant Garde*), kur pirmo reizi bija atsevišķi apvienoti Drēviņa, Kluča un Johansona darbi, izceļot viņu kopīgo – latvisko izcelsmi. Izstādes norises laiks 08.02.–31.03.2007. Sīkāku informāciju skatīt muzeja tīmekļvietnē. Pieejams: <https://www.greekstatemuseum.com/kmst/exhibitions/article/28.html> [skatīts 04.01.2023.]. Kopš 2016. gada LNMM pastāvīgajā ekspozīcijā ir iekļauta atsevišķa zāle, kur apvienoti minētie autori, atgādinot par viņu individuālajiem sasniegumiem krievu avangardā.

Latvijā un Padomju Krievijā” (Kāle 2021) ir zināms, ka arī latviešu diasporā bija sava iniciatīva. Šajā publikācijā, sašaurinot tēmu līdz Padomju Krievijas latviešiem, autore cenšas atklāt “Krefa” daudzpusību, salīdzināt to ar krievu analogu “Lefu”, kā arī noskaidrot kustības nozīmi sabiedrībā. Galvenais uzziņu avots ir Padomju Krievijā drukātie periodiskie latviešu izdevumi un krefieša Andreja Roņa-Kantovska (1895–?) vēstules, ko papildina daži jaunāki pastarpinātie pētījumi. Savukārt salīdzinājumam izmantota krievu avangarda un poļu/amerikāņu teātra pētnieces un profesores Halinas Stefanās (*Halina Stephan*) 1981. gada monogrāfija ““LEF” un kreisās frontes mākslas” (*LEF and the Left Front of the Arts*). Pētījums balstīts uz historiogrāfisko, salīdzinošo un analītiski kritisko metodoloģiju.

Boļševiku varas apvērsums kreisās mākslas pārstāvjiem nodrošināja vadošās pozīcijas, jo abas puses vienoja iepriekš pastāvošās kārtības noliegums un izdevība sadarboties. Avangardisti ieguva atpazīstamību, amatus izglītības iestādēs, valsts pārvaldē, un viņu darbus iegādājās publiskajām kolekcijām. No latviešiem Drēviņa karjera ir spilgts piemērs pēcrevolūcijas politikai: no 1919. gada 23. jūnija līdz 1920. gada 2. februārim viņš bija Izglītības tautas komisariāta Tēlotājmākslas sekcijas Muzeja biroja vadītājs (*Muzejnoe bjuro pri Otdele izobrazitelnyh iskusstv (IZO) Narodnogo komissariata prosveshhenija (Narkompros)*), kurš kā pirmais¹² pārraudzīja Gleznieciskās kultūras muzeja¹³ darbību Maskavā un provincēs, bet 20. gados kļuva par Augstāko mākslinieciski tehnisko darbnīcu (*Vysshie hudozhestvenno-tehnicheskie masterskie*, saīsinājumā *VHUTEMAS*) pasniedzēju. Lai arī tikko dzimušajā padomju valstī nebija skaidri definēta jaunā kultūra un māksla un teorētiski bija iespējama daudzveidība, kreisajiem bija daudz kopīga ar lielnieku daļas sākotnējo tiecību pēc radikālā un inovatīvā kultūrā. Kamēr *Narkompros* vadītājs bija Anatolijs Lunačarskis, tikmēr mākslas un literatūras strāvojumus atbalstīja un uzturēja “kreiso diktatūra”, iefiltrējoties svarīgākajās institūcijās un izstrādājot inovatīvas izpētes programmas.

Pēc pilsoņu kara kreisās mākslas sekotāji pārkārtojās. No 1921. līdz 1927. gadam Padomju Krievijā darbojās Jaunā ekonomiskā politika ar mērķi pāriet uz sociālismu un atkopt tautsaimniecību, kas skāra visu nozaru pārstāvjus. Zaudējuši subsīdijas un daļēju partijas labvēlību, avangardisti meklēja, kā izdzīvot un kā “savienot moderno mākslu ar sociālisma kultūru” (Stephan 1981: 96), tādēļ bija jādbina starpdisciplinārs

12 Ilgu laiku nebija pieejama pilnīga informācija. Kā lasāms jaunākajā Baltijas mākslas pētnieces Tatjanas Zeļjukinas pētījumā (Zeļjukina 2021), pretēji līdz šim pieņemtajam uzskatam, ka amatu pirmais ieņēmis krievu mākslinieks Vasilijš Kandinskis, šis vēsturiskais gods patiesībā pienākas Aleksandram Drēviņam.

13 *Muzej zhivopisnoj kul'tury* (sākotnēji: *Muzej sovremennogo iskusstva*). 2019. gadā Valsts Tretjakova galerijā notika vērienīga izstāde, kurā tika atzīmēta muzeja novatoriskā pieeja laikmetīgās mākslas atspoguļošanā. Sk. vairāk: Karpova 2019.

1. attēls. Andreja Roņa fotoportrets. Līdz 1933. Krievijas Valsts sociālpolitiskās vēstures arhīvs (*Rossijskij Gosudarstvennyj arhiv social'no-politicheskoj istorii*), 124. f., 2. apr., 505. l., 1. lp.

Figure 1. Photo portrait of Andrejs Ronis. Circa 1933. Russian State Archive of Social and Political History. F. 124, desc. 2, c. 505, p. 1.

grupējums "LEF" (1922–1929). Aktīvākie "Lefa" biedri bija kādreizējie futūristi, tādēļ apvienībā dominēja radikālisma gars un spēki koncentrējās ap izdevējdarbību – žurnālu *LEF* (1923–1925) un *Novij LEF* (1927–1928). 1923. gada 1. maijam veltītajā otrajā žurnāla numurā bija aicināti pievienoties režisori, dzejnieki, mākslinieki no revolucionāru futūristu, produktīvistu un konstruktīvistu rindām, lai radītu vienotu kreisās mākslas fronti jeb "Kreiso internacionāli" (*Lef* 1923: 4). "Lefa" uzdevums bija atsijāt no kreisajiem virzieniem patiesos sekotājus un apvienot tos mākslas aģitācijai komūnām un masām, apstiprināt teoriju praksē un "cīnīties par mākslas celtniecību dzīvē" (Asejev i dr. 1923: 6–7). Neraugoties uz starpdisciplināritāti un globālajām ambīcijām, kopējais "Lefa" aktīvo biedru skaits nepārsniedza piecpadsmit cilvēku un galvenokārt tie bija ar literatūru un teoriju saistītas personības (Stephan 1981: 30), tādēļ jēdziens nostiprinājies vairāk žurnālu un redakcijas komandas kontekstā, nevis saistībā ar izplūdušo grupējumu.

Savējo meklējumi starp tautiešiem un treniņi masu pieradināšanā

Latviešu "Krefs" radās līdzīgos apstākļos un apvienoja uz meklējumiem orientētus dažādu nozaru pārstāvjus. Tā aizmetņi rodami vairākās paralēlās darbībās, taču koncentrēsimies uz hronoloģiski atbilstošākajām. 1923. gada 4. februārī Johansons iniciēja kreisās frontes apvienoto izstādi Rīgā, kas gan netika tālāk par ideju. Taču tā uzrādīja kustībai piederīgo grupu: Padomju Krievijā mītošie Johansons, Drēviņš un Klucis, bet Latvijā – Valdemārs Tone (1892–1958), Konrāds Ubāns (1893–1981), Niklāvs Strunke (1894–1966) un

Romans Suta (1896–1944). Šajā gadījumā viņus apvienotu interese par novatorisku jeb meklējošu mākslu, ne ideoloģiskā piederība.

Agrīnāku tiecību pēc Latvijā bāzētas autoritātes uzrāda arī Raiņa arhīvā atrastās krefieša Roņa (1. att.) vēstules. 1922. gada martā, uzturoties Rīgā, viņš bija atstājis dižgaram savas viencēliena lugas "Ganiņš" manuskriptu: "Tāpēc ļoti lūgšu – nelie-dzat savas kritiskās piezīmes kā par ludziņu, tāpat par maniem paņēmiem formas stilizēšanā. Bez tam, sūtu Jums Lunačarska "Koncertu", kurš drukā vēl nav parādījies. Es gribēju viņu pārtulkot latviešu valodā, bet šaubos, vai mana spalva nebūs priekš tā par vāju? Tāpēc lūgšu arī te, ieskatīties manā iesāktajā tulkojumā. Vai maz vērts man viņu turpināt?" (Ronis 1922d). 1922. gada 25. martā Ronis lūdza atdot manu-skriptu kurjeram, jo pašam bija jāatgriežas Maskavā (Ronis 1922e). Raiņa publicē-tajās dienasgrāmatās nav atrodamas piezīmes par Roni vai viņa daiļdarbu, taču lite-ratūras entuziasta interese iegūt radošo novērtējumu ārpus Padomju Krievijas šķiet zīmīga. Šīs publikācijas kontekstā jāizceļ, ka vēl pirms oficiālās "Krefa" dibināšanas Ronis rakstīja lugu un piekļuva Lunačarska manuskriptam, kā arī gribēja bagātināt literatūru ar poēmas tulkojumu.

Bet, atgriežoties pie grupējuma hronoloģijas, jāatzīmē 1923. gada 4. maija Mas-kavas Latviešu centrālā komunistiskā kluba (turpmāk – MLCKK) Literatūras sekcijas vakars, kad ar biedra Skultiņa referātu prezentēja "Literatūras kreiso fronti". Pasā-kuma sludinājumā bija paredzēta spraiga kārtība: pēc jauno darbu nolasīšanas jeb "veco jēdzienu graušanas" vajadzēja norisināties plašai domu apmaiņai, piedaloties arī Maskavas Žurnālistikas institūta latvju studentiem ([Bez aut.] 1923a). Rakstnieks un žurnālists Konrāds Jokums (1894–1938) satīriskā atreferējumā, kas parakstīts ar pseidonīmu "–s. –s.", norādīja, ka vakara dalībniekiem pēc bravūrīgā pieteikuma pie-dāvāja tikai citātus no krievu kreisās frontes autoriem, bet pašu veikums neizturēja kritiku. Inim bijusi "prozaiski dzejiska skice "Redzētgrība", bet "Švalbe ar savu "Sintēzi" un Jēkabu Kundziņu vēl "mūžīgu gaidu varā...". No latviešu literātiem un kritiķiem diskusijās piedalījās Samuels (?), Pauls Vīksne (1894–1938), Ronis, Prātnieks, Roberts Bauze (1895–1938), Vilhelms Knoriņš (arī Vilis Knoriņš, 1890–1938) un Kārlis Pelēkais (īstajā vārdā Kārlis Upmalis, 1896–1938). Noslēgumā izskanēja literāta un māksli-nieka Eduarda Šmita-Biroja (1891–1938) vārdos ietērpts spriedums: "Litsekcijas šī vakara sapulce konstatē, ka biedri neko jaunu mūsu literatūras un mākslas dzīvē neienes neviens ar savu kreisās frontes deklarēšanu, neiztur pat vecās kritikas..." ([Jokums] –s. –s. 1923a)

Klucis un Johansons, kuri, līdzīgi Drēviņam, bija ieguvuši atpazīstamību krievu kreisās mākslas kustībās, aktīvi līdzdarbojās Mākslinieciskās kultūras institūtā jeb INHUK (*Institut hudozhestvennoj kultury*), no 1920. līdz 1924. gadam pastāvošā boļše-viku radītā iestādē, kas attīstīja agrīno padomju mākslu. INHUK apvienoja ierēdņus

un organizāciju biedrus ar mērķi paplašināt mākslas izpratni, nereti savienojumā ar zinātni. 1920. gada novembrī šīs iestādes pakļautībā izveidojās "Objektīvās analīzes darba grupa" (turpmāk – OADG), kur 1921. gada aktīvo diskusiju dalībnieku vidū bija arī Aleksandrs Drēviņš, apspriežot konstrukcijas un kompozīcijas jēdzienus mākslā (Zeljukina 2003: 25). Vēlāk, 1921. gada 18. martā, no OADG atšķēlās "Konstruktīvistu darba grupa". Konstruktīvistu meklēja mākslinieka jauno nozīmi sabiedrībā, paturot prātā nepieciešamību palielināt darba ražīgumu. Viņi tiecās apvienot fizisko un garīgo darbu, kas mākslinieku padarītu par ražotāju. Johansons bija aktīvs grupas debašu dalībnieks un izpētē nonāca pie formulējuma par konstrukcijām: "Jebkura auksta veidojuma konstrukcija telpā vai arī jebkāds cietu materiālu savienojums ir taisnstūra vai asstūra krusts." (Citēts pēc Han-Magomedov 2003: 176) Atgriežoties pie konstruktīvisma ideju dzimšanas, pašā karstākajā debašu laikā 1921. gada pavasarī par INHUK biedru kļuva arī Klucis, asimilējot paustās atziņas arī savā mākslā, kaut oficiālajās diskusijās viņš nepiedalījās (Derkusova 2014: 389). Tāpat Kluča darbus publicēja žurnāla *LEF* lappusēs, un līdz 1925. gadam viņš bija organizācijas LEF biedrs (turpat: 390). Latvieši bija tieši ierauti jauno apvienību krievu mākslas epicentrā, viņi formulēja to aprises un meklēja atbilstošo formveidi.

1923. gadā aktualizējoties "Lefa" diskusijām sabiedrībā, latviešu literāti un mākslinieki apvienoja spēkus. "Mainās laiki un ļaudis. Tie, kuri vēl nesen neko nelasīja, iet romānus un dzejas pirkēt. [...] Evolucionārā enerģija krājas! Jānotiek revolūcijai! Stīgas ir izdzinis "Lefs". Sāk strādāt arī latvju kreisās mākslas grupa. Viņas devīze: revolūcija, cīņa pret veco, pret trafareto!" ([Biezais?] Is. 1923a) 1923. gada 18. novembrī iepriekš pieminētajiem literātiem Skultiņam, Švalbem un Inim pievienojās "burtoloģijas" demonstrētājs Ronis un konstruktīvistu Johansons un Klucis, prezentējot Mākslas kreisās frontes latviešu grupu. "Krefa" mērķis bija kļūt "par revolūcijas mākslu, aktīvo mākslu", "par ekonomikas celtniecības un industriālās tehnikas mākslu", turklāt ar lozungu "Nost ar mākslu, lai dzīvo tehnika!" (Ronis 1924: 3). Tā sastāvā aktīvi darbojās seši biedri, sanākot reizi nedēļā uz kopēju mākslas darbu apspriešanu un "vārdiskā materiāla apstrādes metodes laboratoro izstrādī" (turpat: 2). Diemžēl nav zināms precīzais biedru saraksts, tāpat Johansona un Kluča iesaistes mērogs un regularitāte, un vai viņi piedalījās kolektīvajās apspriedēs. Minētajam vakaram bija veltīti vairāk izsmejoshi feļetoni, bet no recenzijas, ko sarakstījis rakstnieks, literatūrkritiķis un sabiedriskais darbinieks Ernests Eferts-Klusais (1889–1927), var izlobīt papildu ziņas: pietrūka vienota programmas pieteikuma un netika skaidri formulēti "kreisās frontes" principi; Ronis referātā kritizēja proletārisko dzeju; Biezais esot atdarinājis Borisa Piļņaka (*Boris Pilnyak*, 1894–1938) vārsmas; Roņa un Švalbes radošais veikums bija kā "eksperimenti", kas noliedza vārdu un jēdzienu saturu, paturot tikai muzikālo skanējumu ([Eferts-Klusais] Kls. 1923).

Vēlāk ar "Krefa" nosaukumu norisinājās dažādi tematiski pasākumi, iesaistot daudzus nozares profesionāļus. Tā 1924. gada 24. martā izsludināja Roņa iniciētu disputu "Krefs teātrī un konstruktīvisms" ar uzaicinātajiem oponentiem: režisoru Teodoru Amtmani (1883–1938), MKCK dramatiskās sekcijas biedru un teātra organizatoru Alfrēdu Austriņu (1893–1963), režisoru Arvēdu Bergmani (1885–1938), režisoru Frici Grunti (ap 1885–1937), režisoru Osvaldu Glāznieku jeb Glazunovu (1891–1947), redaktoru Jāni Mušpertu (1903–1937) un kritiķi Knoriņu u. c. ([Bez aut.] 1924d). Pēcāk "Krievijas Cīņā" kritizēja Roņa lekciju, jo bijusi slikti organizēta un izraisījusi klausītājos garlaicību. Jāšaubās, cik atspoguļotā informācija bija patiesa, tamdēļ ka tālāk sekoja naidīga redakcijas piezīme: "Redakcijas domas – ka vispār no tā sauktā "Krefa" impotento priekšstāvju, kāds ir b. R[onis], uzstāšanās ar kļiedošiem murgojumiem lietišķu darbu vietā – masās neko nemanto." ([Bez aut.] 1924b)

Neraugoties uz skarbo kritiku, "Krefs" turpināja iesāktu un divi citi dzejnieki izpaudās plašākos tematos: 7. aprīlī Biezais aicināja vecos un jaunus klausīties vispārēju priekšlasījumu par tēmu "Skaistums vai lietderība" ([Bez aut.] 1924e), bet 22. aprīlī sekoja Švalbes uzstāšanās "Revolūcija mākslā" ([Bez aut.] 1924f). Par nožēlu, autorei nav zināmas minēto vakaru atsauksmes, pēc kurām varētu noprast iztīrīto tēmu dziļumu un starpdisciplināritāti.

Novatori vai neprašas?

11. aprīlī "Krefs" izsludināja Kreisās frontes internacionālo vakaru ar INHUK priekšsēdētāja Osipa Brika (*Osip Brik*, 1888–1945) referātu "Kreisā fronte un viņas uzdevumi" un disputu. Vidusdaļā bija iecerēta "Lefa" pārstāvju Nikolaja Asejeva (*Nikolaj Aseev*, 1889–1963) un Vasīlija Kamenska (*Vasily Kamensky*, 1884–1961) un "Krefa" (Biezā, Skultiņa, Švalbes un Roņa) dzejnieku uzstāšanās ar jaunākajiem darbiem. Sliktais apmeklējums mudināja pasākumu pārcelt uz 13. aprīli, nedaudz pamainot arī "Lefa" pārstāvju sastāvu un vakara programmu: bez Asejeva bija ieradušies konstruktīvisma teorētiķi Aleksejs Kručenihs (*Aleksei Kruchenykh*, 1886–1968) un Nikolajs Tarabukins (*Nikolai Tarabukin*, 1889–1956). Atkal bijis pieticīgs apmeklējums ar vienpadsmit klausītājiem. Kritikā "Lefs" aprakstīts ar rēcieniem¹⁴, bet latviešu rindās minēts "kāds pajauns cilvēks bez noteiktas nodarbošanās", kura veikumu Ronim nācies aizstāvēt, atrunājoties, ka "viņš nav "Lefs", bet gan "topošais krievu literatūras vadonis"". Tepat rodami daži citāti no deklamētājām dzejām, taču autora kritiskā nostāja raisa aizdomas par tīšuprāt atlasītām neveiklībām (Rebus 1924).

Laikmeta liecinieks Pēteris Vilisters apstiprina diskusiju norisi: "Tajā laikā Maskavas mākslas darbinieku vidū bija izplatīti dažādi virzieni. Atceros, ka arī Klucis bija

14 "1. daļa. Lef'a rūcieni, rēcieni, reibas, redeles..."

karsts kāda "isma", liekas, kubisma, piekritējs un "pārstāvis". Tas bieži izraisīja asas, bet ļoti interesantas debates kā sekcijā un kluba valdē, tā plašākās sanāksmēs Centrālā kluba zālē [...]" (Vilisters 1967: 129) Jāatgādina, daļa vizuālās mākslas profesionāļu novatoriem piedēvēja amata neprasmī vai pakļaušanos modes tendencei, ar kuru var nopelnīt. Tā tradicionāli noskaņotā latviešu mākslinieka Voldemāra Andersona (1891–1938) dienasgrāmatā minēts kāds Veidemaņa atnestais akts, "kuru mēģinājis mālēt, cik naturāli vien var, bet blakus stāv supremātisms, kā viņš domājis, to mālējot. Jeb domā pēc muzeja un rubļiem." (Andersons 1919) Arī šķietami modernāk noskaņotais Kārlis Veidemanis (1897–1938) glezniecību vērtēja pēc krāsu lietojuma un tādēļ, piemēram, Maskavas konstruktīvistu jaunā Reālisma manifestā radītos darbus kritizēja, jo "tas mēģina krāsu nespēku un formas nevarību apslēpt un nostādīt tādā gaismā, it kā tas būtu viņu glezniecības jaunatradums" (Veidemans 1920). Krāsu pieticīgais lietojums tik ļoti sašāva autoru, ka viņš recenzijā nemaz nepieskārās kādam citam aspektam, ko sludināja manifests, – atbilstību revolūcijas prasībām, telpas, dziļuma un kustības akcentēšanu. Minētajā izstādē ar darbiem piedalījās arī Klucis, kura daiļradē gan Veidemanis izcēla potenciālu, visus trūkumus norakstīdams uz sekošanu Antona Pevznera (*Antoine Pevsner*, 1884–1962) izsludinātajam manifestam. Andersona un Veidemaņa kritika iezīmē turēšanos pie tradicionālajām, pārbaudītajām vērtībām, kurām pretēji darbojās Drēviņš, Johansons un Klucis. Viņi, aizrāvušies līdzi revolucionāro notikumu izsauktai utopijai par pilnīgi nebijušas pasaules celtniecību, meklēja neordināru pieeju un atrada atbalsis krievu mākslinieku aprindās.

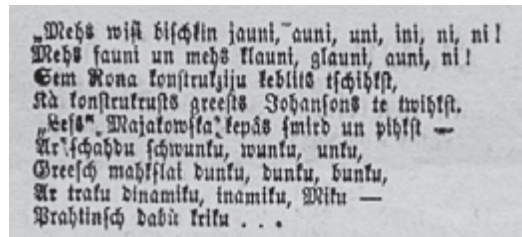
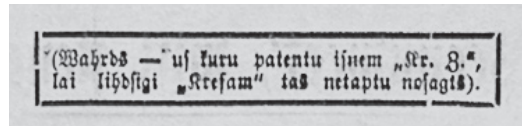
Latviešu kultūras dzīve bāzējās ap MLCKK, kur arī notika lielākā daļa no minētajiem pasākumiem, tajā skaitā citām funkcijām paredzētās telpās ievietotas izstādes. Krievijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas Latviešu sekcijas izdevumā "Krievijas Cīņa" pēc internacionālā "Krefa" vakara sekoja pastarpināta publikācija, no kuras noprotams, ka Johansons, Klucis un Ronis bija izlikuši konstrukcijas (P 1924), kā arī ironiskajiem komentētajiem bijis zināms Johansona koncepts par krustu: "Zem Roņa konstrukciju ķēblītis šķīst, / Kā konstrukrusts griezts Johansons te tvīkst." ([Bez aut.] 1924a) (2. att.) Vairāk ziņu par mākslas un literatūras sasaisti "Krefā" nevar atrast.

Ronis bija latviešu kreisās mākslas frontes kodols, to apstiprina arī kritiķu piezīmes, jo viņš esot pulcējis ap sevi Skultiņu, Biezo un Švalbi ([Bauze] Corbus 1923). Tāpat "Krefa" izsīkums sakrita ar 1924. gada partijas apsūdzību Ronim par netaktisku uzvedību, apspriežot partijas iekšējos jautājumus (RGASPI-17-97-1268: 4 ob.), kad viņa uzvārds gandrīz pazuda no literatūras un teātra aktualitātēm¹⁵. Turklāt Ronis arī

15 Šeit gūstamas papildu ziņas par viņa tālāko ceļu literatūrā: "Bdr. Roni! Mēs zinām, ka tu savā laikā biji pazīstams kā latvju "kreisists". 1930. gadā tu iestājies Mapp'ā. Tātad zināma evolūcija. Interesanti: kāpēc tu nepiedalies sekcijas darbā, tikai apmierinādamies ar "svinīgu" uzņemšanas aktu? Kur tava literāriskā produkcija?" (Salenieks 1931)

2. attēls. Nezināms autors.
 Karikatūra "Krefinjerne". 1924.
 "Krievijas Cīņa", 26.04.
 Figure 2. Unknown Artist.
 Caricature "Krefinjerne". 1924.
Krievijas Cīņa, 26.04.

publicēja aicinājumu veidot vienu mākslas fronti un iesākumā ieteica pieturēties pie principiālas organizācijas jeb žurnāla, kurā apvienot līdzīgi domājošos ([Bez aut.] 1924j).

Ir zināms, ka 1924. gada aprīlī latviešu apvienība izdeva vienu žurnālu "Krefs", kuru Ronis nosūtīja žurnāla "Lef" redaktoram Brikam ar raksturojumu "pirmā un vienreizējā pankūka", kas tapusi nepatīkamos – "elles apstākļos" (Ronis 1924: 1). Diemžēl arhīvā, kur atrodas Roņa vēstule, žurnāla nav, taču varam mazliet papildināt priekšstatu ar īsu citātu no represijās izdzīvojušā rakstnieka un žurnālista Eduarda Salenieka (1900–1977) atmiņām:

"Krefisti bija pat izdevuši mašīnrakstā žurnālu "Krefs". Dzejnieks Birojs man parādīja šī žurnāla pirmo (un laikam vienīgo) numuru. No tā man palikušas atmiņā tikai trīs pirmās Saules himnas rindiņas: "– Suo / Suolento / Sum..."" (Salenieks 1967: 130)

Vienīgais literārais darbs no attiecīgā perioda, ko autore atradusi, bija KKJS Latviešu sekcijas centrālbiroja rakstu krājumā "Jauni rīti" publicētais Švalbes dzejolis "Momenti", kuras sadaļas "Nekrologs" fragments citēts:

[.]

"Īstais nekrologs ir –
nepabeigts darbs.

Biedrs ir kritis kaujā.
... "Izslēgt no pulka un dzīvo sarakstiem" ...
No jauna kauja.
No jauna... izslēgt... izslēgt... izslēgt...
Un turpinās.
Lūk stepju nekrologs.
Lūk cīņu varonība kuras centrā jaunais komunārs...
Šo nekrologu spalva nespēj rakstīt.
Nav tik daudz papīra un – lai to rakstītu –
laiks ir īss kā vājprātīgā doma.

Kurš šo nekrologu pabeigs?

Vēsturnieks? –

O nē!

Tas nevar rakstīt viņu ar šodienas vārdiem. –

Tas – kabineta cilvēks.

Kuri? –

Jaunie komunāri!

Rakstāt!

Dzejojat! Rakstāt nekrologu

ar
plin-
tēm zoben-
niem, mortī-
rām un rokas
granātām, kuri vienīgi jaunatrasīe
burti, jaunajā laikmeta or-
togrāfijā, kura iespiež
šos nekrologus vē-
sturē ar mūsu –
asins krāsu zīmogs
sarkanu kas cīņā
kā uzvar –

Priekšpulki!

Pirmie – un pēdējie!

Tas mūsu darbs –

Tas kolektīvam jāveic,

– jo –

šodien –

bet ne rītu mūsu rindās nostāsies
revolūcija un prasīs no kura
katra to, ko viņš viņai so-
lījis šajās rindās stājoties. –

Vai dzirdat? –

Prasīs!! – – –" (Švalbe 1923: 66–67)

Konsultācijā ar dzejnieku, atdzejotāju, literatūrzinātnieku Ivaru Šteinbergu (1991) par citēto rindu kvalitāti noskaidrots, ka arī mūsdienās atzīstama tā modernistiskā¹⁶ formveide. Diemžēl vairāk uzziņu par Švalbi nav izdevies atrast. Dzejas publicēšanas fakts rakstu krājumā ar Pētera Stučkas (1865–1932) ievadu, Ernesta Eferta-Klusā (1889–1927) teorētisko pārspriedumu, Jokuma drāmu un citu autoru dzejām mudina domāt par Švalbes piederību literātu aprindām, kā arī locekļu migrāciju starp grupējumiem.

“Krefa” dzinējs literatūrā – Ronis

Līdz šim ziņas par “Krefa” literātiem aprobežojušās vien ar uzvārdu nosaukšanu, tādēļ pakāvēsimies nedaudz ilgāk pie diviem dalībniekiem, par kuriem ir atrodama papildu informācija. Inis (īstajā vārdā Jānis Biezais, 1896–1975) dzimis Valkas apriņķa laukstrādnieka ģimenē, 1913. gadā iestājās Latvijas sociāldemokrātu partijā, veicot rakstveža pienākumus Madlienā, Dūrē, Galgauskā un Lizumā, 1916. gadā, lai izbēgtu no aresta, devās kājām uz Maskavu, kur kļuva par KSDSP latviešu boļševiku grupas “Ziemeļnieki” locekli. Pēc 1917. gada februāra revolūcijas atgriezās Latvijā un 1919. gadā stiprināja padomju varu kā Valkas apriņķa izpildkomitejas sekretārs. No 1920. līdz 1922. gadam viņš strādāja laikrakstā “Sibīrijas Cīņa” par redaktoru, literātu, tulku un korektoru. 1925. gadā Jānis Biezais beidza Žurnālistikas institūtu, bet 1936. gadā ieguva diplomu Sarkanās profesūras partijas vēstures institūtā. Bijis Gorkijas Marksisma-ļeņinisma institūta direktors, 40. gadu beigās un 50. gados strādājis par partijas vēstures pasniedzēju Daugavpils Pedagoģiskajā institūtā, no 1958. gada bijis Latvijas KP CK Partijas vēstures institūta zinātniskais līdzstrādnieks. Kā padomju periodikā rakstīja: “Biezā garīgās intereses bija ļoti plašas. Viena no viņa mūža lielajām mīlestībām bija daiļliteratūra, padomju kultūras un mākslas dzīve.” (Dūma, Pelše 1976: 174)

Savukārt Ronis piedzima kurpnieka un zemnieces ģimenē, taču agri zaudēja vecākus, no septiņu līdz četrpadsmit gadu vecumam gājis ganos, pēc tam Jelgavā apguvis kurpnieka profesiju. Līdz 1920. gadam strādājis par kurpnieku darbnīcās un apavu rūpnīcās Rīgā, Jekaterinodarā (tagadējā Krasnodarā), Rostovā pie Donas, Novorosijskā. Revolucionārajai kustībai pieslēgās no 1913. gada, par līdzdalību sadursmē atlaists no darba. Pirmā pasaules kara frontē zaudēja brāli un protestējot sadedzināja savus dokumentus, bet 1915. gadā iestājās Komunistiskajā partijā Aleksandra rajonā Rīgā, kur iemācījās viltot pasēs. Pieaugot varas kontrolei, 1916. gadā aizbēga uz Jekaterinodaru, kur turpināja partijas darbu līdz 1917. gada janvārim, kad viņu arestēja un izsūtīja trimdā uz Irkutskas guberņu. Pēc Februāra

16 No autores sarakstes ar Ivaru Šteinbergu 2022. gada 13. oktobrī.

revolūcijas atgriezās Jekaterinodaras pilsētas komitejā kā partijas un kā Ādinieku arodbiedrības valdes loceklis. Pilsoņu kara laikā turpināja pildīt partijas pienākumus Rostovā pie Donavas, Novorosijskā, 1919. gadā viņu sagūstīja Deņikina spēki, kur, "tikai pateicoties nejaušībai un veiksmei, un nospēlētai "latviešu rakstnieka" lomai" (RGASPI-124-2-505: 4), Ronis izglābās no nošaušanas. 1920. gadā atsāka partijas organizatora pienākumus Novorosijskā, no kurienes pēc personīgas iniciatīvas tika pārcelts uz Maskavas Centrālās komitejas Šifrēšanas biroju par šifrētāju un sekretāru, bet no 1924. gada turpināja veikt šifrētāja pienākumus Prombankā (*Промышлennyy bank*) Maskavā, kur bija arī partijas šūniņas loceklis. No 1925. līdz 1929. gadam komandēts kā sekretārs tirdzniecības darbam ar Ķīnu un Turciju. No 1931. gada strādājis par referentu Naftas eksporta savienībā Maskavā un turpinājis līdzdalību partijas šūniņā (turpat: 5). Partijas biedra dokumentos tikai divās vietās uzrādīta Roņa saistība ar literatūru – pirmā ir glābiņa nolūkos notikusī izlikšanās par latviešu rakstnieku, bet otrā – 1923. gada 25. augustā aizpildītajā kartītē profesijas laukā ierakstītā rindiņa "kā arī vairākus gadus pilnveidojies literatūras nozarē" (RGASPI-17-100-14349: 3).

Autorei ir zināmi divi Roņa dzejoļi, no kuriem agrīnākais, taču krietni pēc "Krefa" epizodes tapušais ir pēcnāves veltījums Majakovskim:

"Majakovskam (saīsināts)

[..]

Ja būtu

Tu zinājis –

šo klauniadi,

šo marionetu

izsmiekla parādi:

sirdī

asinis mutuļiem šļācot –

ne tādus vārdus

ne tādu kļiedzienu –

ar tērauda!

ar tērauda!

divdesmit metru

garām naglām

Tu

visu

savu

riebumu

mietpilsoņu smadzenēs

ienaglotu!

Kļūda.

Nepiedodama kļūda.

Mēs nevaram

Tavu glēvulību piedot –

Protestējam

pretī!

Ar šķiru naida
 Niknāko tiesu
 mēs
 Tavu
 aizbēgšanu sodam –
 revolūcijas
 priekšā!
 Pa radio –
 visiem!
 visiem!
 nekavējoši:
 Majakovskis –
 no dzīves,
 no revolūcijas
 dezertēja!

 Viņa miesu –
 bez ceremoniāla,
 bez marša kreisā
 nodot ugunij!
 Zem teksta parakstās –
 kreisie.
 Sabiedriskā doma
 sodu mīkstina –
 Ģimenes sekas –
 revolūcijai uzticīgs,
 kreisā karoga –
 pirmais nesējs.
 [..]" (Ronis 1930: 20–21)

Pašlaik citētās rindas nolasās kā "Majakovska vārsmu imitācija"¹⁷, taču to, ka Ronim bijusi noturīga interese par literatūru un "Krefu", varam apstiprināt ar 1928. gada vēstuli Rainim. Šoreiz Ronis vērsās pie Raiņa kā pie sociāldemokrāta un izbijušā revolucionāra pēc aizstāvības: "Es neiešu kavēt Jums Jūsu dārgo laiku, nestāstīšu, kas es esmu utt., vienu vārdu sakot, es mazliet rakstu un ar lielu interesi sekoju visam tam, kas parādās jauns un sevišķi kreisajiem virzieniem mākslā. Manas vēstules mērķis pievienoties Jūsu balsij un izteikt visasāko protestu pret Latvijas reakcijas varmācības darbiem attiecībā uz kreisās rakstniecības grupu "Kreisā fronte". Negribas ticēt laikrakstu ziņām par biedra L. Laicena divkārtēju arestu un jaunākā žurnāla "Kreisā fronte" aizliegšanu. Bet fakts paliek fakts." (Ronis 1928: 1) Ronis nosodīja vēstulē politisko cenzūru Latvijā, kas apspieda strādnieku kustības iestādes un mākslas iniciatīvas, "bet nerunāsim par politiku, rakstnieki mēdz būt mazāk politiķi, bet vairāk mākslinieki un es taisni tā griežos pie Jums – nekā pie politiķa, bet kā pie mākslinieka" (turpat: 2). Vairākus gadus pēc "Krefa" Ronis parakstīja vēstuli kā Turcijas kreisās mākslas grupas pārstāvis un centās aizstāvēt strādnieku intereses Latvijā.

17 No autore sarakstes ar Ivaru Šteinbergu 2022. gada 7. decembrī.

Roni uzrunāja "Kreisās frontes" koncepts, jo pašam neizdevās saorganizēt sistemātisku izdevumu. Savā pirmajā žurnāla rakstā "Ne formālisms, bet organizācija" bijušais krefietis rakstīja atbalsta vēstuli. Atšķirībā no līdzšinējiem latviešu izdevumiem, kur nebija atrodamas teorijas par mākslas un prakses apvienošanu, viņaprāt, "Kreisā fronte" atšķīrās ar pieeju un atvērtību, kur "masu māksla balstās uz dzīvi", bet kritiķi gluži vienkārši to neuzskatīja par mākslu. Ronis skaidroja, ka "kreisā dzeja neietilpst divpantu vai trijpantu štampos, viņa nevar aprobežoties ar monotonajiem pilnaskaņiem rīmes galos" (Ronis-Kantovskis 1929: 30). Mūsdienu dzejai bija jāatbilst laikam, saturā jābalstās uz "šķiru pretišķībām", bet formā jāveidojas no brīva ritma un skaņu kompozīcijas. Kritiķi nedrīkstēja kreiso dzeju analizēt pēc vecās metodoloģijas, izmantot "vārdu un gleznu kompozicionālo kopsavienību". "Kreisās frontes" neizpratne noveda kritiķus pie alošanās: "[.] mūs apvairo formālismā. Par to var runāt un pierādīt, ka taisni otrādi, – kreisfrontnieki, kuri dibinās uz revolucionāri reālistiskiem principiem, nekad nevar būt un nav formālisti, jo viņi neatzīst nekādu izdomātu mākslas skolu." (Turpat: 31)

Mākslas izpratnes atšķirības bija klātesošas vairākās latviešu kultūras dzīves epizodēs. Jau 1918. gadā latviešu sabiedrībā Drēviņa novatoriskās kompozīcijas uzskatīja par kurioziem, kurus novāca no strēlnieku izstādes¹⁸, savukārt krievu izdevumā "Anarhija" tās slavēja par talantu un amata prasmes apliecinājumu (Zeljukina 2021: 443–444). Tas varētu arī izskaidrot, kāpēc visnotaļ latviešu sabiedrībā ieinteresētais Drēviņš nepiedalījās "Krefa" grupējumā. Tāpat tālāk rakstā iztirzātais izdevums "Skatuve un Dzīve" izpelnījās Pirmajā Viskrievijas Latvju proletarakstnieku konferences uzsaukumā apzīmējumu "nemākslinieciska tipa izdevums [..]", kas "vilināja un skaldīja proletāriskos rakstniekus" un "kompromitēja proletāriskos rakstniekus" (Ozols-Priednieks 1922).

"Krefa" pozīcijas vājināja teorētiku trūkums un kritiķu antipātijas. Ronis situāciju rezumēja šādi: "Izmantojot savu ietekmi vietējā latviešu avīzē, šo grupējumiņu līderi ar augstu komunistu nosaukuma cieņu komunistiskās preses lappusēs regulāri izspļauj absolūtas muļķības – vienu stubāku par otru, cenšoties tādējādi "nogalināt" KREFu." (Ronis 1924: 3) "Krievijas Cīņā" par komplementārāko kustībai veltīto tekstu uzskatāms Knorīņa divdaļīgais raksts "Ļefs – Krefs – Blefs", kas sekoja mēnesi pēc latviešu kreisās frontes vakara norises. Autors informēja lasītājus, ka kreisā fronte jeb "Lefs" esot organizācija, kas apvienojot dažādu bijušo virzienu pārstāvjus un aģitējot

18 "Uz vienas bija uzgleznots melns kvadrāts, uz otras kaut kas līdzīgs trīsstūrim un uz trešās divi dažāda lieluma plankumi – mazākais laikam domāta galva, bet lielākais – rumpis, jo zem "gleznas" atradās uzraksts – "Portrets". Pirmie divi darbi bija nosaukti par "bezpriekšmetu" gleznām. Izstādes rīkotāji jautrības un kurioza dēļ arī bija izstādījuši šos "darbus". Bet, kad strēlnieku masas un arī citi izstādes apmeklētāji, kas nopietni raudzījās uz mākslu, izteica savus protestus pret šādiem darbiem, Drēviņa "gleznas" tika novāktas." (Birzgalis, 1959)

masu mākslu komūnas idejām, lai tā kalpotu “dzīves darināšanai”. Knoriņš atmaskoja “Lefa” teorētiku par “marksistiskas frazeoloģijas piesavināšanos”, taču izcēla Nikolaja Čužaka (*Chuzhak*, īstajā uzvārdā Nasimovičs, *Nasimovich*, 1876–1937) definīciju: “māksla ir tāda dzīves darināšanas metode, kurā valdošais elements – emocijas” (Knoriņš 1923a), ko nevarot atdalīt no citām sfērām. Ja kritiķis grupējuma teorijā tomēr sauskatīja potenciālu, tad gluži pretēji bija ar praksi. Pirmos divus žurnāla “Lef” izdevumus viņš nosauca par “blefu”, jo, piemēram, Kamenska dzejā bija lasāms formālisms un pūlim nebija adresēts ne rindiņas. Viņaprāt, īstā “Lef” dzeja bija publicēta citviet, jo žurnālā eksperimentēja par daudz. “Lef” būtu bijusi nākotne, ja tas atteiktos no pagātnes tradīcijām un ja “veidotu jauno strādniecības dzīvi, kas tiešām dzīvi darinoša” (Knoriņš 1923b). Knoriņš noraidīja “Kreisās frontes pārstāvju – lēfīešu galējības” (Zeile 1970: 147). Arī vēlākā padomju latviešu literatūras vēsture nav bijusi labvēlīga un “Krefa” epizodi atspoguļojusi pavisam skopi: “Vairāk kuriozs raksturs bija nelielajam “Lefa” grupas sekotāju pulciņam.” (Smilktiņa 1966: 140–141)

Neraugoties uz noraidījumu, krefieši bija aicināti piedalīties diskusijās par proletāriskās rakstniecības ceļiem. Arī MLCK Litsekcijas darbības atjaunošanas vakarā, 1923. gada 26. oktobrī, pēc Mušperta referāta “Mākslas apustuļi un jaunās kultūras ceļi” piedalīties bija aicināti apvienību priekšstāvji no Kreisās frontes asociācijas, bijušās Viskrievijas Latviešu proletāriskās rakstniecības asociācijas, “Darbdienas”, Kom. Jaunatnes savienības u. c. interesenti ([Bez aut.] 1923b). Lekciju pārcēla uz 9. novembri ([Bez aut.] 1923c). Lai arī “Krefa” oficiālā notikumu hronika izsīka ar 1924. gada vasaru, 23. septembrī tā grupējums vēl bija aicināts piedalīties oficiālajās diskusijās par latviešu strādnieku teātra būtību līdzās citu apvienību biedriem (kā, piemēram, kritiķis Vīksne, Knoriņš, grupa “Darbdiena” u. c.) ([Bez aut.] 1924h).

“Krefs” bija spēks, ar kuru rēķinājās, taču visvairāk satīras un feļetonu autori, apspēlējot viņu formveidi ironiskā kontekstā. Viens no aktīvākajiem kultūras apskatniekiem Jokums “Kreisās deklarācijas” iespaidus atreferēja šādi: “Mēs nākam! Uzmaniet! Lūk, burkšķis gaisu vanda, / Lok prieku tempļi giganti no asiņainiem oļiem; / Sviež zavodtrubas gaisos ugunīgu dzirkšu plandu, / Sten zeme klasiska no mūsu tēraudsoljiem.” (Jokums 1921: 469) Savukārt izdevumā, kurā publicēts šajā publikācijā citētais krefieša Švalbes dzejolis, atrodams Mušperta ironiskais uzsaukums: “Smejaties biedri! Smejat par cilvēkiem, kuri saraksta nesaprotamu vārdu kaudzi un pasludina to par “kreiso fronti”! Smejaties par plānprātiņiem, kuri domā, ka proletariāts nevar iztikt bez cirkus klauniem, un tāpēc pasludina kreiso, labo, vidējo etc. fronti “masu audzināšanā”!” (Mušperts 1923: 28) Tāpat 7. aprīlī, neilgi pēc Roņa rīkotā disputa “Krefs teātrī un konstruktīvisms”, sekoja labdarības vakars par labu Sibīrijas latvju izglītošanai. Vakara programma solīja komiskas deklamācijas un satīras par latviešu Krefa darbību ([Bez aut.] 1924c).

“Krefa” aizmetņi teātrī: “Aģitteātris” un Aktieru darbnīca

Teātrī “Krefa” aizmetņi bija agrīnāki, tajā pārstāvētās personas bija saistītas ar citām institūcijām. No 1921. gada 20. novembra līdz 1922. gada 24. maijam Teodora Amtmaņa (1883–1938) vadībā darbojās Aģitteātris jeb pilnajā nosaukumā “Latviešu aģitācijas un propagandas teātris”, kas bija dibināts uz Latviešu augstākās partijas skolas Teātra sekcijas bāzes (Bartele, Šalda 1999: 32) un kuram nebija savu pastāvīgu telpu, tādēļ vairums izrāžu norisinājās Ņikitska teātra ēkā Maskavā. Teātra vēstures pārskatā atzīmēts, ka teātra dibināšanā un pastāvēšanā līdzās Amtmanim izšķiroša loma bijusi arī čekistam, literātam, revolucionāram, vienam no Valsts ārkārtas komisijas veidotājiem un vadītājiem Mārtiņam Lācim (īstajā vārdā Jānis Sudrabs, 1888–1938) un revolucionāram, strēlniekam, sarkanarmijas komandierim Reinholdam Bērziņam jeb Birkam (1888–1938) (Grunte 1936: 172).

Aģitteātra statūti noliedza iepriekšējā, vecā teātra principus, tā vietā liekot tēzi “politikai arī jātop par galveno noteicēju mākslinieciskā radīšanā”, tādējādi skatuve kļuva par politiskās audzināšanas līdzekli, “ietērptu mākslinieciskos attēlos” (R 1922: 16). Lai to panāktu, bija jāattīsta politmākslinieciskā radīšana, kur sadarbotos politiskie darbinieki, rakstnieki un mūziķi. Skatuves māksliniekiem bija jāapvienojas grupā, aptverot visus mākslas veidus un kvalifikācijas (turpat), tiecoties pēc sintēzes. Prioritāte bija aktuālais un valsts politiku atbalstošais saturs, tādēļ bija jāveicina dramaturģijas jaunrade un jānodrošina labāko darbu tulkošana no citām valodām, kā arī jārosina izdevējdarbība. Līdzīgi “Lefam” Aģitteātris būvēja atbalsta platformu ar izdevējdarbību, drukādams jaunākos dramatiskos darbus un savu žurnālu “Skatuve un Dzīve”. Taču teātrim trūka aktieru profesionāļu un uzvedumos piedalījās partijas teātra sekcijas dalībnieki, ceļot kolektīva partijisko piederību līdz 69 procentiem (Bartele, Šalda 1999: 37). Tāpat politisko aizmuguri stiprināja izvēlētais teātra mākslas padomes sastāvs: Amtmanis, literatūrkritiķis, marksists un publicists Roberts Pelše (1880–1955), partijas un literatūras darbinieks Sīmanis Berģis (1887–1938), Jokums, Lācis, Bērziņš, revolucionārs un partijnieks Kārlis Pečaks (1892–1938), partijnieks, avižu redaktors un revolucionārās kara padomes loceklis Roberts Bauze jeb Corbus (1895–1938) (turpat: 33), taču tas neglāba teātri no ātrās likvidācijas. Literatūras pētniece Tatjana Bartele izcēlusi konkurenci ar Valsts latviešu dramatiskā teātra kolektīvu kā galveno faktoru īsajā teātra mūžā, jo abiem cīkstoņiem bija savī labvēļi politiskajās aprindās jeb “latviešu lielinieku starpā, kas arī izpaudās polemikas asumā”. Konflikts beidzās 1922. gada 21. maijā ar lēmumu likvidēt abus teātrus un izveidot jaunu, kuram piešķirt valsts finansējumu (turpat: 38, 39). Tiecību pēc novatoriskā teātra tālāk pārņēma Roņa iniciētā Latviešu aktieru darbnīca, kas pastāvēja no 1922. gada rudens līdz 1923. gada pavasarim un kur daļēji darbu turpināja arī Amtmanis.

1922. gada 6. septembrī "Krievijas Cīņā" līdz 15. septembrim tika izsludināta pieteikšanās uz Latviešu Aģitteātra Aktieru darbnīcu ([Bez aut.] 1922c), taču dalībnieku uzņemšana turpinājās arī vēlāk. Darbnīcas mērķis bija radīt sava laika mākslu, "sistemātizējot proletāriskās mākslas principus iz materiālisma teorijas zinātniskiem pamatiem un radot jaunas metodes skatuves vārdu formēšanai un mākslinieciska ietēpa jaunās formās ar sistemātisku studiju palīdzību" (Ronis 1922b). Mācības sākās 4. oktobrī un paredzēja programmu katru darba dienas vakaru no plkst. 18.00 līdz 23.00, pusi satura veltot teorijas apguvei, bet atlikušo daļu – teātru iestudējumiem. Aktieru darbnīca bija pakļauta GITIS¹⁹, kur mācības notika pēc brīvo darbnīcu principa, un programmā iekļāva šādus priekšmetus: biomehāniku, fizisko kultūru, ritmiku, elementāro mūzikas teoriju, skatuves zinātņi, vārdu, poētiku, sabiedrisko zinātņi, materiālu formēšanas teoriju, tehnisko zīmēšanu, matemātiku, anatomiju (Ronis 1922c). Ronis bija pārliecināts Vsevoloda Meierholda (*Vsevolod Meyerhold*, 1874–1940) teātra atbalstītājs un atgādināja, jaunos aktieru darbnīcas locekļus aģitējot, cik svarīgi ir izmantot jaunas metodes un mācību priekšmetus, lai radītu revolūcijas mākslu. Viņaprāt, Aģitteātris izjuka, jo nebija revolucionāru aktieru un zinātniskas radišanas sistēmas, tādēļ Ronis ar lielu entuziasmu uzņēmas Aktieru darbnīcas vadību.

Darbnīcas pirmā publiskā skate norisinājās 1923. gada 1. janvārī ar Berga burlesku "Izčibēja" Rietumu tautu komunistiskās universitātes (turpmāk RTKU) telpās ([Bez aut.] 1922d), ko iestudēja Amtmanis. "Krievijas Cīņas" recenzents apšaubīja uzveduma oriģinalitāti: "Realistiskā virzienā rakstīto "Izčibēja" Amtmanis ar savas [...] aktiera darbnīcas kolektīvu centies iestudēt futūristiskā (es atvainojos pret terminoloģiju: konstruktīvisms ir pārkrustīts futūrisms; man labāk patīk vecais apzīmējums) garā. Pēc Meierholda receptes, bet amtmaniski atšķaidot. Tomēr "Izčibēja" ārējais konstruktīvisms ir tik bāls attēls no Meierholda īpatnēja sīkburžuāziskā mākslinieka izdomātā stila." (Krokodils 1923) Tradicionālāk ievirzītā teātra "Skatuve" aktrise un organizatore Elza Miške atcerējās novatorisko scenogrāfiju šādi: "Uz skatuves ar lielām atstarpēm bija sasieti būvkoki, kas atgādināja mājas skeletu" (Miške 1963: 72), bet aktieru tēlojums bijis konstruktīvisma garā, cenšoties atdarināt Meierholdu (Krokodils 1923).

1923. gada 10. janvārī MLCKK Teātra kolēģijas sēdē aktieru darbnīcas priekšstāvis Ronis pieņēma priekšlikumu 12 cilvēku sastāvā aiziet no Aģitteātra un pievienoties MLCKK teātrim. Darbnīcas vadītāju ievēlēja no kolektīva, bet apstiprināja kluba teātra kolēģija, kas domstarpību gadījumā varēja pieprasīt galvas pārvēlēšanu (Ozols-Priednieks 1923). 3. martā darbnīca organizēja ziedojumu vākšanu savam

19 Krievijas Literatūras un mākslas arhīva GITIS materiālos nav saglabājušies dokumenti par Latviešu aktieru darbnīcu.

atbalstam un aicināja ierasties uz atvērto vakaru, kā arī kuplināt aktieru rindas, jo "darbnīca pašreiz reorganizējas. Ir lielā darba sākumā." (K.S. 1923) Aktieru vakarā uzveda inscenējumu "Līdzjutēji", kas Gruntes vadībā esot bijis "vērtīgākais" vakara notikums (W.B. 1923).

Sezonas noslēgumā Ronis pārskatā norādīja uz darbnīcas problēmām: pedagoģu un auditorijas sašķeltība divās frontēs²⁰, mācību līdzekļu un audzēkņu finansiālā atbalsta trūkums. Nepilnību sarakstam jāpiepulcē spējīga režisora – virsvadītāja trūkums, kā arī kluba un Jaunās ekonomiskās politikas interesēs organizēta sasteigta uzvedumu iestudēšana. Aktieru darbnīcai katru sestdienu bija jāspēlē izrāde, neraugoties uz īso sagatavošanas laiku un citiem šķēršļiem. Darbnīcas vadītājs solīja nokārtot nepilnības nākamajā sezonā un aicināja izvirzīt piemērotākos kandidātus no citiem dramatiskajiem pulciņiem, "pēc tam tiks izsūtīti vajadzīgie aizrādījumi un L.A.D. ideoloģiskā un mākslinieciski pedagoģiskā programma" (Ronis 1923c). Centrālais laikraksts Jukuma personā reaģēja uz sludinājumu ar skarbu pretrakstu, norādot, ka ar "dažādām muļķībām piebāztais" Ronis patvaļīgi rīkojis minēto darbnīcu, jo oficiālās latviešu organizācijas no tā norobežojas ([Jokums] –s. –s. 1923b). Dienu iepriekš bija publicēts Tautas izglītības komisariāta Latvju centrālbiroja darbnīcas atsaukums, skaidrojot, ka no pavasara visas GITIS nacionālās darbnīcas ir likvidētas. Pēc tam Aktieru darbnīca turpināja darboties neatkarīgi kā MLCKK teātra daļa līdz 1923. gada 22. maijam, kad Ronis paziņoja, ka aiziet, un viņa pārstāvēto organizāciju likvidēja (Tautas izgl. komisariāta Latvju centrālbirojs 1923). Arī kolektīva iekšienē bija domstarpības, ar kuru publisku risināšanu laikrakstā arī noslēdzās tā darbība, kad kluba teātra kolektīva priekšstāvis Fricis Grunte rezumēja: "Kolektīvs grib un ir spējīgs strādāt. Griežamies pie Latv. Izgl. Biroja un Partijas Centra izšķirt teātra lietu Maskavā ne pēc atsevišķa cilvēka iedomas, bet visas Maskavas strādniecības un turpmākā teātra darbības labā." (Grunte 1923)

Progresīvā mākslas un politikas kaislību platforma – žurnāls "Skatuve un Dzīve"

Teātra kontekstā būtu jāpakavējas pie Latviešu Aģitēteātra izdevuma "Skatuve un Dzīve", kas, lai gan bija iecerēts kā ikmēneša žurnāls, tomēr iznāca apvienotos numuros un tikai septiņas reizes no 1922. gada 1. februāra līdz 1923. gada 1. janvārim. Izdevuma redaktors bija Pēteris Sviris jeb Pēteris Blumfelds (1891–1938), dzejnieks, žurnālists un vairāku pilsoņu kara izdevumu redakciju darbinieks. Sviris bija pārstāvēts žurnālā arī kā

20 Savstarpējo uzskatu konflikts apstiprinājās: "Aktieru darbnīca cirtās pa "kreisās" frontes stīgām, bet kluba teātris pa pusakadēmiskām." (– s. 1923)

3. attēls. Čekista un padomju latviešu aģitlugu autora Mārtiņa Lāča-Sudraba foto portrets uz 1922. gada žurnāla "Skatuve un Dzīve" Nr. 2/3 vāka. Figure 3. Photo portrait of Mārtiņš Lācis-Sudrabs, chekist, and author of Soviet Latvian agitprop plays, on the cover of the 1922 magazine *Skatuve un Dzīve*, No. 2/3.

inscenējuma "9. janvāris" autors, un viņa darbs piedzīvoja uzvedumu Aģitteātrī. "Skatuves un Dzīves" liktenis bija cieši saistīts ar teātra radošo kolektīvu un attiecīgajiem uzdevumiem: "ar mākslas attēlu palīdzību organizēt, veidot un audzināt proletariātu kā šķiru", kā arī "sistemātiski noskaidrot aizkustināto jautājumu teorētisko pusi, tā atvieglojot proletāriskās mākslas attīstību un rādot ceļu daudziem dramatiskajiem pulciņiem, ar kuriem Aģitteātrim nāksies kopdarboties [...] ([Bez aut.] 1922b). Līdzās asajai polemikai par Aģitteātra uzvedumiem un darbības principiem šeit publicēja skatuves oriģināldarbus, sludināja to pieejamību, rakstīja izstāžu un izrāžu recenzijas, kā arī apkopoja latviešu teātra ziņas. Redkolēģija bija atvērta dažādiem viedokļiem un "diskusijas kārtībā" publicēja, piemēram, arī tekstus, kas kritizēja Aģitteātra māksliniecisko padomi (Svešnieks 1923). Pastāvīgs žurnālu komponents bija politisko darbinieku un nu arī oriģināllugu autoru Bērziņa-Birkas un Mārtiņa Lāča-Sudraba aizstāvības raksti, ieliekot Aģitteātra mēģinājumus plašākā kontekstā, kurā neviens vēl īstu proletārisku mākslu nebija radījis. Tā Bērziņš-Birka attaisnoja no dažādu autoru kompilācijām izveidoto uzvedumu "Tagadne", atzīdams, ka tas bijis vajadzīgs eksperiments (Bērziņš (Brika) 1922b: 6), jo "[...] teātrim jābūt līdzeklim, kas mūs neatlaidīgi sauc uz cīņu", "iejūsmo un apvieno", tādēļ arī neveiklības ir attaisnojamas un tiks novērstas laika gaitā (Bērziņš 1922a: 12). Savukārt Lācis-Sudrabs atvairīja Aģitteātra dramaturģijas nepilnības ar atziņu, ka tikai laiks un pūliņi nesīs

vajadzīgo rezultātu (Lācis (Sudrabs) 1922). Pirmā gada žurnālu vākus rotāja Aģitteātra kolektīva pionieri: Amtmaņa portrets, Lāča-Sudraba foto ģimēne (3. att.) un Johansona zīmējums.

Žurnāla teorētiskajā sadaļā bija sastopami arī pieredzējušu kritiķu teksti: Knoriņš rakstīja par kreisās mākslas diktatūras beigām un atgriešanos pie sintēzes, kas novedīs pie īstā ceļa (Knoriņš 1923c), bet dzejnieks un prozaiķis Alvils Ceplis (1897–1938) uzsvēra pārmaiņas, kas notikušas sabiedrībā, un veco teātru sistēmas ārdīšanu, kur GITIS jaunā teātra principi tika atzīti par visprogresīvākajiem kā labi ievirzīts process, taču ar “defektiem” un “pārāku formālismu” (Ceplis 1923).

Žurnāls popularizēja ne tikai kreiso virzienu pārstāvjus, pievērsdams latviešu auditorijas uzmanību faktam, ka Kluča, Johansona un Drēviņa darbi skatāmi Padomju Krievijas izstādē Berlīnē²¹, bet arī tā tradicionālistus. Ins (Inis?) recenzēja 1922. gada rudenī aplūkojamo peredvižņika Vladimira Pčeļina (*Vladimir Pchelin*, 1869–1941) izstādi un atzinīgi novērtēja reālistisko darbu kvalitātes, atzīmēdams, ka “biezie krāsu plankumi palīdz māksliniekam sasniegt lielu vienkāršību” ([Biezais?] Ins 1923b: 34). Tas vedina domāt par “kreisās” literātu frontes priekšstāvju elektiskajiem uzskatiem, kur svarīgāks arguments bija līdzdalības princips. Jaunā ekonomiskā politika radošajā sfērā ļāva izpausties un atrasties daudziem politiskajiem darbiniekiem. Uz brīdi viņi no partijas funkcionāriem vai autodidaktiem varēja kļūt par tautas balss izteicējiem – rakstīt lugas, dzejoļus, savus pārspriedumus un gozēt sejas un parakstus žurnālu lapās, jo māksliniekiem bija jāpiemēro valoda masām: “jāražo patērētājam piemērota rupjā prece un tikai pamazām jāpāriet uz izsmalcinātāku”, bet kritiķiem bez “jaunu ceļu laušanas mākslā” bija jākļūst par audzinātājiem, kopīgi apspriežot un analizējot masu reakciju uz redzēto mākslas darbu, izrādi vai koncertu, tādējādi pamazām ievirzot sabiedrības uzskatus vajadzīgajās sliedēs (S.P. 1922: 25). Jāatzīmē, ka Bērziņa-Birkas un Lāča-Sudraba klātbūtne bijusi izšķiroša arī latviešu izdevniecības “Latizdat” dibināšanā un latviešu rakstnieku un dzejnieku publicēšanā (Vilisters 1967: 126).

Roņa uzskati teātra apskatos

Jāapskata Roņa pienesums žurnāla teorētiskajā sadaļā. Viņš uzskatīja, ka virzienu priekšstāvji nav tie, kas nosaka mākslas valodu, bet gan laiks, kas tos formējis. Konstruktīvisi, imadžinisti, futūristi un ekspresionisti “meklē jaunus radīšanas līdzekļus, lai pie iespējas tuvinātu mākslu dzīvei” (Ronis 1922a: 3). Kā pozitīvo piemēru viņš nosauca 1922. gada Majakovska lugas “Mistērija-Buff” uzvedumu Meierholda režijā, kurš “sagrāvis veco rampu un

21 Nedaudz vairāk par šīs izstādes atspoguļojumu un nozīmi lasīt iepriekš norādītajā autores publikācijā (Kāle 2021).

4. attēls. Gustavs Klucis. 1929 (precizētais datējums 1927). Satīriskā uzveduma "Buržuāziskā Latvija (Parādīze Latvija)" (uzveduma īstais nosaukums "Tā debesu valstība Latvija") dekorācijas skice. Papīrs, guaša, tuša, zīmulis. 46,8×61 cm. LNMM kolekcija, Z-6705. Normunda Brasliņa foto.
 Figure 4. Gustavs Klucis. 1927. Scenery Sketch for the Satirical Play "Bourgeois Latvia (Paradise Latvia)" (the real name of the play is "That Heavenly Kingdom Latvia"). Gouache, ink, pencil on paper. 46.8×61 cm. LNMM collection, Z-6705. Photo by Normunds Brasliņš.

savienojis mākslinieku ar masu" (turpat). Savukārt jaunākajā uzvedumā "Augstsirdīgais ragnesis" (lugas autors beļģu ekspresionists Fernāns Krommelinks (*Fernand Crommelynck*, 1886–1970)) Meierholds bija gājis vēl tālāk – jo atteicies no tradicionālajām dekorācijām un kulisēm un to vietā izmantojis "oriģinālus konstruktīvus priekšmetus", bet aktierus ietērpis strādnieku kostīmos, noturot skatītāju uzmanību ar spēles dinamiku un ritmiku. Ronis rezumēja, "ka proletāriskie mākslinieki, kuriem patiesībā vajadzēja ieņemt šo vietu, ir pārāk vāji, viņi iestiguši vecās radīšanas dogmās un nespēj sekot dzīvei. Konstruktīvisi un citi kreisākie virzieni un atsevišķi meklētāji pa lielāki daļai apdāvināti ar otru nelaimi: viņi piegriež vairāk vērtības formai, nekā saturam. Tā viņu sliktā puse. Toties viņi nestāv uz vietas" un "kvēlo radīšanas ugunīs." (Turpat: 4–5) Otrajā publikācijā viņš turpināja Meierholda slavinājumu, detalizēti pievēršoties viņa uzvedumam "Tarelkina nāve". Ronis pauda arī vispārējus uzskatus par jauno teātri, ko viņš definēja kā "darbnīcu, fabriku, intelektuālās mākslas "ražošanas" komplicētu aparātu" (Ronis 1923a: 29), kas prasīja pārorientēties

skatītājiem un kritiķiem. Viņaprāt, revolūcija mākslā izpaužas kā jaunradīšanas process, ko apstiprinājuši pēdējie Meierholda uzvedumi, jo sevišķi jaunākais, kur konstruktīvi tehniskā pieeja vērojama kā tēlojumā, tā skatuves iekārtojumā. "Še no svara pate konstrukcija, kā skatuves tehniskais elements, kuras uzdevums nepastāv iekš tam, lai "patiktu" vai "nepatiktu", bet lai izceltu aktiera darbību." (Turpat: 30) Ronis atzīmēja, ka skatuves dekorācijās un tērpos bija savi trūkumi: nefunkcionalitāte un stilistiskā disonanse. Taču jāņem vērā, ka vairākus butaforijas elementus nevarēja pilnvērtīgi realizēt, jo nepietika līdzekļu (Chlenova 2017: 117). Roņa novērojums sakrīt ar konstruktīvisma pētnieku²² atziņām un mudina domāt par autora patieso nozares izpratni.

Nenoliedzamais "Krefa" pienesums

Novatoriskās pieejas teātrī

turpinājās arī pēc "Krefa" un Aktieru darbnīcas izsīkuma. Amtmanis uzveda lugas, kurās lietoja dažādus progresīvus risinājumus. RTKU studentu teātra uzvedumā "Dzeltenie darbā" bija izmantots šāds noformējums: "Sevišķi masu skati jāatzīst par izdevušamies. Iespaudu ļoti sekmēja labi saprojektētās un izlietotās trepes, scēniskie laukumiņi vairākos stāvos un ceļamais krāns, kurš beigās dzeltenos varoņus aiznesa pa gaisu – lai vēl smagāki nosviestu saniknotajā masā." ([Birojs] Ed. Bi. 1924) Uzvedumu rīkoja ar Latstrēlnieku komisijas atbalstu, tādēļ bija iespējams ambiciozais ietērs ar ceļamkrānu, darbību trijos stāvos un astoņdesmit dalībnieku sastāvu ([Bez aut.] 1924g). Amtmanim patika vēriens, jo tā paša gada nogalē viņš atkārtoja lielu uzvedumu, šoreiz ar 100 cilvēku līdzdalību, no kuriem vairākums bija RTKU studenti. Grandiozais vakars ar programmu "1917. gads", inscenējums pēc Dižona Rida "1 diena", tika rīkots, lai savāktu līdzekļus drukmašīnas iegādei ([Bez aut.] 1924i). Vērienīgu scenogrāfijas detaļu – vilcienu, kuģu un fabrikas elementu – integrēšana izrādēs bija raksturīga parādība Maskavas teātros 20. gadsimta 20. un 30. gados.

Konstrukcijas bija kļuvušas par pieņemtu praksi teātrī, kā arī Amtmaņa rokraksta sastāvdaļu, jo Ceplis, recenzējot MLCKK dramsekcijas uzvedumu "Uzvarēts" ar viņa un A. Tauriņa (?–?) dekorācijām, rakstīja: "Amtmaņa konstruktīvie jauninājumi uz mūsu skatuves ir daudzreiz izsaukuši pelnītus pārmetumus. Ja konstrukcija ir vienīgi konstrukcija, kura nedzīvo kopā ar aktiera spēli, viņa traucē, salauž un bojā izrādi. Šoreiz konstrukcija jāuzskata par pietiekoši pieskanīgu un pat interesantu ar savu vienkāršību. Viegli pārvietojamie un apspēlējami stāvlaukumi stiprā mērā stilizēja spēli un ar panākumiem." (Ceplis 1928)

22 Salīdzinājumā ar citiem uzvedumiem "Tarlekina nāvē" Varvaras Stepanovas radītās "lielās koka konstrukcijas [...] bija ierobežotas un to nozīme bija mazāk izšķiroša" (Lodder 1983: 176).

5. attēls. Gustavs Klucis. 1929 (precizētais datējums 1927). Scenogrāfija satīriskajam uzvedumam "Buržuāziskā Latvija (Paradīze Latvija)" (uzveduma īstais nosaukums "Tā debesu valstība Latvija"). Saloniku vizuālās mākslas muzeju metropoles organizācija (*The Metropolitan Organisation of Museums of Visual Arts of Thessaloniki*), CC A-306-13. Gustava Kluča foto. Figure 5. Gustavs Klucis. 1927. Scenography for the Satirical Play "Bourgeois Latvia (Paradise Latvia)" (the real name of the play is "That Heavenly Kingdom Latvia"). The Metropolitan Organization of Museums of Visual Arts of Thessaloniki, CC A-306-13. Photo by Gustavs Klucis.

Kluča arhīvā var gūt vizuālu priekšstatu par Amtmaņa gaumi scenogrāfijā. Līdz šim zināmā Kluča dekorāciju skice (4. att.) ar nosaukumu "Buržuāziskā Latvija (Paradīze Latvija)" būtu precizējama uz "Tā debesu valstība Latvija", tāpat arī izgatavošanas datējums – 1927. gada pavasaris, kad RTKU Latsektora izrikojumā pēc referāta par Baltlatviju un cietumiem uzvesta minētā Berga burleska divos laidienos ievērojamā konstruktīvista noformējumā ([Bez aut.] 1927). Tas ir dažus mēnešus pirms Kluča projektētajiem izstāžu stendiem grafikas sadaļai Maskavas vissavienības izstādē. Spriežot pēc dokumentācijas Kostaka kolekcijas foto attēlos (5. att.), māksliniekam nācies optimizēt ieceri un iepriekš karuselī integrēto Latvijas karogu pārceļt kompaktā kvadrātveida konstrukcijā virs tribīnes. Aģitācijas teātros īpaši izmantotajām šajām dramaturģijas formām bija vajadzīgs ātri maināms un vienkāršs noformējums, kur dabiskāk varēja izpausties tieši konstruktīvisi. Klucis lietojis objekta vidusdaļā asi, lai vienā rāmī apvienotu divas informatīvās puses un kā plakātā apspēlētu tekstu. Uz viena vairoga daļas ir lasāmi saīsinājumi "Z – C. K. – D" [visdrīzāk ir domāta Sociāldemokrātu Centrālā komiteja], uz otras "L. un T.", kas papildināti ar vārdiem "labklājības" un "ministrija". Vienā pusē centrā ir Centrālās komitejas saīsinājums, savukārt otrā uz krietni izvirzīta plauktveida taisnstūra – "kasse", iezīmējot divu atšķirīgu sabiedrību kodolus. Konstrukcija, lai arī funkcionāla un vienkārša, rada uzirdinātu

kopiespaidu, ko panāk pamīšus variētie žalūzijveida spraišļojumi un vienlaidus ar finieri aizklātie laukumi, bet stenda apakšdaļa balstīta uz tribīnveida paaugstinājuma, kurā perpendikulāri ritmizēti dekoratīvie dēļu stiprinājumi. Diemžēl latviešu periodikā nav atrodamas atsauksmes par izrādi un nav skaidrs, vai platforma izmantota kā informatīvs slietenis un/vai aktieru postaments uzveduma darbībā, taču vieglā konstrukcija izpelnījiesies Kluča ievēribu vairākās dokumentālās fotogrāfijās.

Vairākus gadus pēc "Krefa" apklūšanas, 1928. gadā kritiķis un mākslinieks Pauls Irbītis (1890–1938) ignorēja scenogrāfijā pārņemto konstruktīvismu un kritizēja kreiso virzienu atsvešinātību no masām: "To var teikt par nevienam neizprotamām "konstrukcijām", kuras izskata pēc bija līdzīgas gan aeroplāniem, gan tītavām, bet nevienam praktiskam uzdevumam nevarēja kalpot?" (Irbītis 1928) "Krefam" katastrofāli trūka atbalsta citu mākslas profesionāļu rindās, bet kā bija ar auditoriju? Ir zināms, ka krefieši un viņu atbalstītāji interesējās par skatītāju reakciju, piemēram, Lācis-Sudrabs pēc savas lugas uzveduma "Sarkanie strēlnieki" apstaigāja un aptaujāja skatītājus, uzdodams jautājumu "Kā patīk?" (S.P. 1922: 26). Bērziņš–Birka liecināja, ka Aģitteātra skatītāji bijuši ieinteresēti: "Un beidzot "Vecais Dievs ir miris", uzvedums, kura apzīmējumam tagadējā teātra leksikonā diezgan grūti būs atrast attiecīgu definīciju... Bet ka tas, no vienas puses, sacēla daļā skatītāju izbīrīšanās, bet no otras puses sacēla veselu aplausu vētru, tas ir jākonstatē." (Bērziņš (Brika) 1922b: 6) Ir grūti iegūt objektīvu priekšstatu par auditoriju, kaut ir pieejams Aģitteātra izrāžu un skatītāju uzskaitījums tabulā (Zemīts 1922: 32); piemēram, pirmajos četros mēnešos tika uzvestas 14 izrādes ar vidējo apmeklētāju skaitu 443 ([Bez aut.] 1922a), bet tas ir publicēts ieinteresētā izdevumā un nav zināms Maskavas latviešu pasākumu apmeklējumu konteksts. Turklāt kvantitatīvā metode tāpat nepalīdzētu saprast "Krefa" darbības kvalitāti. Ņemot vērā arī citus "Krefa" pasākumus, drīzāk jāpieņem, ka to rezonanse Maskavas Latviešu sabiedrībā bija ierobežota.

Spilgtie, bet ne vienotie saucieni tuksnesī Noslēgumā jāatzīmē, ka tomēr "Krefs" kā apvienība bija aizķērusies literātu aprindās, jo 1926. gada proletkultieša Kārļa Ozola–Priednieka (1896–1938) līdzredīgētā izdevuma anonīmajā rakstā aizvien bangoja kritikas šaltis: "Latvjiem nav sava Proletkulta, bet ir gan radušās, likvidējušās un atkal no jauna radušās dažādas mākslinieku un rakstnieku organizācijas un grupas. Pat sava "Kreisā fronte", kuras organizētāji gan, jau pašā sākumā, uzstājās kā krievu "Lefa" bravūrīgi, bet nemākulīgi kopētāji un vergi, tā kā latvju "Krefs" vismaz pirmajā stadijā, izrādījās par "nelaikā un ārlaulībā" dzimušu izdzimteni." ([Bez aut.] 1926) Skarbo salīdzinājumu varbūt varētu attiecināt uz "Krefa" jaunpniecējiem literatūrā, taču ne uz Johansonu un Kluci, kuri bija tieši saistīti ar

LEF un pieskaitīti krefiešu rindām, un ne uz GITIS pakļauto Latviešu aktieru darbnīcu. "Krefam" pārmestais nedabiskums drīzāk nolasāms starpdisciplināritātes kontekstā, jo tā iniciators Ronis, lai arī bija daudzpusīgs, nespēja noturēt dažādos mākslas veidus vienotā grupējumā, vismaz nevienā no kritikām vai vakara atskatiem nav atrodams tās kopsaucējs, ja neskaita bravūrīgo pieteikumu. Arī pats Ronis darbojās kā literāts un kā aktieru darbnīcas vadītājs, taču neveidoja saikni starp šiem diviem pieņēmumiem, nemaz nerunājot par paralēli nesaistīto ierēdņa darbu.

Kreisās radikālās mākslas izpausmes Padomju Krievijas latviešu sabiedrībā ne-uztvēra nopietni, vairāk kā atsevišķu īpatņu pašdarbību. "Krefs" atklāj mirkli, kurā paralēlas norises apkopojā spēkus, lai iegūtu tiesības uz eksistenci. Iesākumā "Lefu" oficiāli atbalstīja valsts un sekotāji bija aicināti veidot internacionālu kustību, tādēļ latviešu "Krefs" ir uzskatāms par pareizā laikā dzimušu, bet nepieņemtu bērnu, kuru pie katras izdevības smacēja nost daudzbalstīgs kritiķu koris²³.

Literatūra

Andersons, Voldemārs (1919). [Dienasgrāmatas ieraksts] 31. maijā. Privātarhīvs, 39. lpp.

Asejev, Nikolaj, Avratov, Boris, Brik Osip, Chuzhak, Nikolai, Kushner, Boris, Majakovskij, Vladimir, Tretyakov, Sergej (1923). Za chto boretsja Lef. *Lef*, Nr.1, s. 1–7.

Baltinavietis, Jāzeps (1989). Uz konstruktīvu sintēzi. Ieskats latviešu mākslas avangarda situācijā. *Rīga – latviešu avangards = Lettische Avantgarde Riga*. Kiel: Stadtgalerie im Sophienhof, 76. lpp.

Bartele, Tatjana, Šalda, Vitālijs (1999). *Latviešu teātris Maskavā 1915–1937*. Daugavpils: Saule, 87. lpp.

[Bauze, Roberts] Corbus (1923). Sīkā feļetona vietā. Skrodelis Vaguls M.L.C.K. klubā. *Krievijas Cīņa*, 22.11., 4. lpp.

[Bez aut.] (1922a). Īss pārskats par Latv-Aģit-Teātra izrādēm un apmeklētāju skaitu. *Skatuve un Dzīve*, Nr. 4./5., 28. lpp.

[Bez aut.] (1922b). Skatuve un Dzīve. *Skatuve un Dzīve*, Nr. 1, 3.–4. lpp.

[Bez aut.] (1922c). [Sludinājumi]. *Krievijas Cīņa*, 06.09., 4. lpp.

[Bez aut.] (1922d). [Sludinājumi]. *Krievijas Cīņa*, 26.12., 4. lpp.

[Bez aut.] (1923a). Paziņojumi un aizrādījumi. *Krievijas Cīņa*, 01.05., 4. lpp.

[Bez aut.] (1923b). [Sludinājumi]. *Krievijas Cīņa*, 23.10., 4. lpp.

[Bez aut.] (1923c). [Sludinājumi]. *Krievijas Cīņa*, 06.11., 4. lpp.

[Bez aut.] (1924a). Krefiņķerne. *Krievijas Cīņa*, 26.04., 4. lpp.

[Bez aut.] (1924b). Mums raksta. *Krievijas Cīņa*, 29.03., 4. lpp.

23 Autore izsaka pateicību par īpašo atsaucību Ivaram Šteinbergam, Rakstniecības un mūzikas muzeja krātuves vadītājas vietniecei Ilzei Tauriņai, Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūta kolēģiem un mākslas zinātniecei Tatjanai Zeļukinai.

- [Bez aut.] (1924c). Maskava. Maskava – Sibīrijai. *Krievijas Cīņa*, 03.04., 4. lpp.
- [Bez aut.] (1924d). [Sludinājumi]. *Krievijas Cīņa*, 22.03., 4. lpp.
- [Bez aut.] (1924e). [Sludinājumi]. *Krievijas Cīņa*, 05.04., 4. lpp.
- [Bez aut.] (1924f). [Sludinājumi]. *Krievijas Cīņa*, 20.04., 4. lpp.
- [Bez aut.] (1924g). [Sludinājums]. *Krievijas Cīņa*, 24.04., 1. lpp.
- [Bez aut.] (1924h). [Sludinājums]. *Krievijas Cīņa*, 23.09. 4. lpp.
- [Bez aut.] (1924i). [Sludinājums]. *Krievijas Cīņa*, 14.12., 4. lpp.
- [Bez aut.] (1924j). Vai mākslā vajadzīga viena fronte? Lasītāju balsis. *Krievijas Cīņa*, 15.05., 4. lpp.
- [Bez aut.] (1926). Literāriskā, dramatiskā, muzikālā, tēlojošo mākslu un fiziskās kultūras pulciņu darbība klubā. *Izglītības Darbs*, Nr. 3, 4. lpp.
- [Bez aut.] (1927). [Sludinājums]. *Krievijas Cīņa*, 16.04., 4. lpp.
- Bērziņš, Reinholds (1922a). Būsim nomodā. *Skatuve un Dzīve*, Nr. 2/3, 10.–12. lpp.
- Bērziņš (Brika), Reinholds (1922b). Latviešu laikrakstu atsauksmes. *Skatuve un Dzīve*, Nr. 1, 5.–11. lpp.
- [Biezais, Jānis?] Is. (1923a). Krefa vakars. *Krievijas Cīņa*, 17.11., 4. lpp.
- [Biezais, Jānis?] Ins (1923b). Pčeļina gleznu izstāde Maskavā. *Skatuve un Dzīve*, Nr. 1, 34.–35. lpp.
- [Birojs, Eduards] Ed. Bi. (1924). Maskava. RTKU latstrēlnieku vakars. *Krievijas Cīņa*, 01.05., 4. lpp.
- Birzgalis, Jānis (1959). Latviešu padomju tēlotājas mākslas celmlauži (Sarkano strēlnieku – mākslinieku darbu izstāde). *Literatūra un Māksla*, 31.01., 3. lpp.
- Gough Maria (2005). *The Artist as Producer: Russian Constructivism in Revolution*. Berkeley: University of California.
- Ceplis, Alvis (1923). Teātri un teatrs. *Skatuve un Dzīve*, Nr. 1, 5.–8. lpp.
- [Ceplis, Alvis] Al. C. (1928). Teātris un kino. Uzvarēts. *Krievijas Cīņa*, 24.01., 4. lpp.
- Chlenova, Masha (2017). Theater. Devin, Fore, Witkovsky, Matthew S. (eds.). *Revolutsiia! Demonstratsiia! Soviet Art Put to the Test*. Chicago, Illinois: Art Institute of Chicago, pp. 114–121.
- [Eferts-Klusais, Ernests] Kls. (1923). "Krefiešu" vakars. Rakstniecība un kritika. *Komunāru Cīņa*, 22.11., 4. lpp.
- Derkusova, Iveta (2014a). Hronoloģija. Gustava Kluča biogrāfija. Derkusova, Iveta (sast.), Slava, Laima (galv. red.). *Gustavs Klucis: Latvijas Nacionālā mākslas muzeja kolekcijas zinātniskais katalogs*. 1. sējums. Rīga: Latvijas Nacionālais mākslas muzejs, 379.–401. lpp.
- Derkusova, Iveta (sast.) (2014b). *Gustavs Klucis: Latvijas Nacionālā mākslas muzeja kolekcijas zinātniskais katalogs*. 2. sējums. Rīga: Latvijas Nacionālais mākslas muzejs.
- Dūma, Ligita, Pelše, Zenta (1976). Jānis Biezais. *Karogs*, Nr. 5, 173.–174. lpp.
- Grunte, Fricis (1936). Latvju teātris sociālistiskajā tēvijā. Jokums, Konrāds (red.). *Latvju strādnieka un kolektīvista gada grāmata 1937. gadam*. Maskava: Prometejs, 169.–176. lpp.
- Grunte, Fricis (1923). Māksla un teātris. Kā centrālais klubs izšķīra teātra jautājumu jeb "Melderis ar kaļķūdeni". *Krievijas Cīņa*, 14.08., 4. lpp.
- Han-Magomedov, Selim (2003). *Konstruktivizm. Konceptijaformoobrazovanija*. Moskva: Strojizdat.

- [Irbītis, Pauls] Irbits P. (1928). Tēlojošā māksla 10 gadu attīstībā. *Krievijas Cīņa*, 03.01., 3. lpp.
- [Jokums, Konrāds] –s. –s. (1923a). Kultūrizglītības darbs. Uzbrukums ar koka tuteņiem. *Krievijas Cīņa*, 08.05., 3. lpp.
- [Jokums, Konrāds] –s. –s. (1923b). Kultūrizglītības darbs. Pūšļa grabināšana. *Krievijas Cīņa*, 02.06., 3. lpp.
- Jokums, Konrāds (1921 [1959]). "Kreiso" deklarācija. Futūristiski imažinistiskā stilā [1921. gada publikācijas pārpublicējums]. Preiss, Kārlis, Rukšāns, Hugo (sast.). *Izlase*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Kāle, Sniedze (2021). Latviešu kreisās mākslas uzliesmojumi 20. gs. 20. un 30. gados. *Mākslas Vēsture un Teorija*, Nr. 25, 39.–53. lpp.
- Karpova, T. L. (red.), Pchjolkina L. R., Sarabjanov A. D. (sast.) (2019). *Avangard. Spisok # 1: k 100-letiju Muzeja zhivopisnoj kultury*. Moskva: Gosudarstvennaja Tret'jakovskaja galerēja.
- Knoriņš, Vilhelms. Lefs – Krefs – Blefs (1923a). Īsas piezīmes par krievu kreisās frontes mākslas žurnālu "Lef". *Krievijas Cīņa*, 30.06., 2. lpp.
- Knoriņš, Vilhelms. Lefs – Krefs – Blefs (1923b). Īsas piezīmes par krievu kreisās frontes mākslas žurnālu "Lef" (Beigas). *Krievijas Cīņa*, 03.07., 2. lpp.
- Knoriņš, Vilhelms (1923c). Māksla un jaunā "ekonomiskā" politika (Mākslas teorētisks paradokss). *Skatuve un Dzīve*, Nr. 1, 2.–5. lpp.
- Krokodils (1923). Sīmaņa Berga burleska "Izčibēja" Latv. Aģitteātra aktieru darbnīcā, 1. janvārī. Māksla un teātrs. *Krievijas Cīņa*, 04.01., 4. lpp.
- K.S. (1923). Aktieru darbnīcas vakars. Māksla un teātrs. *Krievijas Cīņa*, 01.03., 4. lpp.
- Lācis (Sudrabs Jānis), Mārtiņš (1922). Kāpēc latviešu teātriem trūkst repertuārs? *Skatuve un Dzīve*, Nr. 4/5, 3.–5. lpp.
- Lef (1923). Tovarishhi-formovshhiki zhizni! *Lef*, Nr. 2, s. 3–4.
- Lodder, Christina (1983). *Russian Constructivism*. New Haven, London: Yale Univ. Press.
- Miške, Elza (1963). *Valsts latviešu teātris "Skatuve" 1919.–1938. gadā Maskavā*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- [Mušperts, Jānis] I. Kurts (1923). Par kultūru un audzināšanu (Profāna domas). *Jauni Rīti I*, Nr. 1, 21.–28. lpp.
- Neimiševa, Ludmila (sast.) (2015). *Aleksandrs Drēviņš un Nadežda Udaļcova. Laika virpulī*. Izstādes katalogs. Rīga: Neputns.
- Ozols-Priednieks, Kārlis (1922). Pirmā Viskrievijas Latvju proletrakstnieku konference. Rakstniecība un kritika. *Krievijas Cīņa*, 18.10., 4. lpp.
- [Ozols-Priednieks, Kārlis?] K.O.P. (1923). Apsveicams lēmums. Māksla un teātrs. *Krievijas Cīņa*, 14.01., 4. lpp.
- P (1924). Kino. (Skatītāja piezīmes). *Krievijas Cīņa*, 24.04., 2. lpp.
- Peiše, Stella (2016). Latviešu un vācbaltiešu modernisms ārpus Latvijas. Kļaviņš, Eduards (sast.). *Latvijas mākslas vēsture*. 5. sējums. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts, Mākslas vēstures pētījumu atbalsta fonds.
- R. (1922). Latviešu Aģit-teātra statūti. *Skatuve un Dzīve*, Nr. 2/3, 15.–18. lpp.

- Rebus (1924). Maskava. Skroderi ar strupu adatu (Recenzijas veidā par Krefa vakariem). *Krievijas Cīņa*, 17.04., 4. lpp.
- Riekstiņš, Jānis (2009). Lielā terora "Latviešu operācija" PSRS 1937.–1938. gadā. Strods, Heinrihs (sast.). *"Latviešu akcija" PSRS, 1937–1938*. Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība, 23.–27. lpp.
- Ronis, Andrejs (1922a). Jauni ceļi. *Skatuve un Dzīve*, Nr. 8/9, 1.–5. lpp.
- Ronis, Andrejs (1922b). Paziņojumi un aizrādījumi. Latviešu Aģitēātris. *Krievijas Cīņa*, 27.08., 4. lpp.
- Ronis, Andrejs (1922c). Pret vecās mākslas ideoloģiju. Māksla un Teātrs. *Krievijas Cīņa*, 08.10., 4. lpp.
- Ronis, Andrejs (1922d). Vēstule Rainim 14. martā. Rakstniecības un mūzikas muzejs (turpmāk – RMM), inv. nr. RTMM 123895, 1. lp.
- Ronis, Andrejs (1922e). Vēstule Rainim 25. martā. RMM, inv. nr. RTMM 123896, 1. lp.
- Ronis, Andrejs (1923a). Balsis no publikas. (Tarlekina nāve). *Skatuve un Dzīve*, Nr. 1, 29.–31. lpp.
- Ronis, Andrej (1923b). Lichnyj listok A. H. Ronis-Kantovskogo. Lichnye dela na rukovodjashhij rabotnikov nomenklatury CK VKP(b)/ KPSS. Rossijskij Gosudarstvennyj arhiv socialno-politicheskoj istorii, f. 17, op. 100, d. 14349.
- Ronis, Andrejs (1923c). Visiem latviešu dramatisko pulciņu kolektīviem. Paziņojumi un aizrādījumi. *Krievijas Cīņa*, 30.05., 4. lpp.
- Ronis, Andrej (1924). Pismo Ronisa Andreja k O. M. Briku. Rossijskij gosudarstvennyj arhiv literatury i iskusstva, f. 2852, op. 1, d. 249, l. 1–5.
- Ronis, Andrejs (1928). Vēstule Rainim 27. novembrī. RMM, inv. nr. RTMM 22146, 1. lp.
- Ronis-Kantovskis, Andrejs (1929). Ne formālisms, bet organizācija. *Kreisā Fronte*, Nr. 6, 29.–31. lpp.
- Ronis, Andrejs (1930). Majakovskam (saīsināts). *Kreisā Fronte*, Nr. 3, 20.–23. lpp.
- s.(1923). Māksla un teātrs. Latvju teātru sezonai beidzoties. *Krievijas Cīņa*, 05.06., 4. lpp.
- Salenieks, Eduards (1931). Par skaidrību proletdejnietu darbā. *Komunāru Cīņa*, 03.09., 4. lpp.
- Salenieks, Eduards (1967). Tā viņi strādāja. *Karogs*, Nr. 5, 127.–133. lpp.
- Smilktiņa, Benita (1966). Pāršķirstot 20. un 30. gadu hronikas materiālus. *Karogs*, Nr. 8, 138.–145. lpp.
- Stephan, Halina (1981). *LEF and the Left Front of the Arts*. München, Berlin, Washington D.C.: Verlag Otto Sagner.
- S.P. (1922). Darba masas, māksla un kritika. *Skatuve un Dzīve*, Nr. 8/9, 23.–26. lpp.
- Svešnieks (1922). Mākslas padome. *Skatuve un Dzīve*, Nr. 6/7, 17.–19. lpp.
- Švalbe, K. (1923). Momenti. Blūms, Kārlis, Mušperts, Jānis, Jonass, Jānis (redk.). *Jauni rīti I*. Maskava: Strēlnieks, 61.–67. lpp.
- Tidomane, Genoveva (1968). Latviešu mākslinieku darbība Padomju Savienībā pēc Oktobra revolūcijas. Lāce, Rasma, Ivanovs, Miķelis (sast.). *Latviešu tēlotāja māksla*. Rīga: Liesma, 169.–189. lpp.
- Tautas Izgl. Komisariāta Latvju Centrālbirojs (1923). Kultūrdarbs. Paziņojums. *Krievijas Cīņa*, 07.06., 4. lpp.
- Veidemans, Kārlis (1920). Māksla. Pevznera, Gabo un Kluča mākslas darbu izstāde. *Krievijas Cīņa*, 31.08., 4. lpp.

Vilisters, Pēteris (1967). Atmiņas par Maskavas Latviešu Centrālo klubu. Austrīņš, Alfrēds, Pabērzs, Juris (sast.). *Teātris un dzīve. Almanahs II*. Rīga: Valsts Latvijas izdevniecība, 124.–132. lpp.

Zeile, Pēteris (1970). Smalkjūtīgs mākslas sapratējs. Sakarā ar Viļa Kņoriņa 80. dzimšanas dienu. *Karogs*, Nr. 8, 141.–147. lpp.

Zeljukina, Tatjana (2003). *Aleksandr Drevin v muzejnyh sobranijah*. Lebedeva, Irina (otv. red.). Moskva: Gosudarstvennaja Tret'jakovskaja galereja, RA.

Zeljukina, Tatjana (2021). Aleksandr Drevin i sozdanie Muzeja zhivopisnoj kultury. Neopublikovannye materialy. Chubarjan, Aleksandr (otv. red.). *Rossija i Baltija. Vyp. 10: Diaspory narodov Baltii k vostoku ot jetniceskoj rodiny. XIX – nachalo XXI veka*. Moskva: Ves Mir, s. 440–453.

Zemīts J. (1923). Latviešu Aģitteātra I sezonas darbības pārskats. *Skatuve un Dzīve*. Nr. 8/9, 31.–32. lpp.

W.B. (1923). Ko darīja aktieru vakarā? Māksla un teātrs. *Krievijas Čiņa*, 06.03., 4. lpp.

Rossijskij Gosudarstvennyj arhiv socialno-politicheskoj istorii (RGASPI) f. 17, op. 97, d. 1268. Delo A. H. Ronisa-Kantovskogo iz fonda sektora zagranichnyh kadrov otdela rukovodjashhijh parijnyh organov CK VKP(b.)

RGASPI f. 17, op. 100, d. 14349. Lichnye dela na rukovodjashhijh rabotnikov nomenklatury CK VKP(b)/ KPSS.

RGASPI f. 124, op. 2, d. 505. Delo A. H. Ronis-Kantovskogo – chlena Vsesojuznogo obshhestva staryh bolshevikov.

Austra Avotiņa

Dr. paed., mākslas zinātniece,

Latvijas Universitātes Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte

Dr. paed., art researcher,

University of Latvia, Faculty of Education, Psychology and Art

E-pasts / e-mail: austra.avotina@lu.lv

DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.05

Eiženija Henriša un bērnu grāmatu māksla Latvijā 20. gadsimta 50. un 60. gados

Eiženija Henriša and Children's Book Art in Latvia in the 1950s and 1960s

Atslēgvārdi:

ilustrācijas,
oriģināli burtveidoli,
stājgrafika,
reālisms,
nelieli zīmējumi

Keywords:

illustrations,
original typography,
graphic fine art,
realism,
small-format drawings

Raksts ir veltījums Eiženijas Henrišas 100. jubilejai 2022. gadā. Pētījuma sākums ir 2015. gads, kad par tematu tika nolasīts referāts Letonikas 6. kongresa sekcijā "Māksla grāmatniecībā un periodikā. Vēsture un mūsdienas".

Kopsavilkums

Latvijas bērnu grāmatu mākslas attīstībā 20. gs. 50. un 60. gados īpašs ir mākslinieces Eiženijas Henišas (1922–1984) ieguldījums. Viņas veidoto ilustrāciju mākslinieciskā kvalitāte ne tikai atbilst kopējām stājgrafikas un grāmatu mākslas attīstības tendencēm apskatāmajā periodā, bet aktīvi ietekmē un veido tās. Šī raksta mērķis ir, pētot Henišas devumu, akcentēt kopsakarības starp stājmākslu, grafisko dizainu un tekstu šajā periodā kopumā. Jau agrīnajos darbos Heniša demonstrēja māksliniecisko talantu un augstu dažādu grafikas tehniku meistarību. Izteiksmes līdzekļi liecināja par temperamentu un drosmi. Tika lietoti dažādi mērogi un kontrasti. Attēli tika radīti spēcīgas reālisma tradīcijas ietekmē, izceļot cilvēku sejas izteiksmes, žestus, grimases un stāju. Tās ir iezīmes, kas 20. gadsimta 50. un 60. gados kļuva par Henišas mākslas rakstura un izteiksmes īpašībām. Bērnu grāmata Henišas darbības laikā un viņas mākslinieciskā rokraksta ietekmē kļūst par stilistiski vienotu mākslas darbu, kuram raksturīgs reālistisks zīmējums un stilistisks laikmetīgums; oriģināli burtveidoli vākiem, titullapām, virsrakstiem; kompozīcijas harmonijas radīts emocionālais komforts.

Summary

The contribution of the artist Eiženija Heniša (1922–1984) to Latvian children's book art development in the 1950s and 1960s is exceptional. The artistic quality of her illustrations not only corresponds to the development trends in the period under review as a whole but also can be seen as a catalyst for growth. The purpose of this paper is to explore the contribution of Heniša's art and highlight the synergies between fine art, graphic design, and narrative in Latvian children's book art of this period. Already the earliest of the artist's works demonstrated her artistic talent and high mastery of graphic techniques. Various dimensions and contrasts were applied. Images were created following a strong tradition of realism, highlighting the facial expressions, gestures, grimaces, and posture of subjects. These features became the qualities of Heniša's artistic expression in the 1950s and 1960s. Children's books due to Heniša's artistic contribution become stylistically unified works of art, characterized by realistic drawing and stylistic contemporaneity; originality of created typography for covers, title pages, titles; emotional comfort created by the compositional harmony.

Ievads

Latvijas bērnu grāmatu mākslas attīstībā 20. gs. 50. un 60. gados īpašs ir mākslinieces Eiženijas Henišas (21.11.1922.–05.05.1984.) ieguldījums. Viņas veidoto ilustrāciju mākslinieciskā kvalitāte ne tikai atbilst kopējām stājgrafikas un grāmatu mākslas attīstības tendencēm apskatāmajā periodā, bet aktīvi ietekmē un veido tās (Avotiņa 2015).

20. gs. 50. un 60. gados grāmatu māksla piedzīvo lielas izmaiņas. To nosaka tradīcijas, kas izveidojušās jau pirmskara periodā, un ietekmē poligrāfijas nozares attīstība – tipogrāfisko iespēju un papīra ražošanas tehnoloģiju izmaiņas. It īpaši ietekmi atstāj mākslinieciskās formas un satura pakļautība ideoloģiskajām prasībām. Šīs prasības nereti bijušas visai formālas, to skaidrojumi un izpratne bijusi atkarīga no vietējo partijas vadītāju priekšstatiem, bet kopumā bijušas diezgan līdzīgas visiem mākslas veidiem. Prasības nosaka Padomju Savienības Komunistiskās partijas kongresu lēmumi un izstrādātās direktīvas visās darbības jomās, bet īpaši tajās, kas tiešā veidā ietekmē iedzīvotāju politiskos uzskatus. Pēc Josifa Staļina (1878–1953) nāves sākas t. s. "destaļinizācijas" periods, paiet vairāki gadi, līdz tiek izstrādāti jauni lēmumi un notiek reālas pārmaiņas valsts politikā (1956. gadā sākas Ņikitas Hruščova (1894–1971) reformas, ko nosacīti mēdz dēvēt par "Hruščova atkūsi"). Par pārmaiņām lemj vairāki nozīmīgi kongresi – PSKP XX kongress 1956. gadā, PSKP XXI (ārkārtas) kongress 1959. gadā, PSKP XXII kongress 1961. gadā. Tiem par godu tiek rīkotas izstādes, republikās tiek izstrādātas programmas lēmumu ieviešanai. Katrai radošajai savienībai ir pienākums rūpēties par darbības atbilstību partijas lēmumiem un prasībām. Deklaratīvi tas tiek ziņots arī plašākos pārskaatos: "Jāpiezīmē, ka pienācis pēdējais laiks, lai daudzi mūsu mākslinieki beidzot saprastu, ka nevar grāmatas ilustrēšanas un apdares mākslu uzskatīt tikai par zināmu peļņas avotu materiālās bāzes radīšanai kādam svarīgākam jaunrades darbam. Taču jāsaprot, ka mākslinieka darbs Valsts izdevniecībā pēc būtības iekļaujas tajā pašā valsts mākslas darbu pasūtīšanas sistēmā. Grāmatu grafikai ir ierādīta ļoti nopietna vieta visā mūsu kultūras dzīvē. Jo tieši šī tēlotājas mākslas nozare nāk visciešākajā saskarē ar plašām tautas masām." (Baga 1958: 156) Interesanti, ka tieši par tādu pašu sabiedriski nozīmīgu uzdevumu, tikai ar citu ideoloģisku akcentu, rakstīts 20. gadsimta 50. gadu Zviedrijas bērnu grāmatu mākslas analīzes kontekstā (Druker 2010).

Grāmatu māksla, kas šajā periodā biežāk tiek saukta par ilustrāciju mākslu, kā grafikas nozare tiešām ir visai līdzvērtīga stājmākslai, tiek augstu vērtēta un iederīga

grafikas mākslas kopējā ainā. Tādu attieksmi veido vairāki iemesli. Vispirms jāatzīmē, ka ar dažādiem līdzekļiem tiek izcelta un atbalstīta klasisko estampa tehniku aktualitāte, nozīme un vērtība. Nevar piekrist apgalvojumam, ka "četrdesmito un piecdesmito gadu ideoloģiskās dogmas, stereotipi, mākslai uzspiestais naturālisms" noteicis zīmējuma un tušas mazgājumu izmantojuma dominanti, radot "pelēkā naturālisma kārtu" (Lapacinska 1998: 138). Iespējams, ka tam bijuši arī ekonomiski iemesli. Tomēr grāmatu noformējumā un ilustrācijās tieši estampa ilustrācijas tikušas īpaši augstu vērtētas, iekļautas izstādēs, slavētas un izceltas kā paraugs. Piemēram, Aleksandra Junkera (1899–1976) (Latviešu tautas pasakas 1951) un Oļģerta Ābelītes (1909–1972) (Kostērs 1954) darbība grāmatu mākslā ir īpaši augstvērtīga un šajā periodā veido klasiskās grāmatu mākslas virsotnes. Grāmatu, grāmatu grafikas un plakātu izstādē Maskavā 1956. gadā Latvijas autori saņem visu trīs pakāpju diplomus, t. sk. Ābelīte – II pakāpes diplomu par Šarla de Kostēra izdevumu. Junkers par kokgrebumiem personalizistādē 1957. gadā saņem Latvijas PSR Valsts prēmiju par izcilākajiem darbiem.

Kā nākamais arguments, kuram ir ne mazāka nozīme, jāmin tas, ka no aptuveni 180 ar ilustrāciju veidošanu nodarbinātajiem māksliniekiem, kuri darbojušies 20. gadsimta 50.–60. gados, aptuveni puse bijuši arī aktīvi stājgrafiku autori. Abu grafikas jomu attiecības mākslinieku individuālajos dzīves ceļos ir grūti nosakāmas, jo nereti izstādēs ilustrācijas tikušas pasniegtas kā stājgrafikas darbi un arī pašu mākslinieku uzskati par to, kas ir viņu galvenā nodarbošanās, ne vienmēr bijuši skaidri izteikti.

Neapšaubāms ir fakts, ka tā laika pieprasījuma un izdevēju aktivitātes apstākļos grāmatu ilustrēšana bijis arī peļņas avots. 60. gadu vidū katru gadu tiek izdots ap 100 jaunu bērnu un jauniešu grāmatu (ieskaitot tulkotās, kas veido aptuveni 64 %). Tas ir mazāk nekā mūsdienās, bet kopējā tirāža toreiz veido aptuveni 3–3,5 miljonus eksemplāru gadā. Tiek veidoti bibliogrāfiski datu apkopojumi, ieteicamo grāmatu saraksti un veikta analīze par visu izdoto specializētos izdevumos (Dambriņe 1965; Osmanis 1982). Ilustrācijām tiek pievērsta īpaša uzmanība. Vērtējums par šīs grafikas jomas darbiem tiek izteikts ikvienā publicētajā recenzijā, un katrs grafikai vēltā izdevuma autors vai sakārtotājs piemin grāmatu ilustrāciju kvalitāti (Baga 1958: 147–158; Ivanovs 1960).

Par bērnu grāmatu ilustrāciju mākslu Latvijā visplašāko informāciju apkopojusi un par to hronoloģiski kārtotus, detalizētus un precīzus aprakstus veidojusi mākslas zinātniece Zaiga Kuple (Kuple 1976; 1988). Tomēr plašāka teorētiska analīze, kas atklātu Latvijas bērnu un jauniešu grāmatu mākslas dažādus aspektus 20. gadsimta otrajā pusē, vēl nav veikta. Temata vispārējie teorētiskie pamati gūstami ārzemju autoru pētījumos, kuros bērnu grāmatu mākslas pētniecībā iezīmējas divi virzieni.

Pirmais – grāmata tiek pētīta kā teksta un attēlu kopums vai nu bērna lasīt-prieka veicināšanai, vai didaktiskās izziņas aspektā (Picture Books for Children 1997;

Hürlimann 1969). 2010. gadā izdotā rakstu krājumā par šo tematu (Colomer et al. 2010) atklātas vairākas iespējamās pētniecības pieejas, kas nosacīti saistāmas ar šo ceļu. Piemēram, analizēt ilustrētās grāmatas iespējamo kultūras kontekstu nozīmi un attēlus kā lasītprasmes veicināšanas līdzekli (Nodelman 2010), analizēt ilustrāciju un tekstu uztveres kontekstus, izmantojot filozofiskus kodus (Nikolajeva 2010), vai pētīt personisko vērtību, identitātes un personības izpratnes veicināšanas veidus attēla un teksta sadarbībā (Beckett 2010). Kopumā septiņpadsmit autori ir akcentējuši kādu bērnu grāmatu mākslas aspektu, kas veido teorētisku pamatu šīs jomas pētniecībai.

Otrais – ilustrētā grāmata tiek pētīta kā estētisks mākslas objekts. Šajā gadījumā tiek akcentēta ilustrācijas kā oriģināla mākslas darba vērtība, nereti aizmirstot tās lietišķo uzdevumu, konkrēto funkciju (Cianciolo 1970). Tiek aprakstīta ilustrāciju izgatavošanas tehnika, raksturoti mākslinieciskās izteiksmes līdzekļi, oriģināli vizuālie paņēmieni, mākslas stilu, virzienu vai slaveno autoru darbu mērķtiecīgs izmantojums (Cackowska, Wincencjusz-Patyna 2016). Iespējams, ka šo tendenci veicinājusī nereti sastopamā ignorance pret vizuālo veidolu vai tā autoriem grāmatu recenzijās. Īpaši šo virzienu aktualizē Tallinas Bērnu grāmatu ilustrāciju triennāle "Attēlu spēks" (*Pildi jõud*, kopš 2005. gada) un Bratislavas Ilustrāciju biennāle (kopš 1965. gada). Tās ir plašas ilustrāciju izstādes, kurās teksta esamība vai klātbūtne vispār netiek pieprasīta. 2013. gadā Bratislavas Ilustrāciju biennāles starptautiskajā simpozijā ir prezentēta Latvijā piecu gadu periodā realizēta ideja par Sajūtu balvām bērnu grāmatu mākslā (Avotiņa, Stikāne 2013). Demonstrējot, kā ar konkrētiem kritērijiem iespējams analizēt grāmatu mākslas devumu, izteikts viedoklis par to, ka nepieciešams bērnu grāmatu uztvert kopumā kā vienotu dizaina objektu, neatdalot dažādas tā satura daļas. Tikai pievērsoties dažādiem gan estētiskiem, gan kognitīviem aspektiem to veselumā, iespējams pētīt grāmatu mākslas jeb attēla, teksta un dizaina formas savstarpēji papildinošās attiecības. Tās nolasāmas tikai kopējā grāmatas kā dizaina objekta veidolā.

Šī raksta mērķis ir, pētot Eiženijas Henrišas devumu, akcentēt kopsakarības starp stājmākslu, grafisko dizainu un tekstu Latvijas bērnu grāmatu mākslā 20. gadsimta 50. un 60. gados kopumā.

Ieskats Eiženijas Henrišas dzīves gājumā

Bērnību un jaunības

gadus Eiženija Henriša pavada skaistā, sakoptā vidē. Ģimene ir piektā stāva dzīvokli Artilērijas ielā 3–33, pēc arhitekta Nikolaja Norda (1880–1934) projekta 1911. gadā būvētā jūgendstila namā, kas pieder Herbertam Kristapam Šteinertam. Kā ļoti nozīmīga jāpiemin ģimenes īpaši labā attieksme pret visām bērnu vajadzībām. Eiženijas vecāki satikuši viens otru un apprecējušies Pēterburgā. Tēvs Alfrēds Ferdinands Henrišs

(*Hönisch*, 1893–1924) miris, kad Eiženijai vēl bijis tikai gadiņš, bet mā sai Nadeždai – četri gadi. Pēc vīra nāves māte Klaudija Heniša (1897–1959) apprecējusies ar Alfrēda brāli Nikolaju Fridrihu Vilhelmu Henišu (1890–1954). Viņš bijis ļoti talantīgs, ārkārtīgi mīļējis savu ģimeni un nodrošinājis abām meitām pašu labāko. Viņām bijis viss – spēles un rotaļas, lelles un daudz kas cits (autores saruna ar Renāti Valli (dz. Cīruli), Eiženijas Henišas māsas meitu, 2016. gada aprīlī).

Skolas gaitas Eiženija Heniša sākusi Rīgas pilsētas 40. pamatskolā un turpinājusi Rīgas pilsētas 3. ģimnāzijā, kur skolotāja mākslinieka Jēkaba Manguļa (1889–1945) vadībā “mazā, sīciņā meitene zīmēšanas stundās ar lielu rūpību uz papīra atveidoja grieķu un romiešu filozofu galvas, zīmēja klusās dabas un zīmēšanu uzskatīja par tikpat nopietnu priekšmetu kā matemātika un fizika, svešvalodas un ķīmija” (“Zilīte” 1972: 15). Viņas turpmākajai mākslas pasaules izpratnei nozīmīgas bijušas arī mākslas zinātnieka Jāņa Dombrovska (1885–1953) vadītās stundas mākslas vēsturē. Daudz laika pavadīts kopā ar draudzeni un klasesbiedreni Veru Singajevsku. Viņām labi padeviesies un ļoti patikusi mūzika un zīmēšana. Vasaras arvien pavadītas laukos, bieži vien Latgalē, Aglonā pie ezera. Apgūti visi lauku darbi, iemīļota daba un uz mūžu iegūtas bailes no zosīm (autores saruna ar Renāti Valli 2016).

1942. gadā Heniša iestājas Latvijas Mākslas akadēmijas Glezniecības nodaļā, bet 1944. gadā studiju turpinājumā viņa izvēlas grafikas nozari. 1946. gadā viņa saņem medaļu “Par izcilu darbu”, kas jau ir zīmīgs rādītājs tam, kā tiek stimulēti un atbalstīti arī studenti. Jaunā posma trešajā mācību gadā viņa nolemj specializēties grāmatu ilustrēšanā un no šī laika sāk pildīt pasūtījuma darbus preses izdevumos. Atceroties savu studentu, Pēteris Upītis raksta: “Te sevišķi parādās viņas zīmētājs talants. Kurša uzdevumus veic vienmēr savlaicīgi, atjautīgi, tie izdomā bagāti. [...] Mācību gaitā iegūtas 22 teicamas, 16 labas un 4 apmierinošas atzīmes.” (Upītis 1972: 40)

1950. gadā tūlīt pēc Latvijas Mākslas akadēmijas Grafikas nodaļas absolvēšanas Heniša aktīvi ienāk Latvijas mākslas dzīvē, sāk piedalīties izstādēs. No 1952. līdz 1954. gadam viņa strādā Latvijas Valsts mākslas akadēmijas Grafikas katedrā par asistenti. Tas netiešā veidā palīdz izvēlēties īsto ceļu. Jaunā māksliniece nolemj visu savu laiku veltīt grafikas mākslai.

Veidojot ģimeni, viņa vēlējusies, lai tas izdotos tikpat labi, kā bijis viņai pašai. Eiženija apprecas ar mākslinieku Nikolaju Petraškeviču (1909–1976), kurš līdzās radošam darbam daudz un aktīvi strādā mākslas pedagogijā un rīko skolēnu mākslas olimpiādes. Ģimenē aug divi bērni – Juris (1953) un Nikolajs (1954–2014) (1. att.). Katra vasara pavadīta laukos vai pie jūras, kur bērniem bijuši ideāli plenēra apstākļi skicēšanai un gleznošanai. Īpaši iemīļoti bijuši jūras krasti Zvejniekiemā un Skultē, kur radīti zvejnieku ikdienai veltīti grafiku cikli. Daudz vasaru pavadīts Jaunogrē, Vidus prospektā 23, kur tapuši nozīmīgi darbi, skices, studijas un ieceres. Turpat netālu

1. attēls. Eizēnija Heniša, Nikolajs Petraškevičs un dēli Juris un Nikolajs. 1958.

Foto no Renātes Valles arhīva.

Figure 1. Eizēnija Heniša, Nikolajs Petraškevičs and their sons Juris and Nikolajs. 1958.

Photo from the archive of Renāte Valle.

atradosies Ogres upes ieteka vēl neapludinātajā Daugavā. Arī Daugavas ainavas, plosti un plostnieki ir daudz zīmēti, pētīti, tajos rasti sižeti stājgrafikas kompozīcijām. Pirms Staburaga appludināšanas bērni bieži turp vesti, un Staburags, Pērses ūdenskritums un Oliņkalns viņiem palikuši spilgtā atmiņā. Mākslinieces dēls, Latvijas Mākslas akadēmijas profesors Juris Petraškevičs, to atceras, augstu vērtējot vecāku viedo pārlicību, ka ir svarīgi, lai bērni iemūžinātu šos unikālos skatus un vidi savās bērnbas atmiņās.

Abiem māksliniekiem – Eizēnijai Henišai un Nikolajam Petraškevičam – bijusi darbnīca Daugavmalā, Latvijas PSR Mākslas fonda mājā (11. Novembra krastmala 35, 5. stāvs, 90. telpa), kur radoši strādāts, bijuši labi apstākļi darbam dažādās grafikas tehnikās. Tur tapušas ieceres mākslas darbu cikliem, veidotas izstāžu koncepcijas, un Mākslas dienās arvien bijušas plaši atvērtas durvis ikvienam apmeklētājam, īpaši gaidot skolēnus.

Eiženijas Henrišas daudzpusība. No vinjetēm preses izdevumos līdz stājgrafikai

Sākot ar pirmajiem pēckara gadiem, Henriša saņem Latvijas Valsts izdevniecības pasūtījumus un sadarbojas ar žurnāla "Bērniņa" redakciju (Upītis 1972: 40). Nav atrasti konkrēti pierādījumi, ka sadarbība sākusies tieši 1945. gadā, kā māksliniece pati to minējusi intervijā Zaigai Kuplei 1972. gadā (Kuple 1972: 14). Bet, tā kā pirmajos pēckara gados daudziem vinjetes zīmējumiem un ilustrācijām autori nav norādīti, tad to nevar arī noliegt. Zīmīgs fakts, kas varētu apliecināt teiktā patiesību, ir tas, ka žurnāla redakcijas kolēģijā ir Henrišas pedagogs Arturs Apinis (1904–1975), Valsts Mākslas akadēmijas Grafikas katedras vadītājs no 1945. līdz 1952. gadam, kuram bijusi ļoti svarīga jauno, talantīgāko studentu piesaiste praktiskam jaunrades darbam. Veicot ilustrāciju stilistisko analīzi, var vienīgi konstatēt, ka māksliniece ir brīvi rīkojusies ar dažādiem grafikas līdzekļiem, pierādot savu zīmētājas virtuozitāti. Tā ir diezgan atšķirīga no citiem to gadu "Bērniņas" ilustratoriem (tādiem kā Voldemārs Valdmanis, Jānis Plēpis, Arturs Duburs, Arturs Apinis, Jānis Kīns, Marģers Valdis Vītoliņš un Fridrihs Kļaviņš) un dod bagātīgu materiālu, lai pētījumus šajā jomā varētu turpināt.

Pirmais ar Eiženijas Henrišas vārdu parakstītais darbs atrodams žurnāla "Bērniņa" 1949. gada oktobra numurā (2. att.), kurā jaunā māksliniece, ilustrējot Bruno Sauliša dzejoli "Mūsu leļļu teātris", apliecina, ka spēj lauzt tradīcijas, un piesaka jaunu vizuālās domāšanas valodu žurnāla lapu un atvērumu kompozīcijas izveidē. Kopumā žurnāla iekārtojums (mākslinieks M. V. Vītoliņš) ir pakļauts ideoloģiski noteiktam saturam un noteiktas formas prasībām, atbilst visai tradicionālam un poligrāfiski izdevīgam paņēmienam, konkrēti norādot vietu teksta laukumiem un ilustrācijām, kuras pilda tikai sižetiskas vinjetes vai simboliska dekora funkciju. Šajā Henrišas darbā redzams, ka noteiktu kritēriju robežās iespējams brīvs un radošs risinājums. Turpmākās divas desmitgades viņa regulāri un aktīvi iesaistās preses ilustrāciju un žurnālu vāku veidošanā. No 1958. gada viņa ir arī pastāvīga žurnāla "Zīlīte" ilustrāciju un mākslas pielikumu autore. Interesants un oriģināls risinājums ir, piemēram, "Zīlītes bibliotēkas" sērijas grāmatīņas, kas iekļautas žurnālā kā iešūti (pašu lasītāju salocīšanai domāti) pielikumi. Ar bagātīgām un košām Henrišas ilustrācijām top Vitauta Lūdēna dzejoļa izdevums "Sēņu sacensība" (Lūdēns 1969: 7–10). Kopš 1951. gada viņas tušas zīmējumi un stājgrafikas regulāri publicētas preses izdevumos "Zvaigzne", "Padomju Latvijas Sieviete", "Liesma", "Veselība", "Karogs", "Jaunās Grāmatas" un "Māksla". Latvijas Valsts izdevniecība kļūst par regulāru Henrišas akvareļu un zīmējumu pasūtītāju gan grāmatām, gan kopš 1951. gada arī "Bērnu kalendāram" (Bērnu kalendārs 1951: 89). Līdz 1964. gadam māksliniece pēc Latvijas Valsts izdevniecības pasūtījuma ir ilustrējusi 16 bērnu un jauniešu literatūras izdevumus, no kuriem 8 iekļauti toreiz ieteicamo

2. attēls. Eiženija Heniša. Ilustrācija Bruno Sauliņa dzejolīm "Mūsu leļļu teātris". "Bērniņa", 1949, oktobris, 1949. Figure 2. Eiženija Heniša. Illustration for the poem by Bruno Sauliņa *Mūsu leļļu teātris* (*Our Dolls Theater*). *Bērniņa*, 1949, October.

grāmatu sarakstā, bet trīs mūsdienās nokļuvuši Latvijas Nacionālās bibliotēkas Tautas grāmatu plauktā (Akers 1957; Rozītis 1957; Vanags 1963).

No 1965. gada sadarbība ar izdevniecību "Liesma" (kopš 1965. gada tā sauc Latvijas Valsts izdevniecību) ir tikpat ražīga. Ar Henišas ilustrācijām ik gadu iznāk pa grāmatai. 20. gs. 60. gados sākas sadarbība arī ar mācību grāmatu izdevniecību "Zvaigzne". Ļoti liels un ietilpīgs ir darbs pie krievu valodas mācību grāmatām 1. un 2. klasei skolām ar latviešu mācību valodu. Tās top ciešā sadarbībā ar mācību satura autorēm Veru Citoviču, Emīliju Arbeiteri un Lidiju Bebri (Cytovich 1970; 1974; Citoviča 1983). Mācību grāmatas galvenais uzdevums ir sniegt metodiski augstvērtīgu saturu, un šajā mācību līmenī īpaša loma ir vizuālajam stāstam. Tāpēc tās var uzskatīt par didaktiskām bilžu jeb attēlu grāmatām. Katrā lapā ikviens gramatikas temats tiek plaši un precīzi vizuāli raksturots, un katra ilustrācija ir arī palīgs jaunatnes audzināšanā. Kopumā ilustrācijas attēlo labklājībā un harmonijā dzīvojošu sabiedrību – labus dzīves apstākļus, modernu apģērbu un laikmetīgus interjera un dizaina priekšmetus. Kaut arī šo pozitīvismu var vērtēt kā nodevu laikmeta ideoloģijas prasībām, grāmatas atstāj pārlicinoši augstvērtīgu iespaidu un to nozīme mācību literatūras vēsturē ir nenoliedzami augsta. Pirmā grāmata tiek izdota 1970. gadā, bet parakstīta iespēšanai 1969. gada augustā, kas nozīmē, ka šo darbu mākslinieces biogrāfijā iespējams datēt jau ar 1968. gadu. Mācību grāmata 1. klasei tiek pilnībā pārstrādāta 1977. gadā,

ilustrācijas kļūst skarbākas, un vispārinājums jau iegūst augstu stilizācijas pakāpi, kas atbilst stājmākslā pieprasītiem tam laikam moderniem principiem. Mācību grāmatu un didaktiskie materiāli 2. klasei veidoti divās krāsās, kas palielina vizuālā vispārinājuma pakāpi un ir kā pārbaudījums arī ilustrāciju autoram, risinot katra attēla divdimensionālās kompozīcijas skaidrību. Henrišai izdodas panākt lielu skaidrības pakāpi. Izmantojot neparastus rakursus, mainot attēlotā mērogu un veidojot precīzus siluetus, vēstījums kļūst par saprotamu, tēlainu ikonu. Atkārtotos izdevumos šīs grāmatas iznāk līdz pat 1986. gadam, kopumā sasniedzot ap pusmiljonu eksemplāru tirāžu.

Līdzās visam minētajam īpašas ievēribas vērts ir fakts, ka paralēli izdevniecības darba ikdienai, obligātajām un striktajām prasībām, pakļaujoties mākslinieciskās padomes kontrolei un ievērojot precīzus termiņus, kādi tie ir preses izdevumiem, māksliniece turpina aktīvi strādāt stājgrafikā. Viņas darbi iekļauti 58 stājgrafikas izstādēs gan republikas mērogā, gan PSRS starptautisko izstāžu kolekcijās daudzās ārvalstīs (piemēram, 1957. gadā Ķīnā, 1959.–1960. gadā Bulgārijā, Ungārijā, Čehoslovākijā, 1960. gadā Polijā, 1962. gadā Polijā, Čīlē, Brazīlijā, Urugvajā, Argentīnā, Mongolijā, 1963. gadā Somijā, 1964. gadā Zviedrijā). Tās arvien ir lielas, tematiskas grupu izstādes, kur par darbu iekļaušanu kolekcijā lemj žūrija. Šajā jomā nozīmīgi, ka jau 1954. gadā Henriša tiek uzņemta Mākslinieku savienībā, kas tam laikam ir svarīgs sasniegums. Tā ir oficiāla atzinība, apliecinājums ideologizēto prasību atbilstībai. Tomēr piederība Mākslinieku savienībai ir arī priekšnoteikums, lai veiksmīgi varētu piedalīties mākslas izstāžu dzīvē un iegūt oficiālus pasūtījumus. Stājdarbi top tematiskās sērijās jeb ciklos un aptver dažādus žanus. Tie ir portretu (piemēram, "Mūsu mīļuli", linogriezums, 1961), ainavu (piemēram, "Rīga – dārzu un parku pilsēta", litogrāfija, 1957; "Zaļais zelts", linogriezums, 1960) un sadzīves žanra – varonīgu, pašreizējīgu darba darītāju – atveidojumi (piemēram, "Vasara pie jūras", linogriezums, 1965; "Mazie talcinieki", linogriezums, 1972). Henriša demonstrē virtuozu talantu, zīmējot ar tušu vai ogli, kā arī izmantojot vairākas labi apgūtas, darbietilpīgas klasiskā estampa tehnikas. Iemīļota tehnika ir litogrāfija, kā īpaša vērtība ir arī ofortu tonālās nianšes, bet vispilgtāk mākslinieces rokraksts un temperaments atraisās tieši linogriezumos, kuros jau tehnikas būtība nosaka īpašu ekspresīvu spraigumu. Tās ir arī vispārējās 60. gadu sākuma grafikas iezīmes: "Sākumā šie linogriezuma meklējumi izcēlās ar lielu entuziasmu, mākslinieku aizrautību. Parādījās formā ekspresīvi, robusti darbi, kas grafiskajā risinājumā apliecināja jaunu kvalitāti, noteiktu estampa filozofiju: plaknes, melnbaltā kontrasta, laukumu ekspresijas monumentalizētu izmantojumu māksliniecisko mērķu atklāsmē un izteiksmē. Šādi linogriezumai ar savu monumentālo spēku, vispārinājuma vērienu un ekspresiju krasi nostājās pretī naturālismam." (Lapacinska 1998: 139) Plašākajā Latvijas linogriezumam veltītajā pētījumā Velta Lapacinska pauž viedokli, ka Eiženija Henriša ir piederīga latviešu padomju linogriezēju kodolam, kas nosaka šī

mākslas veida turpmāko saturu, formu un stilu (Lapacinska 1975: 126). Linogriezumam raksturīgo monumentālo temperamentu Henriša saglabā arī miniatūrgrafikas darbos pat tad, ja tie tapuši kādā citā grafikas tehnikā. 20. gs. 70. gados viņa ir veidojusi grāmatzīmes E. Radziņai, P. Vuškānam, M. Lietavietei, L. Kaunistei, A. Sīpolam, M. Čaklajam, B. Astrei, J. Riņķim, A. Gulbim un daudziem citiem. Viņa izcili raksturojusi arī pati sevi, grāmatzīmē ietverot lielā daļā motīvu (linogriezumam, 1973) un savu dēlu grāmatzīmē izmantojot nerātņu velniņu tēlus. Tehnikas izvēli nosaka darbu galvenā ideja un vēlme parādīt ne tikai redzamo, bet arī attieksmi pret to: "E. Henriša ir ļoti paškritiska, autore attieksme jūtama vienmēr – pietātē pret to, ko viņa attēlo, cieņā pret patiesi cilvēciskām vērtībām." (Kuple 1972: 14)

Kaut arī gandrīz visos šī perioda grafikai veltītajos teorētiskajos avotos arvien ir atvēlēta kāda teksta daļa (parasti gan pēdējā) tieši grāmatu mākslai un ilustrācijām, tomēr pēc nozīmes šis mākslas veids tikai formāli tiek uzskatīts par līdzvērtīgu stājgrafikai. No pētnieku un kritiķu piezīmēm var secināt, ka līdzvērtība ir vēlama, bet reāli nepastāv: "Mākslinieciski un idejiski augstvērtīgām ilustrācijām un grāmatas noformēšanas elementiem piederētos goda vieta ne tikai pašā grāmatā, bet arī katrā tēlotājas mākslas izstādē." (Baga 1958: 157) Stājgrafika padomju mākslu hierarhijā tomēr arvien tikusi atzīta par augstāk stāvošu, salīdzinot ar grāmatu ilustrāciju mākslu, kas vairāk tiek uzskatīta par komerciālu, t. s. lietišķo, mākslu. Tādu priekšstatu par ilustrāciju mākslu rada algotā darba statuss, māksla, kas tiek radīta pēc pasūtījuma un par kuru tiek saņemts tiešs atalgojums. Tas izskaidro arī to, kas raksturīgs periodam kopumā, – gandrīz visi grafiķi paralēli strādājuši abās nozarēs un otrādi, piemēram, daudzi gleznotāji strādājuši arī grāmatu grafikā (Kārlis Sūniņš, Džemma Skulme, Ojārs Ābols, Indulis Zariņš). Viens no iemesliem, līdzīgi kā tas ir arī mūsdienās, varētu būt radošs izaicinājums un, protams, arī Judītes Bagas pieminētā iespēja ar grāmatu palīdzību nonākt līdz katram sabiedrības loceklim (Baga 1958: 156). Tā ir iespēja reproducēt un izplatīt savus darbus daudzos tūkstošos eksemplāru un vairākās valodās. Nav iespējams konstatēt, kas tieši ir ietekmējis Henrišas uzskatus šajā jautājumā, taču māksliniece pati deklarējusi, ka vēlas būt piederīga t. s. "lielajai grafikas mākslai": "Pēdējā laikā mani ietiepīgi un, domāju, ne sevišķi pamatoti cenšas pieskaitīt grāmatu ilustratoriem, un tikai viņiem. Jācer, ka izstādē parādītie darbi nepārprotami paudīs manas domas par šo jautājumu: galvenokārt biju un esmu palikusi stājgrafiķe." (Mūsu korespondents 1973: 4) To atzīst arī viņas dzīvesbiedrs gleznotājs Nikolajs Petraškevičs: ".. savā būtībā, savā sirdī viņa ir stājgrafiķe." (Radioraidījuma ieraksts 1972)

Eiženijas Henrišas darbība stājgrafikā un īpaši klasiskā estampa tehnikās izveido viņas māksliniecisko rokrakstu, spēju vispārinājumā nezaudēt raksturīgāko, detaļu precizitātē izcelt būtisko un tvert īpašo un raksturīgo katrā tēlā. Izstāžu aktivitāte un lielais darbu apjoms nostiprina profesionālās kvalitātes, kas tik būtiskas grāmatu

mākslā, jo dod izteiksmes brīvību izvēlēties piemērotāko formu ikviena sižeta risinājumam. Šāda stājmākslas un grafikas dizaina līdzvērtība raksturīga daudzu šī perioda mākslinieku darbībai un ir pašsaprotama arī kā teorētisku diskursu avots.

Kaut arī abas jomas mākslinieces darbībā no mūsdienu skatījuma iespējams uzskatīt par līdzvērtīgām, tomēr Henrišas devums bērnu grāmatu mākslā palicis pilnīgi neizvērtēts. Šī darbības joma cieši savijusies ar personīgo dzīvi, ar visu tajā pieredzēto un iemīlēto.

Grāmata kā dizaina objekts.

No diplomdarba līdz meistardarbam

Kā diplomdarbu Henriša litogrāfijas tehnikā veido ilustrācijas Viļa Lāča romānam "Zvejnieka dēls" (vadītājs Arturs Apinis, 1950): "Tās izpildītas tik labi, ka Valsts eksaminācijas komisijas priekšsēdētājs profesors Fjodors Bogorodskis ieteica vērtējumu "teicami"." (Upītis 1972: 40) Piecās melnbaltās ilustrācijās, kas ir saglabājušās Latvijas Valsts arhīvā, redzams izcils māksliniecisks talants, augsta meistarība un dziļa teksta saturiskā izjūta (Henriša [bez dat.]: 17). Visas piecas ilustrācijas krāsu litogrāfijas tehnikā tiek izstādītas Padomju Latvijas 10 gadu jubilejai veltītajā tēlotājas mākslas izstādē Mākslas (tolaik – Valsts latviešu un krievu mākslas) muzejā 1950. gadā, bet nav kļuvušas par reālas grāmatas sastāvdaļu. Šajās diplomdarba kompozīcijās redzamās iezīmes vēlāk kļūst par Henrišas grafiskā rokraksta un izteiksmes kvalitāti un, sākot no piecdesmitajiem gadiem, ietekmē visu bērnu un jauniešu grāmatu mākslas procesu. Nelielā formāta (20×16 cm) darbos izmantotie izteiksmes līdzekļi ir temperamentīgi un vizuāli pārdroši. Izmantoti dažādi rakursi, mērogi, kontrasti. Tēli veidoti spēcīgā reālisma tradīcijā, izceļot to mīmiku, žestus, grimases un stāju. Pētot darba procesa liecības, mākslinieces skices un zīmējumus, var konstatēt radošās domas gaitu, meklējumu ceļu – tušas zīmējumos konstatējams virtuozas zīmētājas talants, kas devis brīvību dažādu grafikas estampa tehniku lietojumam arī stājgrafikas darbos (Henriša [bez dat.]: 37). Kopumā tieši šīs iezīmes vēlāk kļūst par Henrišas grafiskā rokraksta un izteiksmes kvalitāti un "ir visai stabils pamats profesionālās meistarības pilnveidošanai" (Balcerbule 1973: 9).

Tomēr sākums 50. gados nebūt nav viennozīmīgi komentējams. Atgriežoties pie iepriekš minētās problēmas par grāmatu mākslas statusu, nepieciešams pieminēt arī Voldemāra Valdmaņa (1905–1966) publikāciju "Par latviešu padomju estampa tradīcijām un šodienu" (1962), kur viņš konstatē: "Pirmajos pēckara gados attīstās galvenokārt grāmatu ilustrācijas. Raksturīgi, ka arī jaunās grafiķu paaudzes uzstāšanās gandrīz vai vienmēr sākas grāmatu ilustrācijas laukā." (Valdmanis 1962: 76) Viņš to vērtē kā negatīvu iezīmi, kas traucē stājgrafikas attīstībai. Te noteikti redzamas

3. attēls. Eiženija Henriša. Grāmatas vāks.
Vilis Plūdonis. "Dzejoļi bērniem".
Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1955.
Figure 3. Eiženija Henriša. Cover design.
Vilis Plūdonis. *Dzejoļi bērniem (Poems for Children)*.
Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1955.

ideoloģijas ietekmētas prasības, jo 60. gados stājmākslas ideoloģiskie un politiskie uzdevumi bijuši formulēti visai strikti. To iespējams apgalvot arī tāpēc, ka pats Valdmanis bijis viens no vecākajiem, ražīgākajiem un aktīvākajiem 50. gadu grāmatu un preses ilustrāciju meistariem un savā ziņā noteikti spēcīgi varējis ietekmēt jauno grafiķu mākslas valodu. Iespējams, ka visai striktos izteikumus ir rosinājis arī viņa politiski angažētais stāvoklis sabiedrībā, valdības apbalvojums, kas tajā laikā nozīmē ļoti lielu politisko atbildību (1956. gadā Valdmanim tiek piešķirts Darba Sarkanā Karoga ordenis). Tomēr grāmatu ārējo veidolu, formu, papīru, krāsu lietojumu, protams, nosaka izdevniecības mākslinieciskā redakcija un poligrāfijas tehniskās iespējas.

Ar Henriša ilustrācijām jau 1952. gadā iznāk Pētera Sila dzejoļu grāmata "Vectētiņš un dēladēls" (Sils 1952). Tā iekļauta arī ieteicamo grāmatu sarakstā 1.–2. klases skolēniem (Ko lasīt bērniem 1960: 25). Grāmatas ilustrācijās, kur precīzi un visai didaktiski tiek demonstrēts tekstam atbilstošs draudzīgas kopā dzīvošanas modelis – zēns kopā ar vectētiņu veic dažādus mājas darbus, iepazīst pasauli, iet zvejot un sēņot –, tiek izmantotas tikai divas krāsas (gaiši zaļš un tušas melnais). Katra detaļa ir rūpīgi atveidota, precīzi un virtuozī zīmētas spāres, zivis, putni, sēnes, vārpas, ainas, un viss ir emocionāli spēcīgs.

Līdzīgu tēlu spektru redzam arī citās 50. gadu grāmatās. Klasiski zīmēto ilustrāciju tradīcijās veidoti attēli Viļa Plūdoņa grāmatai "Dzejoļi bērniem", tie izskatās kā atturīgi, rotājoši elementi un it kā aizpilda no teksta brīvās vietas (Plūdonis 1955).

Tomēr viscaur jūtams savs īpašs temperaments, īpaša kompozīcijas izjūta. Dažādi izvietotie dzejas panti iekļaujas kopējā noskaņā, kas šķiet tieši zīmējumu radīta, panti pat it kā pielāgojas tiem (3. att.). Tā jau ir grāmata kā mākslinieciski vienots veselums, kurā ilustrācijas ir organiska sastāvdaļa. Grāmata komponēta pēc pārdomāta un iepriekš rūpīgi izplānota maketa. Kopīgā ansablī saturiski un vizuāli saliedētas ne tikai pilno lapu ilustrācijas, vāka, priekšlapu, priekštitula un titullapas apdares, bet tam visam arī pieskaņoti izsmalcināti burti. Pētot kopiespaيدا harmonijas cēloņus, jāsecina, ka tas ir dotā, stingri noteiktā maketā izveidotas iespējami oriģinālas kompozīcijas gala rezultāts. Katrā lappusē meklēts labākais risinājums dzejas teksta izvietojuma un attēla sadarbībai (Heniša [bez dat.]: 41).

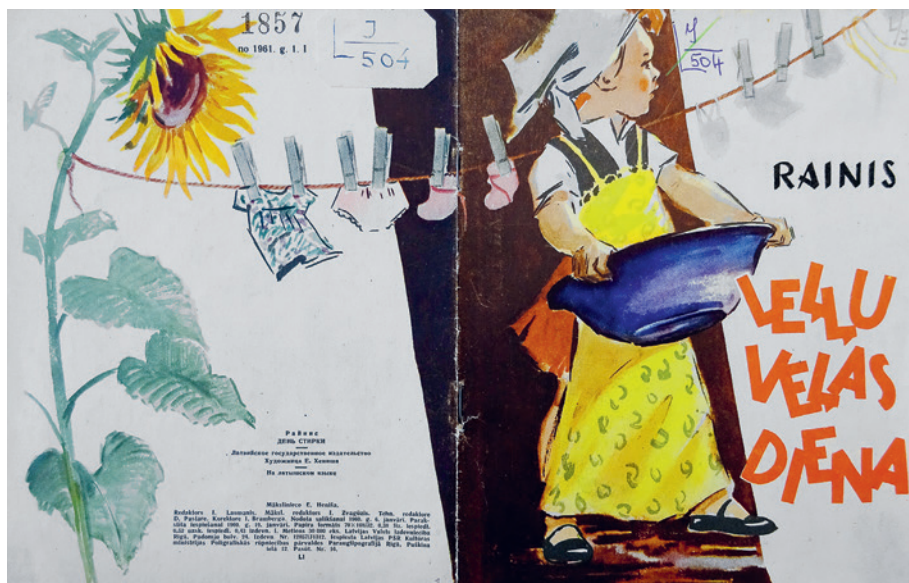
Līdzīgi ir arī citi šo gadu izdevumi. Melnbalti tušas zīmējumi atturīgi, bet reālistiski precīzi attēlo svarīgāko. Tādas grāmatas ir Kārļa Grīguļa un Elīnas Zālītes "Vāverīte Baltastīte", Ernesta Birznieka-Upīša un Andreja Dripes stāsti (Grīgulis, Zālīte 1954; Birznieks-Upītis 1954; Dripe 1956). Nedaudz atšķirīga ir Leona Paegles dzejoļu un stāstu grāmata "Bērnu dienām" (Paegle 1956). Šī izdevuma vāks jau ir drukāts trijās krāsās, panākot četrkrāsu efektu. Tušas zīmējumu ilustrācijās Henišas atveidotie varoņi ir bērni ar savdabīgiem raksturiem un pārdzīvojumiem, bet galvenais motīvs ir topošo jauno cilvēku attieksme pret darbu un citam pret citu. Vākiem un priekštituliem māksliniece veidojusi īpašus ar roku zīmētus virsrakstu burtus, kas šajās grāmatās ir kā paraugdemonstrējumi tam, kā jāveido kvalitatīvi burtveidoli un kopējā grāmatas vāka kompozīcija. Visi izdevumi ir iekļauti ieteicamo grāmatu rādītājā, kas nodrošina to pieprasījumu un attiecīgi arī tirāžu. Mākslinieciskais veidols visām līdzīgs. Būtiski pieminēt arī ļoti kvalitatīvo grāmatu iesējumu cietos vākos ar auduma muguriņu un plāno, patīkamo iekšlapu papīru. Saglabājies stāsts par grāmatu izstādi, kur kāds ārzemju speciālists īpaši lielījies šo papīru, bet nav zinājis, ka nekāda izvēle tajā laikā nav bijusi iespējama, jo bijis tikai viena veida papīrs. Kaut arī tikai stāsts, tomēr par to nākas domāt, vērojot mūsdienu plašo papīru izvēli un izvēles rezultātus.

Kā labu apliecinājumu kopējā maketa nozīmei nepieciešams pieminēt kādu vairākus izdevumus pieredzējušu grāmatu. Tas ir Pāvila Roziša romāns "Valmieras puikas", kurā ilustrācijas ir tikai papildinošs elements (Rozītis 1957). Tomēr 1958. gada izdevumā redzams, ka māksliniecei bijis ļoti svarīgi risināt stilistiski vienotu katras nodaļas sākuma kompozīciju (Rozītis 1958). Mākslinieciski smalki izveidots iniciālis, nodaļu numerācija un katra melnbaltā attēla ievietojums lappusē. To izcelt un pievērst tam uzmanību mudina turpmākais izdevuma liktenis. Roziša darba ceturtajā izdevumā 1975. gadā vāka un titula autors ir Arvīds Galeviuss (1920–1982), kurš no 1972. gada ir izdevniecības "Liesma" mākslinieciskais redaktors. Jaunajā izdevumā darbs ieguvjis it kā modernāku ārējo veidolu. Savukārt iekšējā kompozīcijā vairs nav ievērots Henišas izstrādātais lapas iekārtojums. Kādi tam bijuši tehniski vai mākslinieciski

iemesli, nav zināms. Līdzīgs liktenis ir arī citiem Henišas veidotajiem izdevumiem, īpaši tiem, kas tulkoti citās valodās. Kā piemēru te var minēt Ilzes Indrānes stāstu krājumu "Dzirkstis", kas iznāk 1959. gadā, bet tulkojums krievu valodā – 1961. gadā.

Izmaiņas grāmatu mākslā 60. gadu sākumā atzīmē arī mākslas kritika: "Grāmatu noformēšanā ieviesies nepatīkams štamps, paviršība un lētas reklāmas piegarša. Par to varam pārliecināties, ieejot jebkurā grāmatu veikalā." (Ivanovs 1961: 4) Miķelis Ivanovs šajā recenzijā tomēr visai labvēlīgi izsakās par izstādē redzamajiem četriem grāmatu ilustrāciju autoriem – V. Valdmani, Ģ. Vilku, O. Ābelīti un jauno D. Rožkalnu, kurš izstādē piedalās ar diplomdarbu – ilustrācijām pasakai "Kurbads". Savukārt sadzīves un vēsturiskā žanra darbiem veltītajā recenzijas daļā Ivanovs īpaši slavē vairākus tādu grafiķu darbus, kuri ikdienā ir ražīgi grāmatu mākslinieki. Par Henišas ciklu "Mūsu mīļuli", no kura mākslas darbs "Pastaiga" reproducēts laikraksta pirmajā lappusē, viņš raksta: "Te ir dzīves bērnu izteiksmes tēlojums, laba grafiska kultūra un īsta dzīves patiesība." (Ivanovs 1961: 4)

Daudzi autori piemin Henišas talantu bērnu atveidojumā. Īpaši izvērsti tas raksturots 1966. gada personālizstādes katalogā: "Ar enciklopēdisku vērienu autore raksturo mazā cilvēka pasauli visā tās skaistumā un pievilcībā. Māksliniece asi tver bērna īpatnējo kustību ritmu, atklāj tā psiholoģisko valodu. Dziļi īpatnēji jau ir pašu bērnu tipi gan ārējā izskata ziņā, gan arī raksturu tvērumā. Mazie nerātņi kūsā iekšējas enerģijas pārpilnībā. [...] Mākslinieces domu apmirdzēta bērnu pasaule runā gaišu, optimisma cauraustu, mūsdienīgu valodu." (Pujāts 1965) Izstādē skatītāju vērtējumam bijuši izlikti 25 darbi, galvenokārt linogriezuma tehnikā, kas tapuši no 1959. līdz 1965. gadam. Bērnu attēlojums izstādē bijis dominējošs, piemēram, ciklā "Mazie talcinieki" (1962), kā arī dažos ogles zīmējumos, piemēram, "Renāte" (ogle, 1959, 46×32 cm). Renāte Valle ir bijusi daudzu Henišas zīmēto meiteņu tēlu prototips un modele. Atceroties senos gadus, viņa stāsta: "Tā kā viņai pašai bija divi puikas, tad es kā vienīgā radu meitene biju viņai īpaši tuva. Vienmēr, kad viņai bija jāzīmē kādas meitenes savās ilustrācijās, viņa gribēja, lai es pozēju. Man arī bija visādas meiteņu rotaļlietas, skaistas leļļu mēbelītes, trauciņi, lelles un daudz drēbišu. Tas viss viņai ļoti patika, jo zīmējot viņa arvien lūkojās pēc parauga, pēc precīza atveidojuma no dabas." (Autores saruna ar Renāti Valli 2016) Vislabāk to var novērtēt Raiņa dzejoļa "Leļļu veļas diena" ilustrācijās, kas ir īpaši košas (4. att.) (Rainis 1960). Kā īpašu šo grāmatu atzīmē arī Eiženijas Henišas dēls Juris Petraškevičs: "Viena no manām mīļākajām mammas grāmatiņām ir "Leļļu veļas diena". Tur pozē Renāte, bet šajā grāmatiņā un bieži arī citās man bija jāaizvieto māsiņa, lai, piemēram, turētu bļodu, ja mammai vajadzēja kaut ko precizēt roku kustībā vai satvērienā. Viņa bija lieliska raksturotāja. Katru no viņas modelīšiem var ļoti labi atpazīt." (Autores sarakste ar Juri Petraškeviču 2023)

4. attēls. Eiženija Henriša. Grāmatas pirmā un ceturtā vāka atvērums. Jānis Rainis. "Leļļu veļas diena". Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1960.
 Figure 4. Eiženija Henriša. Front and back cover. Jānis Rainis. *Leļļu veļas diena* (Doll Laundry Day). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1960.

Raksturojot 60. gadu jaunāko grāmatu ražu, Jānis Pujāts atzīmē arī mākslinieces teicamo krāsu izjūtu un plašo, spēcīgo zīmējumu: "Henišas zīmējumi ne tikai ilustrē grāmatu, bet arī rotā to. Tāpēc zīmējums nav norobežots no lapas teksta daļas, bet veikli saausts ar to. Lai ilustrācijas labāk saskanētu ar plakanajām burtu rindām, tās sniegtas ar klusinātām ēnām. Dažkārt māksliniece arī burtu formu pieskaņojusi ilustrācijām. Raiņa dzejolim "Leļļu veļas diena" viss teksts sniegts izteiksmīgiem, ar mākslinieces roku rakstītiem burtiem." (Pujāts 1962: 12) Košo, kontrastaino krāsu lietojums veido možu, darbīgu, enerģiskas aktivitātes papildītu kopnoskaņu, ko pastiprina teksta vizuālais veidols, īpaši grāmatas nosaukuma dizaina risinājumā izmantotie sarkanie burti. Gleznējums ir plašs un temperamentīgs, no blīva krāsas klājuma līdz gluži plūstošam akvareļa efektam, kas arī ļoti labi nodrukāts. Gluži monumentālu veidolu ieguvusi mazā lielo darbu darītāja, tas panākts, kompozīcijā izmantojot dažādus rakursus. Ir redzams, ka no dabas gleznots gan modele Renāte, gan viss apkārtējais darbam nepieciešamais – miniatūrā veļas bļoda, gludeklītis un milzu veļas knaģi. Viss ir precīzi attēlots un virtuozī vispārināts. Savdabīgu, pasakām raksturīgu mērogu piešķir milzu saulespuķe – viss notiek tās paēnā.

1988. gada izdevumā, kas veltīts latviešu bērnu grāmatu grafikai, Zaiga Kuple raksta: "Ar piecdesmito gadu otro pusi un sešdesmito gadu sākumu latviešu bērnu grāmatu apdarē tāpat kā visā padomju grāmatu mākslā iezīmējās jaunas tendences. Padziļinājās izpratne par bērnu grāmatu kā mākslinieciski vienotu veselumu, kurā ilustrācijas ir tā organiska sastāvdaļa." (Kuple 1988: 5) Tālāk Kuple raksturo Kārļa Sūniņa ilustrēto grāmatu kvalitātes, un tas ir pilnībā attiecināms arī uz visu, ko darījusi Heniša: "Katra grāmata tika komponēta pēc pārdomāta, iepriekš rūpīgi izplānota maketa, saturā un vizuāli tika saliedētas ne tikai pilno lapu ilustrācijas, bet arī vāka, priekšlapu, priekštitula un titullapas apdares." (Kuple 1988: 5) Tam jāpiekrīt, bet arī jāatzīmē, ka rūpīgs makets ticis veidots jau arī 50. gadu pirmās puses izdevumiem, piemēram, iepriekš raksturotajai Plūdoņa dzejas grāmatai, kas izdota 1955. gadā. Izmaiņas grāmatu kopējā izskatā un ilustrāciju raksturā drīzāk nosaka jauna estētika, ko pieprasa laiks. Tam seko arī izdevniecība. Bet reālistiski plastisko tēlojumu pakāpeniski no maina kanoniski plakātiska vizuālās izteiksmes valoda.

Sākumā, šīm iezīmēm parādoties 50. gadu beigās, tās tiek uztvertas kā negatīvas, pārāk straujas izmaiņas. Ja 50. gadu sākumā autoru individuālie rokraksti reizēm atšķiras visai maz un, tikai rūpīgi ieskatoties, var pamanīt zīmējuma īpatnības – pēc temperamenta, līnijas rakstura un kompozīcijas izveides principiem –, tad 50. gadu beigās katram nozīmīgam autoram, kas strādā šajā jomā, izveidojas savs individuāls rokraksts, spilgta forma un iemīļoti mākslinieciskie paņēmieni. Tas neatbilst tradicionālajam priekšstatam par to, kā jāizskatās grāmatai. Izmaiņas rosina ne tikai stāģgrafikas tendences un plakātu mākslas straujā attīstība. Nenovērtēta ir tajā laikā pieejamo sociālistisko valstu periodisko mākslas izdevumu ietekme, kuros mākslinieki smeļas idejas un iedvesmu: "Specializētajās bibliotēkās kļuva pieejami šo zemju mākslas žurnāli. Tajos visumā regulāri parādījās informācija par grafikas aktualitātēm nozīmīgākajos Eiropas centros un modernās mākslas strāvojumiem pasaulē. Pamazām vērās priekšgars plašākam apvārsnim." (Lapacinska 1998: 138) Arī preses kioskos var iegādāties visai lētus poļu, čehu un Vācijas Demokrātiskās Republikas žurnālus bērniem. Vizuālā gaume un estētika mainās.

Šeit nepieciešams minēt trīs jaunas tendences.

Pirmkārt, vispārinājums un lakonisms, minimālais kolorītā, formu ģeometrizācija un plakātisks risinājums pārņem kompozīciju un kļūst par modernu izteiksmes valodu.

Otrkārt, nereti bērnu attēlojumos reālistisku, ekspresīvu un emocionāli temperamentīgu tēlu (kas krietni ilgāk saglabā savas pozīcijas jauniešu literatūras ilustrācijās) nomaina mazi, apaļīgi, neveikli un šķelmīgi, pārspīlēti bērnišķīgās proporcijās attēloti bērnu simboli. Strauji izveidojas arī dzīvnieku personifikācijas jaunie "standarti". 70. gadu ilustrācijās tas noved otrā galējībā – reālais, emocionālais bērns no ilustrācijām pazūd gandrīz vispār un viņa vietu ieņem mīļīgi mājdzīvnieki un zvēri,

kuriem arī bieži vien pietrūkst precīzas saiknes ar saviem īstajiem brāļiem dabā. Tomēr tas ir visai košs un tās paaudzes bērnu iemīļots izteiksmes veids. Īpaši strauji, uzskatāmi un iespaidīgi šīm tendencēm sāk sekot žurnāls "Zīlīte", kas iznāk kopš 1958. gada.

Trešā novitāte ir jaunu izteiksmes līdzekļu izmantojums. Bērnu grāmatās parādās kolāža, fotogrāfija, konstruktīvisma un plakātu mākslas ietekme, plastilīnā veidoti tēli – Arvīda Griguļa "Lielīgais zvirbulēns" (ilustrējis Aleksandrs Stankevičs), Raiņa "Dzimumdiena" (ilustrējusi Felicita Pauļuka), Laimoņa Kamaras "Gadam nosala degungals" (ilustrējuši Laimonis Kamara un Normunds Zvirbulis), Žaņa Grīvas "Pasaka par Skudri un Mīkstpēdiņu" (ilustrējis Indulis Zariņš) u. c. (Grigulis 1959; Rainis 1959; Kamara 1961; Grīva 1965). Šīs tendences ir īpaši nozīmīgas kā apliecinājums plašai modernisma virzienu izplatībai un ietekmei bērnu grāmatu mākslā arī dzelzs priekš-kara PSRS pusē. Visai unikāla adaptācija veidota poļu klasiķes Marijas Kovnackas (*Maria Kownacka*, 1894–1982) leģendārā Plastiņa vizuālajam tēlam (Kovnacka 1960), kas jau 1936. gadā bijis klasisks modernisma ietekmes pierādījums (pirmo poļu izdevumu 1936. gadā veidojis S. Bobinskis (*Bobiniski*)). Latvijas izdevuma ilustrāciju līdzība 1958. gada poļu izdevumam ir nenoliedzama (turklāt ne viss ir adaptēts, jo vairākās vietās ilustrācijās palikuši poļu teksti), bet nav minēta anotācijas aprakstā. Tomēr Latvijā pat vēl 60. gados tie ir izņēmumi un neveido kopējo spektru, kā tas ir, piemēram, Polijas bērnu grāmatu mākslā šajā laikā (Cackowska, Wincencjusz-Patyna 2016).

Tomēr šīs iezīmes parādās kā jauna tendence bērnu grāmatu mākslā un liecina par jauna perioda sākumu. Izmainās arī Henrišas rokraksts. Katrai nosauktajai pazīmei var rast uzskatāmu piemēru no mākslinieces 60. gadu grāmatām. Jaunās iezīmes jau var saskatīt Ernesta Birznieka-Upīša grāmatā "Bucis un Ulla" (Birznieks-Upītis 1958). Divkrāsu ilustrācijas risinātas visai skarbā reālistiskā stilistiskā. Spraigi un emocionāli atveidotas bērnu un kaķa Murra temperamentīgās attiecības. To pastiprina Henrišas virtuozā, reālistiskā zīmējuma maniere, iemīļotais neparasto rakursu un perspektīvas lietojums. Stilistiski līdzīga, bet ar vēl ekspresīvākām ilustrācijām ir veidota Emīlijas Akmenes grāmata "Māsas kaklauts" (Akmene 1963).

Formāli visai līdzīgi un tomēr jau krietni citādi ir Jūlija Vanaga stāstu krājumi "Mazā Mikiņa lielie darbi" un "Mežam zelta mētelis" (Vanags 1962; 1963). Grāmatu formāts, iekārtojuma kompozīcija, attēlu satura risinājums un izvietojums attiecībā pret tekstu, divkrāsu vai trīskrāsu ilustrācijas utt. – tas viss liecina par jauna, skarbāka stila klātbūtni mākslinieces domāšanā, ko noteikti ietekmējušas ne tikai izdevniecības prasības, bet arī intensīvāks darbs stājmākslā. Grāmatā par mazo Mikiņu (5. att.) zēns nebūt neliekas mazs, bet tēlots liela vīra nopietnībā darām savus darbus. Juris Petraškevičs atceras: "Ja Renāte pozēja meiteņu tēliem, man bija jāpozē puīšiem. Viena no tādām grāmatām ir "Mazā Mikiņa lielie darbi". Man bija jāstāv ar slotu

5. attēls. Eiženija Henriša. Grāmatas titullapa. Jūlijs Vanags. "Mazā Mikiņa lielie darbi".

Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1962.

Figure 5. Eiženija Henriša. Title page. Jūlijs Vanags. *Mazā Mikiņa lielie darbi* (*Great Works of Small Mikiņš*).

Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1962.

lāpstas vietā vai jāsēž uz ķebliša, vai kā citādi jācenšas "iedzīvoties tēlā". Mazam puīšēlim tas bija visai nogurdinoši. Renāte, protams, bija atbildīgāks modelis." (Autores sarakste ar Juri Petraškeviču 2023)

Šo izdevumu ilustrācijās jau daudz lielāks vispārīgums, monumentalitāte, bet neparasto rakursu un perspektīvas lietojums rada plašuma un brīvības iespaidu. Īpaši tas vērojams atvērumu risinājumos. Šis stāstu krājums ir piedzīvojis ne tikai izdevumus citās valodās, bet arī vairākus izdevumus Latvijā, kuri kopumā uzskatāmi ataino 20. gs. otrās puses bērnu grāmatu mākslas procesu. Pirmais izdevums 1955. gadā ar Jāņa Kiņa (1909–1969) zīmējumiem veidots klasiskā reālistiskās ilustrācijas stilā, tomēr lineāri precīzi un ļoti izteiksmīgi. Tad seko iepriekšminētais izdevums ar Henrišas ilustrācijām. Turpmākajām laikmeta izmaiņām bērnu grāmatu mākslā 70. gados kā uzskatāmu piemēru var minēt trešo "Mazā Mikiņa lielo darbu" izdevumu, ko ilustrējis Indulis Zvagūzis (1928–1994) (Vanags 1973). Izdevumā apvienoti abi iepriekš minētie Henrišas ilustrētie stāstu krājumi. 2002. gadā stāsti izdoti vēlreiz, jau ar Aivara Rušmaņa (1959) ilustrācijām. Ja iepriekšējie izdevumi domāti pirmsskolas vecuma bērniem, tad pie 2002. gada izdevuma redzama norāde par ieteicamo vecumu no 7 līdz 12 gadiem. Tas, protams, attiecas uz tekstu, un par to jāspriež pedagogiem un filologiem, bet attiecībā uz ilustrācijām var teikt, ka tieši pēdējā izdevuma Mikiņš (vizuālais tēls) noteikti vēl neiet skolā.

Tā ir pilnīgi jauna stilistika, akvarelī veidotās ilustrācijas rada mājīgi krāšņāku reālās pasaules iespaidu. Diemžēl Mikiņš pārvērties par paklausīga paraugzēna simbolu, kurš vairs nevar paiet tēva lielajos zābakos (Vanags 2002).

Henišas nākamais darbs, kas ir jau visai atšķirīgs un savdabīgs, ir Annas Sakses dzejoļa "Gunas darba diena" izdevums (Sakse 1964). Māksliniece izmantojusi akvareļa papīra faktūru, kas ar kritiņiem zīmētajās ilustrācijās ienes vieglu un dzejoļa ritmam atbilstošu zīmējuma manieri. Interesanti vērot laikmetam raksturīgus moderna dizaina priekšmetus, piemēram, istabas augu statīvu un gultu ar slīpām kājiņām. Trauku žāvējamais paliktņis grāmatas ceturtā vāka noformējumā attēlots rakursā krietni no apakšas, jo meitenei bijis grūti aizsniedzams, tomēr tas ir ne tikai grāmatas atvadu sveiciens, bet arī mazās Gunas darba dienas veiksmīguma pierādījums. Šādam izteiksmes veidam var pieskaitīt arī nedaudz vēlāk radīto Sakses stāstu "Māmiņa" (Sakse 1967) un vairākus citus izdevumus. Šī grāmata risināta kā bilžu grāmata, attēli kompozīcijā izcelti kā galvenie un veido paralēlo stāstu. Teksts, kas paredzēts priekšā lasīšanai, salikts diezgan ciešos blokos un it kā papildina attēlu kompozīciju. Reālistiski plastisko, temperamentīgo, ekspresīvi emocionālo vēstījumu pakāpeniski nomaina plakātiska vizuālās izteiksmes valoda. Vispārīnājums iegūst arvien lielāku nozīmi, tēli kļūst par perfektā siluetā baudāmiem simboliem. Tas raksturo arī Raimonda Pormaļa grāmatas "Vasaras raibumiņi" (Pormalis 1966) un Jeronīma Stulpāna grāmatas "Atvasītes" (Stulpāns 1967) vizuālo veidojumu.

60. gadu nogales izdevumos ilustrāciju grafiskā valoda risināta, apvienojot visas iepriekš izstrādātās kvalitātes – kompozīcijas ietver gan laikmetīgajai dizaina grafikai raksturīgu divdimensiju risinājumu un atturīgu skaidrību, gan arī saglabā reālistiskā tēla emocionālo individualitāti (Auziņš 1969; Indrāne 1969). Īpaši šeit jāpiemin Arnolda Auziņa stāstu "Mana ataudziņa" (1969) ilustrācijas, tematiski rotātie iniciāļi, vāks un titullapa (6. att.).

Secinājumi

Augsta grāmatas dizaina kopējā kvalitāte ir galvenā, arī teorētiski nozīmīgākā pazīme. Grāmatu māksla, kas šajā periodā biežāk tiek saukta par ilustrāciju mākslu, kā grafikas nozare tiešām ir visai līdzvērtīga stājmākslai, tiek augstu vērtēta un iederīga grafikas mākslas kopējā ainā. Ilustrāciju mākslinieciskā kvalitāte ir būtiska.

Kopumā Eiženijas Henišas 50. un 60. gadu grāmatām raksturīga vienota grafiskā stila harmonija, teksta un vizuālā ritma, formāta, materiāla un kompozīcijas vienotības radīts emocionāls komforts. Tā kā Heniša ir apguvusi un savos stājmākslas darbos izmanto dažādas klasiskās estampa tehnikas un regulāri strādā preses izdevumos,

6. attēls. Eiženija Heniša.
Grāmatas titullapa.
Arnolds Auziņš. "Mana ataudziņa".
Rīga: Liesma, 1969.
Figure 6. Eiženija Heniša. Title page.
Arnolds Auziņš. *Mana ataudziņa*
(*My Little Sapling*).
Rīga: Liesma, 1969.

kur nepieciešama ātra un virtuozā zīmēšanas prasme, tad arī ikviena viņas veidota ilustrācija ir kā augstvērtīgs mākslas darbs. Katrai ir atrasts ideāls vizuāls risinājums. Viņas radītie tēli precīzi papildina un skaidro teksta vēstījumu. Tie ir atveidoti reālistiski spilgti, ir raksturoti dažādi, emocionāli un aktīvi reaģē uz notiekošo gan ar žestiem, gan skatieniem (Sakse 1967). Šo kvalitāti pastiprina brīvs dažādu tehniku un paņēmieni izmantojums (piemēram, akvarelis vai papīra faktūras), oriģināli zīmētu un rakstītu burtveidolu lietojums vākos, titullapās, virsrakstos, iniciāļos un tekstā (Rainis 1960; Sakse 1967).

Izceļot Henišas ieguldījumu 20. gadsimta 50. un 60. gadu bērnu un jauniešu grāmatu izdevumos kopumā, iespējams secināt, ka šajos gados grāmatas mākslinieciskais veidols izmainās atbilstoši laika estētiskajām prasībām un kļūst par stilistiski vienotu mākslas darbu. 50. gados tas ir atturīgs, poligrāfijas iespēju un izdevniecības prasību noteikts krāsu un reālistiska zīmējuma kopums (Plūdonis 1955; Birznieks-Upītis 1958), bet 60. gados tas strauji izmainās un ir jau cits, pastiprinot vispārinājumu, stilistisku laikmetīgumu un kopējo veidola izteiksmīgumu ar spilgtākām krāsām, neparastiem, telpiskumu veidojošiem rakursiem, mērogiem un atšķirīgiem formātiem (Sakse 1964; 1967; Auziņš 1969). Šīs atšķirības rada laikmeta konteksts, un tās ir raksturīgas ne tikai Henišas radījumiem, bet arī kopumā Latvijā publicētajiem izdevumiem. Arī citviet pasaulē notiek līdzīgas stila izmaiņas.

Autore pateicas Jurim Petraškevičam un Renātei Vallei par atbalstu raksta tapšanā.

Avoti un literatūra

Heniša, Eiženija [bez dat.]. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs, 2438. fonds, 2-v. apraksts.

Autores sarakste ar Juri Petraškeviču (2023, februāris). A. Avotiņas personīgais arhīvs.

Autores saruna ar Renāti Valli (2016, aprīlis). A. Avotiņas personīgais arhīvs.

Avotiņa, Austra (2015). Eiženija Heniša un bērnu grāmatu māksla Latvijā 20. gadsimta 50. un 60. gados. *Māksla grāmatniecībā un periodikā. Vēsture un mūsdienas*. Letonikas 6. kongresa mākslas zinātnes sekcijas referātu kopsavilkumi. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts, 19. lpp.

Avotiņa, Austra, Stikāne, Ilze (2013). Children's Books as Medium of Communication in Modern World. Sense Awards in Latvia. *24th Biennial of Illustrations Bratislava. Miscellany. International symposium BIB 2013*. Bratislava: BIBIANA, pp. 103–112.

Baga, Judīte (1958). Grafika. Kreituse, Ilga (sast.). *Latviešu tēlotāja māksla 1957*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 147.–158. lpp.

Balcerbule, Ausma (1973). Jauna posma sākums. *Literatūra un Māksla*, 02.06., 8.–9. lpp.

Beckett, Sandra (2010). Artistic Allusions in Picturebooks. *New Directions in Picturebook Research*. Colomer, Teresa, Kümmerling-Meibauer, Bettina, Silva-Díaz, Cecilia (eds.). New York: Routledge, pp. 83–98. DOI: 10.4324/9780203839171.

Cackowska, Małgorzata, Wincencjusz-Patyna, Anita (2016). *Look! Polish Picture Book*. Gdańsk: The Baltic Sea Cultural Centre in Gdańsk.

Cianciolo, Patricia (1970). *Illustrations in Children's Books*. Dubuque, Iowa: Michigan State University.

Citoviča, Vera (1983). *Didaktiskie izdales materiāli krievu valodā 2. klasei*. 2. izdevums. Rīga: Zvaigzne.

Colomer, Teresa, Kümmerling-Meibauer, Bettina, Silva-Díaz, Cecilia (eds.) (2010). *New Directions in Picturebook Research*. New York: Routledge. DOI: 10.4324/9780203839171.

Cytovich, Vera, Arbejtere, Jemilija (1970). *Russkaja rech: uchebnik dlja 1 klasa s latyšskim jazykom obuchenija*. Rīga: Zvaigzne.

Cytovich, Vera, Bebris, Lidija (1974). *Russkaja rech: uchebnik dlja 2 klasa s latyšskim jazykom obuchenija*. Rīga: Zvaigzne.

Dambrāne, Emīra (1965). *Grāmatas bērniem un jaunatnei: 1940–1965*. Rīga: Liesma.

Druker, Elina (2010). Picturebooks and Trojan Horses: The Nordic Picturebook as a Site for Artistic Experiment during the 1950s. Colomer, Teresa, Kümmerling-Meibauer, Bettina, Silva-Díaz, Cecilia (eds.). *New Directions in Picturebook Research*. New York: Routledge, pp. 139–150. DOI: 10.4324/9780203839171.

Grigulis, Arvīds (1959). *Lielīgais zvirbulēns*. Stankevičs, Aleksandrs (ilustr.). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Grīva, Žanis (1965). *Pasaka par Skudri un Mikstpēdiņu*. Zariņš, Indulis (ilustr.). Rīga: Liesma.

Hürlimann, Bettina (1969). Illustration and the Emotional World of the Child. *Bookbird*, No. 3, pp. 57–61.

Ivanovs, Miķelis (1960). *Latviešu padomju grafika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Ivanovs, Miķelis (1961). Grafiķu sniegums iepriecina. Republikas tēlotājas mākslas izstādē. *Literatūra un Māksla*, 16.09., 4. lpp.

- Kamara, Laimonis (1961). *Gadam nosala degungals*. Kamara, Laimonis (veidojumi plastilīnā), Zvirbulis, Normunds (grafiskā apdare). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Ko lasīt bērniem* (1960). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Kostērs, Šarls de (1954). *Leģenda par Pūcesspieģeli un Lammi Gudzaku, par viņu drosmīgajiem, saistošajiem un slavenajiem piedzīvojumiem Flandrijā un citās zemēs*. Ābelīte, Oļģerts (kokgrebumu ilustrācijas). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Kovnacka, Marija (1960). *Plastiņa dienasgrāmata*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Kuple, Zaiga (1972). Veikums un ieceres. *Literatūra un Māksla*, 18.11., 12. lpp.
- Kuple, Zaiga (1976). *Latviešu grāmatu grafika*. Rīga: Liesma.
- Kuple, Zaiga (1988). *Latviešu bērnu grāmatu grafika*. Rīga: Liesma.
- Lapacinska, Velta (1975). *Linogriezums latviešu tēlotājā mākslā*. Rīga: Zinātne.
- Lapacinska, Velta (1998). Tallinas grafikas triennāles. *Doma*. Rakstu krājums. 3. laidienis. Rīga: Doma, 138.–139. lpp.
- Latviešu tautas pasakas* (1951). Junkers Aleksandrs (kokgrebuma ilustrācijas). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Mūsu korespondents (1973). Uzticīgi savai mākslai. *Rīgas Balss*, 24.05., 4. lpp.
- Nikolajeva, Maria (2010). Interpretative Codes and Implied Readers of Children's Picturebooks. Colomer, Teresa, Kümmerling-Meibauer, Bettina, Silva-Díaz, Cecilia (eds.). *New Directions in Picturebook Research*. New York: Routledge, pp. 27–40. DOI: 10.4324/9780203839171.
- Nodelman, Perry (2010). Words Claimed: Picturebook Narratives and the Project of Children's Literature. Colomer, Teresa, Kümmerling-Meibauer, Bettina, Silva-Díaz, Cecilia (eds.). *New Directions in Picturebook Research*. New York: Routledge, pp. 11–26. DOI: 10.4324/9780203839171.
- Osmanis, Jāzeps (1982). *Izdevniecības "Liesma" grāmatas bērniem un jaunatnei: bibliogrāfisks rādītājs, 1966–1975*. Rīga: Liesma.
- Picture Books for Children* (1997). Cianciolo, Patricia Jean (ed.). 4th ed. Chicago: American Library Association.
- Pujāts, Jānis (1962). Ko redzam mākslas pielikumā. *Bērnība*, Nr. 11, 12. lpp.
- Pujāts, Jānis (1965). *Mākslinieces Eiženijas Henišas grafisko darbu izstāde*. Latvijas PSR Mākslinieku savienība. 1965. XII–1966. I.
- Radoraidījuma ieraksts (1972). Nikolajs Petraškevičs un Eiženija Heniša sarunā ar korespondentu. *Rīgas Viļņi*, 27.11.–03.12.
- Rainis, Jānis (1959). *Dzimumdiēna*. Pauļuka, Felicita (ilustr.). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Upītis, Pēteris (1972). Kā tapa māksliniece. *Draugs*, Nr. 11, 40. lpp.
- Valdmanis, Voldemārs (1962). Par latviešu padomju estampa tradīcijām un šodienu. *Latviešu tēlotāja māksla IV*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 73.–84. lpp.
- "Zīlīte" (1972). Eiženija Heniša. *Zīlīte*, Nr. 11, 15. lpp.
- Vanags, Jūlijs (1973). *Mazā Mikiņa lielie darbi*. Zvagūzis, Indulis (ilustr.). Rīga: Liesma.
- Vanags, Jūlijs (2002). *Mazā Mikiņa lielie darbi: viena gada gaita*. Rušmanis, Aivars (ilustr.). Rīga: Zvaigzne ABC.

Eiženijas Henrišas ilustrētās grāmatas un tekstā pieminētās ilustrācijas

- Akers, Rūdolfs (1957). *Meži mostas: tēlojumi*. Cēsnieks, Egons, Henriša, Eiženija (ilustr.). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Akmene, Emīlija (1963). *Māšas kaklauds*. Henriša, Eiženija (ilustr.). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Auziņš, Arnolds (1969). *Mana ataudziņa*. Henriša, Eiženija (ilustr.). Rīga: Liesma.
- Bērnu kalendārs (1951). *Henriša E. Novembris*. Akvarelis, 89. lpp.
- Birznieks-Upītis, Ernests (1958). *Bucis un Ulla*. Henriša, Eiženija (ilustr.). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Birznieks-Upītis, Ernests (1954). *Stāsti*. Henriša, Eiženija (ilustr.). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Dripe, Andrejs (1956). *Mežciema puikas*. Henriša, Eiženija (ilustr.). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Grigulis, Kārlis, Zālīte, Elīna (1954). *Vāverīte Baltastīte*. Henriša, Eiženija (ilustr.). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Indrāne, Ilze (1969). *Cīņa ar milzi*. Henriša, Eiženija (ilustr.). Rīga: Liesma.
- Ļūdēns, Vitauts (1969). Sēņu sacensība. Henriša, Eiženija (ilustr.). *Zīlīte*, Nr. 11, 7.–10. lpp.
- Paegle, Leons (1956). *Bērnu dienām: dzejoļi un stāstiņi*. Henriša, Eiženija (ilustr.). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Plūdonis, Vilis (1955). *Dzejoļi bērniem*. Henriša, Eiženija (ilustr.). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Pormalis, Raimonds (1966). *Vasaras raibumiņi*. Henriša, Eiženija (ilustr.). Rīga: Liesma.
- Rainis, Jānis (1960). *Leļļu veļas diena*. Henriša, Eiženija (ilustr.). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Rozītis, Pāvils (1957). *Valmieras puikas*. Henriša, Eiženija (vāks un titullapa). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Rozītis, Pāvils (1958). *Valmieras puikas*. Henriša, Eiženija (vāks un titullapa). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Sakse, Anna (1964). *Gunas darba diena*. Henriša, Eiženija (ilustr.). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Sakse, Anna (1967). *Māmiņa*. Henriša, Eiženija (ilustr.). Rīga: Liesma.
- Sils, Pēteris (1952). *Vectētiņš un dēladēls*. Henriša, Eiženija (ilustr.). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Stulpāns, Jeronīms (1967). *Atvasītes*. Henriša, Eiženija (ilustr.). Rīga: Liesma.
- Vanags, Jūlijs (1962). *Mazā Mikiņa lielie darbi*. Henriša, Eiženija (ilustr.). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Vanags, Jūlijs (1963). *Mežam zelta mētēlis*. Henriša, Eiženija (ilustr.). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Gatis Ozoliņš

Dr. philol., folkloras pētnieks,

Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts

Dr. philol., folklore researcher,

Institute of Literature, Folklore and Art of the University of Latvia

E-pasts / e-mail: gatis.ozolins@lulfmi.lv

DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.06

Dzīvot pilsētā: pilsētas folkloras naratīvi

Living in a City: Urban Folklore Narratives

Atslēgvārdi:

pilsētpētniecība,
stāstījums,
atmiņas,
bērnība,
mantojums,
vietas pieredze

Keywords:

urban research,
narrative,
memories,
childhood,
heritage,
experience of place

Kopsavilkums

Rakstā tuvāk analizēti naratīvi par dzimtu, tās paaudzēm un saikni ar vēstures notikumiem, naratīvi par ikdienu un bērnības naratīvi. Naratīvu izpēte bija balstīta hipotētiskos pētnieciskos jautājumos: kādas tēmas dominē Rīgas Pārdaugavas apkaimju iedzīvotāju atmiņu stāstījumos? Kādos plašākos vēsturiskos kontekstos atmiņas tiek iekļautas? Kādas notikumu ķēdes rodas stāstījuma gaitā? Kāpēc šīs tēmas nozīmīgas? Raksta pamatā ir viena gadījuma (intervijas) detalizēta izpēte (gadījuma pētniecība) un citu interviju materiāli, kuri papildina un paskaidro gadījuma pētniecībā izvēlētais vienas intervijas saturu un konteksta nozīmi pētniecībā. Šī raksta avots ir daļēji strukturētās intervijas un Pārdaugavas bijušo vai esošo iedzīvotāju rakstītās atmiņas tiešsaites digitālajā platformā *garamantas.lv*.

Summary

The paper focuses on a closer analysis of narratives about the family, its generations and their connection with the events of history, as well as on the narratives about everyday life and childhood narratives. The study on narratives was based on several hypothetical research questions: Which themes dominate in memory narratives of the population in the Riga Pārdaugava vicinities? What wider historical contexts are the memories embedded in? What kind of event chains emerge in the narratives? Why are these themes important? The paper is based on a detailed case study (interview), and the materials of other interviews, which contextualise the content of one interview selected for the case study as well as the importance of its context for the research. The source of this paper is semi-structured interviews and memories written by the present or former Pārdaugava residents and available on the online digital platform *garamantas.lv*.

levads

Mūsdienās pilsētas pētniecībai veltīto publikāciju skaits ir praktiski neaptverams, tāpat arī – pieejas un skatpunkti, ar kuriem dažādu jomu speciālisti un pētnieki ir mēģinājuši rast atbildi uz jautājumiem: kas ir specifisks pilsētai, pilsētniekiem, ko nozīmē – dzīvot pilsētā? Pētnieciskās intereses par pilsētu auga līdz ar pilsētu infrastruktūras attīstību un sarežģītajiem jautājumiem, ko pilsētas attīstība uzdeva par ekonomiku, sabiedrības slāņiem, transportu, apbūvi, migrāciju, veselību, izglītību u. tml. Līdzās tīri praktiskiem risinājumiem pilsēta mainīja arī nozīmīgus mentālus faktoros – pilsētās aizvien pieaugošais darbības un domāšanas ātrums iespaidoja cilvēku ierasto dzīves ritmu un tempu, pilsētas vide un tehnoloģiju pasaule mainīja cilvēku saikni ar dabu – pati pilsēta kļuva par “dabu”, cilvēku dzīves un ikdienas dabisko vidi. Vācu folklorists Hermans Bauzingers (*Bausinger*, 1926–2021) 1968. gadā rakstījis: “Mēs vairs neuzskatām, ka industrializācija nozīmē īpašas tautas kultūras izzušanu, bet drīzāk cenšamies izsekot tām modifikācijām un mutācijām, kas norisinās tautas kultūrā industrializētajā un urbanizētajā pasaulē.” (Bausinger 1968: 127; līdzīgi arī 1990) Tas nozīmē, ka lielai cilvēku daļai pilsēta ir ne vien dzimtā vieta, bet arī dzīves vieta, māja, vērtību atskaites punkts, iespējas un sasniegumi, izglītība, darbs utt. Pakāpeniski veidojusies izpratne, ka pilsēta ir mūsdienīga un dabiska dzīves vide, kas ir piemērota cilvēkiem un kurā cilvēks var ne tikai dzīvot, bet arī pilnībā sevi realizēt.

Pilsētas pētniecībai ir bijusi nozīmīga loma mūsdienu folkloristikas paradigmas tapšanā. Pilsētas folkloras vākšana un pētniecība attīstījusies mūsdienu folkloristikā, sākot ar 20. gs. 60.–70. gadiem (Latvijā – 20. gs. 90. gadiem). Līdz tam lielā mērā pētnieki un plašāka sabiedrība uzskatīja, ka folklorā (no vienas puses) un izglītības, labklājības un tehnoloģiju līmeņa celšanās (no otras puses) ir savstarpēji izslēdzošas, pieņēma, ka pilsētniekiem raksturīgais dzīves veids pārmāks tradicionālo lauku vidi un līdz ar to tās teksti pakāpeniski izzudīs. Uzskatīja, ka folkloristu pienākums ir šo izzūdošo tradīciju fiksēt un uzkrāt, tā glābjot no izzušanas, lai kā nozīmīgu tautas kultūras avotu varētu nodot nākamajām paaudzēm. Tomēr izrādījās, ka pilsētā veidojās jauni teksti, kas vēstīja par pilsētvidei un pilsētas dzīves veidam raksturīgo, par pilsētas notikumiem un tradīcijām, proti, pilsētas folklorā. Viens no šīs atskārsmes pagrieziena punktiem ir 1971. gadā publicētais amerikāņu folkloristu rakstu krājums “Pilsētas pieredze un tautas tradīcija” (*The Urban Experience and Folk Tradition*) (plašāk par to skatīt Bula 2011). Nozīmīga ir amerikāņu folklorista Jana Harolda Brunvanda (*Brunvand*, 1933) 1981. gadā publicētā grāmata “Pazudušais stopētājs: Amerikas urbānās leģendas un to nozīme” (*The Vanishing Hitchhiker: American Urban Legends and Their Meanings*),

kas ierosināja pilsētas teikas (arī – urbānās/pilsētas leģendas, mīta) žanra popularitātes pieaugumu kā sabiedrībā un medijos, tā populārāajā kultūrā. Latvijā interese par pilsētas teikām tika rosināta 20. gs. 90. gadu sākumā ar laikraksta “Diena” iniciēto mūsdienu leģendu vākumu (Šmidhens 1991; 1992). Guntis Eņiņš 1991. gadā jautājis: “Kāpēc mūsu Latvijas folkloristi, etnogrāfi, arheologi ir pētījuši un grupējuši tikai senās teikas, nostāstus, paražas, ticējumus, tautasdziesmas, atstājot ārpus sava redzesloka šodienas dzīvās leģendas, jaunos spoku stāstus un brīnumu gadījumus! Mani jau labu laiku nemierīgu dara tas, ka mums paslīd garām jauno leģendu vai teiku dzimšanas process.” (Eņiņš 1991) Tobrīd nozīmīgākais ietekmes avots bija zviedru etnologa Bengta af Klintberga (*af Klintberg*, 1938) pilsētas teiku (*urban legend*) un to interpretācijas piemēri (Zandere 1991). Nozīmīgākais pilsētas teiku pētnieks Latvijā ir folklorists Guntis Pakalns, kurš kopš 1992. gada¹ aktīvi vācis, popularizējis un pētījis pilsētas teikas (Pakalns 1992; 2006 u. c.). Atskaitot vēl dažus citus pilsētas folklorai piederīgu folkloras žanru pētījumus, piemēram, masu mediju iniciētu pilsētas anekdošu producēšanu (Garda-Rozenberga 2013), jāsecina, ka pilsētas folklorai kā pastāvīgam pētnieciskajam virzienam līdzšinējā latviešu folkloristikā nav veltīta liela uzmanība. Turpmākajai interesei par pilsētas folkloru un naratīviem nozīmīga varētu būt starpdisciplinārā mūsdienu pilsētpētniecībā fokusētā vairāku autoru kolektīvā monogrāfija “Dzīve līdzās ostai” (Bula u. c. 2022).

Šī raksta priekšmets ir piederīgs pētnieciskajai interesei par pilsētas folkloras naratīvu² saturu. Raksta avots ir 16 daļēji strukturētās intervijas un Pārdaugavas bijušo vai pašreizējo iedzīvotāju rakstītās atmiņas tiešsaistes digitālajā platformā *garamantas.lv*. Avotu bāze iegūta 2021. un 2022. gadā, intervējot Rīgas Pārdaugavas apkaimju (Ziepniekkalna, Āgenskalna, Bieriņu, Imantas, Šampētera u. c.) iedzīvotājus Latvijas Zinātnes padomes finansētajā projektā “Pieredze pilsētā: naratīvi, atmiņas un vietas mantojums” (2021–2023). Raksta mērķis ir pētīt Rīgas Pārdaugavas apkaimju iedzīvotāju naratīvus. Naratīvu izpēte bija balstīta hipotētiskos pētnieciskos

1 1992. gadā norisinājās Latviešu folkloras krātuves (šajā gadā tā atguva savu vēsturisko nosaukumu) organizētā Krišjāņa Barona konference “Rīga, Rīga, kas tā Rīga: Rīga, folklorā, arheoloģijā”, kurā vairāki pētnieki (Dace Bula, Guntis Pakalns) reprezentēja savas pētnieciskās intereses pilsētpētniecībā un pilsētas folklorā.

2 Rakstā jēdziens “naratīvs” netiek pētīts, tas tiek lietots ar nozīmi ‘īss stāstījums’, kas atsevišķos gadījumos var tuvoties folkloras žanra piederībai vai iegūt to (teika, pilsētas teika, tautasdziesma, pasaka, nostāsts, anekdote u. c.). Te naratīvs ir intervijas fragments, vienība, kas stāsta par kādu vienu dzīves notikumu, epizodi, tas ir pētnieka izgūts no plašāka vienkopus teksta – intervijas. Pētniecībā, iekļaujot šo vienību analīzē, tiek saglabāta saikne ar kontekstu, proti, vienības atrašanās intervijā, un, ja nepieciešams, tas tiek komentēts un ņemts vērā. Plašāk par naratīva atbilstīgu stāstījuma jēdzienam skatīt vienā no jaunākajiem rakstiem par naratoloģiju Latvijā (Ozoliņš 2020).

jautājumos: kādas tēmas dominē Rīgas Pārdaugavas apkaimju iedzīvotāju atmiņu stāstījumos? Kādos plašākos vēsturiskos kontekstos atmiņas tiek iekļautas? Kādas notikumu ķēdes rodas stāstījuma gaitā? Kāpēc šīs tēmas ir nozīmīgas? Kā veidojas saziņa starp notikumiem un to reprezentāciju teicēja stāstījumā un dzimtu/ģimeni? Raksta pamatā ir viena gadījuma (intervijas) detalizēta izpēte (gadījuma izpēte) un citu iepriekš minēto interviju materiāli, kuri papildina un paskaidro gadījuma izpētē izvēlētais vienas intervijas saturu un konteksta nozīmi pētniecībā.

Naratīvi par dzimtu:

māja un vēsture

Gadījuma izpētei izvēlēta intervija ar teicēju Zandu (1970) (LFK Dig 2, a68. 16.11.2022.). Intervija norisinājās *Zoom* platformā, to vēlāk papildināja teicējas komentētu fotogrāfiju kopa. Stāstījums centrēts ap bērnības māju Šampētera nomalē (šobrīd māja administratīvi atrastos Zolitūdē). Pamazām atklājas, ka māja, kuru teicējas vecvectēvs Juris ar sievu Stefāniju nopirkuši 20. gs. sākumā, nodegusi Otrā pasaules kara laikā un arī kāda cita ēka sētā, kas savulaik pielāgota dzīvošanai un ir teicējas bērnības māja, tikusi nojaukta padomju okupācijas laika pēdējos gados Zolitūdes daudzdzīvokļu masīva celtniecības dēļ. Būtībā stāstījums ir par māju, kuras vairs nav, bet par spīti tam vai tieši tamdēļ tā kļūst par simbolu, ap kuru ne tikai centrējas stāstījums, bet arī dzimta un dzimtas vēsture. Bez mājas jeb atmiņām par to nebūtu ciešās savstarpējo radniecisko saikņu un ģimenes tradīciju apziņas. Ap māju centrējas ikdiena un sadzīve, apkārtējās ielas un ieliņas, veikali, skola un bērnu dārzs, vecāku darba vietas, kaimiņi un notikumi, ģimenes vēsture, atmiņas.

Atmiņu telpa nekad nav abstrakta, to apdzīvo objekti, priekšmeti, notikumi, pārdzīvojumi. Stāstījums par māju sarunā/intervijā lobās kā sīpols, atklājot kārtu pēc kārtas. Māja simbolizē teicējas brīnišķīgo un saulaino bērnību, kas pavadīta dārzā, ar riteņiem braukājoties pa tuvākajām ieliņām, kāpelējot pa kokiem, spēlējoties un rotaļājoties, tai skaitā spēlējot kāršu spēles šķūnītī, dziedot un spēlējot ludziņas kopā ar kaimiņu bērniem. Teicējai tās ir ne tikai vasaras atmiņas, bet arī ziemas pieredzējums – sniegs, kupenas, nakts debesis ar zvaigznēm, slidošana, “dzirdēju, kā lausks sper”. Šī īpašā bērnības bezrūpība un gaišums ielicis pozitīvu attieksmi pret visu un it visā uz visu turpmāko dzīvi, ko teicēja apzinās un uztver par savas personiskās identitātes avotu. To viņa pretstata viedoklim par padomju pelēcīgo un skarbo bērnību, problēmas, ja tādas tika apzinātas, bija piederīgas pieaugušo pasaulei, bet, šķiet, tās nebija tādas, kas aptumšotu teicējas laimīgo un saulaino bērnību. Tikpat organiski tajā iekļaujas arī atmiņas par skolas gaitām, dziedāšana Rīgas Pionieru pils korī, vasaras nometnes Gārsenes pilī un Gārsenes pils spoka redzēšana.

Nozīmīga teicējas Zandas repertuāra naratīvu grupa ir pārmantotās atmiņas un teksti. Intervijas gaitā šie teksti tiek ne tikai izstāstīti, bet arī ievietoti noteiktā kontekstā, kas apraksta to, kādos apstākļos naratīvi pārceļo no paaudzes uz paaudzi, paskaidro to pārstāstīšanas jēgu un apliecina piederību noteiktai tradīcijai.

No mātes teicēja mantojusi vairākus klasiskās folkloras tekstus. Intervijā izskanēja divas teikas – par osi, kas pavasarī aizkavējies ar salapošanu, bet rudenī pasteidzies pirmais ar lapu nomešanu, un par balodi, kas visu prot, bet beigās izrādās, ka neprot un nav klausījies citu padomā. Abas teikas stāstītas pa ceļam uz bērnodārzu. Teika par osi, kas kavējas ar salapošanu, stāstīta atbilstoši gadalaikam un ir kā paskaidrojošs stāstījums par norisēm dabā. Tas vērš uzmanību uz to, ka ne visi koki salapo vai met lapas vienlaicīgi, un līdz ar to varam secināt, ka šādi arī pilsētas vidē ir tikušas nodotas pamatzināšanas par dabu, veidota izpratne un vecākiem ir bijis laiks iedziļināties apkārtējos notikumos un tos izskaidrot bērnam. Šajā gadījumā sevišķi nozīmīgi, ka izmantota folklorā, tādējādi apliecinot tās pārnesi un lietojuma jēgu. Tāpat teicēja intervijas laikā atcerējās katra gadalaika savdabīgākās smaržas un skaņas, kas drīzāk asociējas ar laukiem raksturīgo tuvumu dabas norisēm, izpratnei un tās skaistuma izjušanai – ozolu plaukšanas smarža, putnu skaistās dziesmas, atziņa, ka mans bērniņas putns ir lakstīgala, kura sameklēta un novērota dārzā. Ar šo kļūst skaidrs, ka pēc būtības Pārdaugavas vide 20. gs. 70.–80. gados vēl ir izteikti agrāra un kādā klusākā šķērsielā, privātmājā, ar dārzu un kokiem tā pēc būtības ir kā dzīve divās telpās: viena no tām ir daba – putni, koki, gadalaiku krāsas, smaržas un skaņas, bet otra – pilsēta ar tramvaju, dzelzceļu, pilsētas infrastruktūru, dzīvojamo māju masīviem turpat kaimiņos. Šādā kontekstā kļūst skaidrs, ka dabu ļoti intensīvi un dziļi var piedzīvot arī pilsētā, tā ir liecība par pilsētas nomales, mazpilsētas identitāti, kurā dabas klātbūtne un pieejamība ir viens no identitātes konstruēšanas stūrakmeņiem.

Teicējas Zandas vectēvs ir bijis labs dziedātājs. Lai arī teicēja pati ir laba dziedātāja un tādi ir arī citi ģimenes locekļi, kā to liecina ģimenes svētki, tomēr vectēvs ir teicējas pirmā izvēle dziesmu repertuāra nodošanā. No vectēva mantotas dziesmas: "Strinkš pa bundžām", "Aiz kalniņa dūmi kūp", "Rikšiem bērīt' es palaidu". Dziesmas mantotas arī no vecāsmātes Veronikas – "Jūriņ' prasa smalku tīklu" – un mammas, kas pa ceļam uz bērnodārzu dziedājusi "Caur sidraba birzi gāju". Dziesmas nākamajām paaudzēm nodotas mutvārdos un apgūtas saviesīgos dzimtas pasākumos vai ikdienišķās situācijās bez lieka patosa vai spiediena. Šādi, it kā nejausi, šķirstot vecus žurnālus un grāmatas, pēc vecāsmātes Veronikas burtu ierādīšanas teicēja iemācījusies lasīt vecajā drukā³. Tikpat nemanāmi pārņēmta speķpīrāgu un mazo ķimeņmaizišu cepšanas tradīcija svētku reizēs.

3 Vecā druka (sarunvalodā) – iespieddarbs ar gotiskajiem burtiem.

Vecāmāte Veronika ir teicējas Zandas nozīmīgākā pārmantošanas persona. No viņas pārmantoti arī vietējie aktuālie stāsti, kas cirkulējuši viņas draudzeņu un kaimiņnieņu vidū un tuvojas pilsētas teikām, baumām. Par pilntiesīgām pilsētas teikām tās nekļūst, jo tajās izstāstīto notikumu patiesumu neviens neapstrīd, tās vēl nav zaudējušas saikni ar īstenību, reāliem atgadījumiem un personām. Tāds, piemēram, ir baisais stāsts par kaimiņu, kam paticis iedzert, un darbā, nevarēdams tikt pie piemērota dzēriena, iedzēris bremžu eļļu. Otrs ir stāsts par vētru, kas plosījies pilsētā, un kāds krītošs koks uzkritis taksim (taksometram) un nositis taksistu. Otrā negadījuma patiesumu apstiprina papildu ziņas, teicēja vēlāk ir mācījusies vienā klasē ar taksista dēlu. Šis naratīvs manifestējas ne tikai kā viens atgadījums un stāstījums par to, bet kalpo par atcerēšanās līdzekli tālāko interviju naratīvu virknei. Tā noved līdz vietējai kapsētai – Pleskodāles kapiem, kas savukārt bagāti ar vairākiem vēsturiskajiem un etniskajiem slāņiem un raisa tālākas asociācijas, veidojot asociāciju izraisītu naratīvu virkni. Lai arī naratīvu sasaiste dažkārt ir visai formāla un nejauša, pašam stāstīšanas un atcerēšanās procesam tas ir svarīgi, jo, pirmkārt, tas ļauj paplašināt stāstījumu, iekļaujot dažādu laiku notikumus, kurus šķir paaudzes, desmitgades, savstarpēji ne-saistītas personas u. tml. Otrkārt, tas apliecina, kas teicējai ir svarīgs, atcerēšanās vērts, un treškārt, sniedz izpratni, kas un kā laika gaitā ir mainījies un kādas sekas radījis.

Teicējas Zandas repertuārā ievērojamas vairākas naratīvu grupas ar kādu apvienojošu segmentu, kas asociatīvi izriet no saiknes ar Pleskodāles kapiem. Vienu naratīvu grupu veido stāstījumi par čigāniem (romiem)⁴. Par viņu pieminekļiem Pleskodāles kapos viņa saka, ka tie ir īsti (*riktīgi*) obeliski, tā uzsverot ne tikai bērniības sajūtas, bet arī kaut kādu atšķirību, savdabību un īpatnību. Lai arī, no vienas puses, teicēja uzsver, ka stāstījums ir par vietējiem, mūsējiem, no otras puses, stāstījumā ieviestie citādības raksturojumi liek nojaust, ka runa ir par *citiem (citādiem) mūsējiem*, kas atrodas blakus, bet paliek līdz galam neizprasti. Vēlāk intervijā teicēja atkal atgriežas pie stāstījumiem par čigāniem. Šie naratīvi, par kuriem teicēja izvēlas stāstīt, ir saistīti ar stereotipiem, tos vēlreiz atsaucot atmiņā, atkārtojot un nostiprinot. Viens no naratīviem ir latviešu folklorā, literatūrā un plašāk kultūrā labi zināmais stereotips par čigāniem kā zagļiem, un ierasti tas tiek izstāstīts komiskā stilistikā un ar nelielu stāstnieka pārākuma apziņu. Tā vecvecmāte Stefānija reiz pārmācījusi čigānu, kas vēlējies nozagt zirga sakas. Čigānam nav izdevies Stefāniju apmānīt: pamanījusi iecerēto zagšanu, nozagto saku vietā čigāna ratos viņa ielikusi kādu smagāku akmeni. Nākamajā reizē čigāns ir Stefānijai teicis: "Tu gan, mammīt, mani pārmācīji!" Stāstījuma kanoniskais raksturs te precīzi redzams un kalpo par apstiprinājumu latviešu priekšstatiem un stereotipiem par čigāniem. Arī otrs naratīvs korelējas ar stereotipiem par

4 Romi, arī čigāni – turpmāk rakstā tiek lietots teicējas apzīmējums.

čigāniem, šoreiz gan iekrāsots negatīvi – tie ir meža ļaudis, no kuriem visu ko var sagaidīt. Ar šo naratīvu teicēja paskaidro skolas izvēli – izvēlēta nevis mājām tuvākā, bet nedaudz tālāka skola. Starp māju un tuvāko skolu atradies Šampētera mežs. Vecāki nav vēlējušies, ka teicēja katru dienu uz skolu un atpakaļ dodas cauri Šampētera mežam, kam tikusi piedēvēta *tumša aura*, un tas ticis saukts arī par *čigānu mežu*. Šis viedoklis (jeb pilsētas teika) tika uztverta kā atsaucē uz kādiem reāliem notikumiem, par kuriem gan neviens vairs neko konkrēti neatcerējās, un nav arī fiksēts, ka čigāni būtu bijis reāls apdraudējums.

Pleskodāles kapos atrodas Pirmā pasaules kara apbedījumi, kas teicējas stāstījumā raisa vēl vienu asociāciju virkni. Reizē var konstatēt kādu stāstīšanas īpatnību – par konkrētiem Pirmā pasaules kara apbedījumiem Pleskodāles kapos tieši stāstīts netiek, tie tikai raisa citu ar dzimtu saistītu nostāstu atcerēšanos un izstāstīšanu, kuru centrā ir karu izraisītās dramatiskās situācijas. Dramatisks ir dzimtā pārmantotais naratīvs par notikumiem Latvijas Neatkarības kara laikā, kas varēja arī dzimtu izpostīt. Vecvecmāte Stefānija ar savu māsu un meitām dzīvojušas Pārdaugavas mājā, kad tajā ienākuši vācu karavīri. Neskaidru iemeslu dēļ viņi vēlējušies pieaugušos nošaut, bet mazos bērnus nogalināt, paņemot aiz kājām un ar galvu sitot pa sienu. Tomēr atkal neskaidru iemeslu dēļ viņi steigā devušies prom, un šī vardarbība palikusi nerealizēta. Dzimtā, acīmredzot mēģinot rast kādu racionālu risinājumu šādam laimīgam situācijas atrisinājumam, pievienots neapstiprināts un neskaidrs turpinājums. Pakāpeniski ir nostiprinājies pieņēmums, ka Stefāniju un bērnus netieši ir izglābusi bruņumašīna "Imanta", kas nomaldījies no sava iecerētā maršruta un, braukdama pa blakus ielu, ir izraisījusi paniku vācu karavīros. Vai tā ir bijis vai ne, vairs nav iespējams noskaidrot, bet simboliski tā ir sajūta par Latvijas valsts bruņotajiem spēkiem, kas ne tikai bermontiādes laikā atbrīvo Pārdaugavu no okupācijas, bet arī izglābj atsevišķu ģimeni, dzimtu. Zināms, ka leģendārā bruņumašīna, kas savulaik pasūtīta Krievijas impērijas armijai, Latvijas teritorijā nonāca 1918. gada beigās līdz ar Sarkano armiju, bet Latvijas armijas sastāvā kā trofejai tai bija nozīmīga loma 1919. gada bermontiādes laikā. Tas arī ļauj paaudzēs nodoto dzimtas naratīvu saistīt ar konkrētu laika periodu. Bruņumašīnas "Imanta" detaļas šobrīd aplūkojamas Rīgas Motormuzejā.

Kā iepriekš minēts, stāstīšanas procesā Pirmā pasaules kara apbedījumi rosinājuši naratīvus vai atsevišķas neskaidras piezīmes par dzimtas vīriešu saikni ar kariem un karošanu. Tiek pieminēts, ka vecvectēvs no Rūjienas Eduards Ziņģītis krievu–japāņu kara laikā karojis Mandžūrijā, kā atzinību par to no Krievijas cara ("Viņa majestātes") saņēmis Bībeli ar ierakstu latviski. Vecvectēvs Juris Janštovics piedalījies Pirmajā pasaules karā it kā Ziemassvētku kaujās latviešu strēlnieku bataljonu sastāvā. Vectēvs nav piedalījies Otrajā pasaules karā, tomēr kara pašās beigās kā galdnieks iesaukts vācu armijā un taisījis zārkus. Vēlāk ieslodzīts PSRS filtrācijas nometnē

Andrejsalā. Teicējas Zandas repertuārā no vecvecmātes Stefānijas pārmantots vēl kāds dramatisks notikums, kas vēsta par 1905. gada 13. janvāra notikumiem. Stefānija nākamajā dienā (14. janvārī) uz Rīgas labo krastu vedusi pārdot pienu. Tā bija viņas ikdienas kārtība, un arī šī traģiskā Latvijas vēstures lappuse šo kārtību neatcēla. Stefānija redz baisos skatus, kas paveras no iepriekšējās dienas apšaudes. Bet tas nav notikumu dalībnieces vai aculiecinieces stāstījums. Tas ir tāds garāmgājējas vērojums, emocionālas atmiņas, norāde uz notikuma traģiskumu, bet bez jebkādiem vērtējumiem vai ideoloģiskiem skaidrojumiem. Noslēdzot dzimtas locekļu naratīvu sasaisti ar nozīmīgākajiem Latvijas vēstures notikumiem, teicēja uzsvērusi vecvecmātes Veronikas mīlestību pret Latviju, it sevišķi to, ka tā iegūta caur skolu. Šīs mīlestības simbols ir viņas kā skolnieces piedalīšanās Latvijas Republikas pirmā prezidenta Jāņa Čakstes (1859–1927) bērēs. Lai arī teicēja Zanda uzsver, ka ar Veroniku nav apspriedusi vēstures jautājumus, tomēr caur kādiem mājieniem, nejauši atrastām vecām kartēm, kas kaut kur mājās glabājušās, it kā netieši, bet tomēr veidojusi Latvijas PSR skolās apgūstamajai vēsturei alternatīvu izpratni par Latvijas vēstures līkločiem.

Pētnieciski nozīmīgi ir naratīvi, kas stāsta par ikdienu un sadzīvīskām situācijām no "mazā" cilvēka pozīcijām, tā radot skaidrāku priekšstatu par cilvēku raksturiem, attiecībām, komunikāciju u. tml. Viens no tiem ir stāstījums par satiksmes noteikumiem, kas jāievēro, braucot ar zirgu pajūgu. Vecvecmāte Stefānija tos nekad nebija mācījusies, bet viņa, kā raksturojusi Zanda, bijusi dzīves gudra sieviete, proti, viņa mācījusies no citiem, vērojusi, kā dara citi, un tad sekojusi pareizajiem piemēriem. Naratīvu noslēdz vēstījums par neapdomīgu un pašpārliecinātu cilvēku ar sekojošu morāli – kāds kaimiņš bijis iedomīgs, braucis tur, kur citi nav braukuši, un uradņiks⁵ viņu sodījis. Šo naratīvu teicēja stāstīja tā, kā vairākkārt dzirdējusi – vecvecmātes Stefānijas balsī, intonācijā, tā tuvinoties orgīnālajam izpildījumam un caur leksikas un izrunas īpatnībām cenšoties nodot tālāk arī laikmeta kolorītu, noskaņu. Līdzīgi tā bija arī stāstā par čigāna pārmācīšanu, kas, visticamāk, ir divi stāsti, kurus teicēja kā maza meitene atceras no Stefānijas stāstītā, tie droši vien ir dzirdēti vairākas reizes un iespiedušies atmiņā. Šādos gadījumos, kad atraisās teicēja stāstījums, kļūst skaidrs, ka ne tikai saturs (informācija) ir tas, ko teicējs vēlas nodot. Nozīmīgs ir kolorīts, viss koptēls, situācija, spēja senāku balsi citēt mūsdienās.

Pēc šīs intervijas satura izpētes sākotnēji šķiet, ka teicēja savā stāstījumā ir brīva un neatkarīga persona, kas vēsta savas individuālās atmiņas, un kopumā pret to ir grūti, pat neloģiski iebilst, jo, no vienas puses, tā tas arī notiek. Tomēr, no otras puses, intervijas teksts liecina, ka viņu iegrožo no iepriekšējām paudzēm saņemtais tekstu

5 Uradņiks – zemākā policista dienesta pakāpe apriņķa policijā Krievijā (1878–1917).

kopums un arī mantotais skatpunkts, viņu iegrožo piederība noteiktai vietai, ģimenes, dzimtas likteņiem, veids, kā dzimtas locekļi ir gājuši cauri vēsturiskajam laika plūdamam. Šķiet, ka teicējas naratīvi ir kolektīvs, sociāls, simbolisks vēstījums, kaut kas tāds, ko ne tikai teicēja, bet plašāks un diahronisks radinieku, draugu, kaimiņu pulks ir laika gaitā vienojies izstāstīt, stāstīt un pārstāstīt. Interviju naratīvam var būt augsts individualizēšanas līmenis, bet pilnībā atrauties no dzimtas kolektīvās atmiņas ne vienmēr ir iespējams.

Naratīvi par bērnību: bērnības notikumi, smaržas un garšas

Viena no nozīmīgākajām pilsētas folkloras naratīvu trajektorijām ir bērnības atmiņas. Tām ir īpaša vieta dzīvesstāstos gan cilvēka dzīves laikā aizvien pieaugošās personīgās emocionālās piesaistes dēļ, gan vēlmē ar emocijām dalīties. Folkloriste Baiba Krogzeme-Mosgorda (1966–2021) rakstījusi:

Varētu teikt, ka bērnības atmiņas krājas mūsos kā vizuāli un emocionāli tēli, smaržas, krāsas, garšas, arī izkliedēti teksta fragmenti, līdz kādā dzīves brīdī izjūtam nepieciešamību materializēt šos virtuālos piedzīvojumus īsos pastāstiņos, kurus, noslīpējot ar tagadnes pieredzi, labprāt stāstām saviem bērniem, pēc vajadzības izvēloties notikumu secību un vēstījuma formu. (Krogzeme-Mosgorda 2007: 51)

Līdzīgi kā jebkuras atmiņas, bērnības atmiņas ir zaudējuma un idealizācijas diaļģiskās vienības naratīvi. Folkloriste Dace Bula (1960), pētot mungaļsalnieku bērnības atmiņu stāstus, runā par vairākiem apceres līmeņiem. Eksistenciālajā apceres līmenī priekšplānā izvīzās apjauta, ka bērnības laiks ir zudis uz neatgriešanos: "No šejienes – bērnības atmiņu poētiskā vispāriņņemtais paņēmiens centrēt uzmanību uz to, kas kādreiz bija, bet šobrīd vairs nepastāv; uz to, kas agrāk bija iespējams, bet šobrīd vairs nevar notikt vai nav paveicams." (Bula 2007: 8) Tā Pārdaugavas bērnību ar tagadējo pieauguša, nobrieduša un izglītota cilvēka izpratni atminas teicējs Juris (1972), pagājušajam laikam raksturīgo izceļot ar vārdiem "nav iedomājams", "nav iespējams", "darījām trakas lietas", "mati ceļas stāvus", kas reizē paredz salīdzinājumu ar mūsdienām un to, cik ievērojami ir mainījies sabiedrības viedoklis un arī juridiskā izpratne par bērna tiesībām un vecāku atbildību:

Bērnībā darījām trakas lietas, kas tagad nav iedomājamas! Gājām uz stroikām, jaunceltnēm, līdām kanalizācijas šahtās, lai izpētītu. Padomju bērnam nebija daudz ko darīt! Arī – ložņāšana pa garāžām, bērnu dārzos, industriālo uzņēmumu atkritumu izgāztuvēs. Plašas iespējas iegūt dēļus un sameistarot kādu skapīti, ņemot vērā šo preču deficītu LPSR 80. gados. Neiztrūkstošās ķīmiskās vielas, dažādi nitrāti, kas ļāva pašiem taisīt raķetes, krāsas, lakas, dezodorantu baloniņu spridzināšana, metot ugunsurā. Ilgūciems un Spilve padomju laikos – pietiekami militarizēta.

Objekti, kurus apsargāja, Spilves lidlauks, lokatoru kalniņš. Ko tik nedarījām! Atceroties dažkārt mati ceļas stāvus! Mūsdienās tas vairs nav iespējams. (LFK Dig 2, a5. 15.04.2021.)

Teicējs Juris vairākkārt izceļ padomju laiku 80. gadu bērnību kā brīvību, kas ietver atrašanos ārpus telpām, braukāšanos ar riteni pa apkārtni, komunikāciju ar vienaudžiem un saskarsmi ar pieaugušajiem iepretim mūsdienu sociālajai dzīvei, kas nemaz nav sociāla, bet balstās pastarpinātās digitālās saiknēs un prasmēs un diez vai veido patiesas sociālās iemaņas un saiknes. Bērnības atmiņu pētījumos tas bieži tiek uzsvērts: "Atzinīgi vārdi veltīti padomju laika piedāvātajām iespējām. Par padomju laiku tiek uzsvērtā drošība un iespēja spēlēties kopā daudzstāvu māju bērniem: "Mēs bijām liels bars sētas bērnu. Tajā laikā neviens vecāks neuztraucās par mūsu gaitām. Nebija narkomānu un vēl visādas aplamības." (No Evitas mātes stāstītā)." (Markausa 2007: 98) Teicējs Juris secina, ka galu galā arī Latvijas PSR bērni 20. gs. 70. gadu beigās un 80. gadu pirmajā pusē, augdami šajā no mūsdienu skatpunkta dažreiz bīstamajā un pieaugušo nepieskatītajā apkārtņē, tāpat ir spējuši izaugt par lieliskiem cilvēkiem (LFK Dig 2, a5. 15.04.2021.). Šī brīvība ar pagalmiem, šūpošanos, spēlēm un rotaļām dažkārt nekoptā un degradētā vidē, šķiet, vēl bija izbaudāma 20. gs. 90. gados:

Bērnībā lļģuciemā no kaimiņu bērniem dzirdēju, ka nedrīkst šūpoties pārāk augstu un ar vaļā matiem, jo tā var ieraut matus šūpolēs un noraut skalpu. Kāds esot redzējis, ka vienai meitenei tā gadījies. Tas bērnībā tiešām bija liels bieds. Bet citādāk bērnu laukumos, kādi nu tie bija 90. gadu sākumā, ar aprūsējušu metālu, daudz dzīvojos. (LFK Dig 2, Anonīms 24.05.2021.)

Vairākiem teicējiem Pārdaugava ir ne tikai dzimtā vieta, bet arī dzīvesvieta visa mūža garumā, dažkārt mainot Pārdaugavas apkaimes vai īslaicīgi dzīvojot arī citviet Rīgā, citkārt nemainīgi dzīvojot vienā apkaimē, dažu ielu perimetrā vairākās paaudzēs. Bieži vien no šo teicēju vidus nāk apkaimes patrioti, tie, kuri izrāda rūpes un atbildību par apkaimes attīstību, izzina apkaimes vēsturi, prot par to stāstīt un labprāt arī to dara. Viņi izjūt izteiktu vietas piederību, uztverot to kā savas identitātes būtību (LFK Dig 2, a16. 29.09.2021.; LFK Dig 2, a17. 02.10.2021.). Lokālajam patriotismam ir ļoti liela nozīme vietas ilgtspējā. Pārdaugavas apkaimes parasti saistās ar kādu senāku vēsturi un kultūru, muižiņām, parkiem, dīķiem, savdabīgiem cilvēkiem un rakālām pārmaiņām, kad vienā paaudzē mainās iedzīvotāju skaits, transporta mezgli, skolu tīkls, apbūve utt. Tā, piemēram, Ziepniekkalns teicējas Signes (1980) uzsvērumā ir vieta, *kur nekā īsti no kultūras nav, vienīgi mūsu Ēbelmuiža un parks ap to, ar vecākajiem ozoliem Pārdaugavā.* (LFK Dig 2, a17. 02.10.2021.)

Ēbelmuižas parks un muižiņa tiek saukta par mūsu, bet ne tāpēc, ka piederētu *vietējiem*. Tā vairāk ir simboliska bērnības vieta, uz kuru gāja, lai ziemā šļūktu no kalniņa, "tranzīts" ceļā uz sabiedrisko transportu, lai dotos uz Rīgas centru, vieta, kur, nākot no skolas, var saskrieties ar ekshibicionistiem, kur bija autovadāmo mašīnu

1. attēls. Vecākais Rīgas ozols Ēbelmuižas parkā Ziepniekkalnā. Foto: Gatis Ozoliņš. 20.07.2021.
Figure 1. The oldest oak tree in Rīga, in Ēbelmuižas park in Ziepniekkalns. Photo: Gatis Ozoliņš. 20. 07. 2021.

modelišu trase, vieta, kur kādreiz bija Tējas namiņš kā vēl senāku laiku liecība, bet tagad izzudis, un vairs pat nevar nojaust, kur tas bijis.

Parku, mežu taku virziena maiņa (aizaugšana) un citu objektu izzušana ir nozīmīgas pilsētas dzīvesstāstu sastāvdaļas, kas liecina ne tikai par pārvietošanās un infrastruktūras izmaiņām, bet arī ir uzlūkojams par nozīmīgu pilsētas folkloras naratīvu:

Tagadējā Anniņmuižas mežā gājām skriet krosiņus. Kādreiz vismaz to varēja saukt par mežu. Māju nebija sacelts, un nekas nebija bruģēts. Bija patīkami elpot pēc lietūs svaigo gaisu. Zaķkāpostus noplūkt un uzēst, kad bijām vingrojums beiguši. Bija kluss un mierīgs. (...) Māja pie mājas. Šausmas. Anniņmuižas bulvāris ir sabūvēts un pārābūvēts. Kādreiz bija oāze, bet tagad cilvēku spiets. Ceļ un ceļ visur. Pie Sudrabkalniņa bija koka figūriņas – kaķis un dažādi citi dzīvnieki. Bija katreiz interesanti iet garām, bet tagad sapuvis puskāķis vēl ir. (LFK Dig 2, deimonshils 20.05.2021.)

Dzīvot pilsētā nozīmē baudīt visplašāko trokšņu, skaņu, smaržu un smaku gammu. Kultūrvēsturiski smaržas un smakas veido pilsētas karti. Pilsētas apkaimes, ielas, kvartāli un celtnes atšķiras ar raksturīgu smaržu/smaku un veido bināras kategorijas, no kurām teicēji bieži izvēlas stāstīt par patīkamām un nepatīkamām smaržām. Kopumā smaržas palīdz iedzīvotājiem konceptualizēt savu apkārtējo vidi (Reinarz 2014: 179). Smaržas, smakas, trokšņi kļūst par individuālās pieredzes kartēm, stāstiem par laikmeta īpatnībām:

Reizēm vasarās, ejot pie mammas uz darbu, Daugavgrīvas ielā krustojumā ar Ūdens ielu palika slikti ap dūšu, jo iela ļoti smirdēja pēc izplūdes gāzēm un putekļiem. Pa veco ielas bruģi lēni brauca daudzas smagās mašīnas un dzeltenie "Ikarusa" autobusi. Tajā apkaimē toreiz bija ļoti daudz rūpnīcu. Kustība bija nepārtraukta. (LFK Dig 2, LaurisErenpreiss 16.04.2021.)

Es no tiem laikiem atceros pilsētas smaržu no rītiem, kad sāka mosties netālu esošā parfimērijas rūpnīca "Dzintars", kad pretējās individuālajās mājās sāka kūpēt dūmeņi. Tā smarža gan nav ne dūmu, ne izplūdes, bet to reizēm sajūtu arī savā lauku ciematā skaidros un spirtos rītos, tāpat vakaros. Ļoti patīkama un tāda, kuru vēlos sajūst atkal un atkal. Tolaik mūsu Pārdaugavā bija izteiktas trolejbusu un tramvaju skaņas. No rīta agri varēja dzirdēt pirmo trolejbusu, tā bremzes un rībošo stangu skaņas. Privātmājās pretī mūsu logiem dziedāja pat gailis. Reizēm ar Omi aizgājām uz Vienības gatves Pelmeņu kafejnīcu. Tā atradās tramvaju krustpunktā, netālu no Bēnu slimnīcas. Tur bija arī smilšu kūkas. Rītos bija tie, kas gāja "uzlabot" dūšu pēc uzdzīves, tāpēc bieži oda pēc dzēruma. Mana istaba atradās pirmajā stāvā, palodze bija nokrauta ar puķu podiem, un tas man deva lielisku iespēju vērot garāmgājējus. (LFK Dig 2, Anonīms 02.11.2021.)

Melnсила iela 21. gadsimta sākumā bija ļoti skaļa iela. Pēc bērnības mazpilsētā tas bija diezgan liels kontrasts. Brauca visu diennakti. Gaudoja operatīvā transporta sirēnas. Atvērtajā vaļā logu – tas bija kā ieslēgt urbāno trokšņu radio. Melnsila ielas hruščovka palikusi prātā arī ar to, ka tajā nemitīgi pa logiem spīdēja iekšā gaisma. Nebija tumšas, arī tumšajos ziemas vakaros un naktīs. (LFK Dig 2, Anonīms 14.04.2021.)

Dažreiz vasaras naktīs tepat varēja dzirdēt dzegužu kūkošanu un pūču saucienus. Vasaras naktīs bija tik kluss, ka ārā sienāži bija krietni skaļāki par tālumā braucošām mašīnām. (LFK Dig 2, jokdaris 14.04.2021.)

Troksnis un skaņa, smaržas un smakas ir nostalgijas un dabiskas pilsētas (pilsētai dabiskas, piemērotas, raksturīgas) zīmes: vienā un tajā pašā bērnībā kā vērtīgas un nozīmīgas sadzīvo atmiņas par netālu militāro helikopteru nolaišanās vietu un uzmanību, kas tiem tika pievērsta vai katru dienu, kad tie pārlidoja pār pagalmu, lidmašīnas motoru un turbīnu testēšanas troksnis, laku un krāsu fabrikas smakas pie Dzegužkalna ar liepziedu vāķšanu un smaržu Imantā, ļoti patīkamo bērnības kvasa smaržu un garšu, kvasa mucas un rindas pēc kvasa Riekstu ielā (LFK Dig 2, a29. 07.10.2021.). Nostalgiskas vīzijas un interpretācijas par pagātni ir selektīvas un sadrumstalotas un reti veido vienotus, saskanīgus stāstus, tās drīzāk uzkrājas kā mainīgi un atšķirīgi naratīvi (Bula 2016: 223). Pilsētas smaržas ir bērnības smaržas: *Bērnības smaržas – koksnes, saldējuma, limonādes, sojas šokolādes, monpansjē ledeņu.* (LFK Dig 2, a4. 12.04.2021.) Tās ir patīkamas smaržas un atmiņas, neraugoties uz to, ka pilsēta vēsturiski ir bijusi daudz "bagātāka" ar smakām un antisanitāriem apstākļiem. Šī ir būtiska izmaiņa – pilsētas kļūst zaļākas, dabiskākas, veselīgākas – aizvien pieaugoša un izšķiroša tendence mūsdienīgu pilsētu attīstībā.

Secinājumi

Kopā savelkot un paraugoties uz to, ko vēsta Rīgas Pārdaugavā 2021. un 2022. gadā ierakstītās intervijas ar tās pašreizējiem vai bijušajiem

iedzīvotājiem, jāsecina, ka pētnieciski no intervijām izgūtos naratīvus var iedalīt vairākās līdzvērtīgās kategorijās. Liela daļa naratīvu stāsta par bērnību, attiecībām ar kaimiņu bērniem, spēlēm un rotaļām pagalmā, tuvākajās ieliņās, saskarsmi ar ģimenes/dzimtas pieaugušajiem. Tie formējas kā īsas atmiņas un to virknes par konkrētām ikdienas vai svētku situācijām. Bērnības naratīvi bieži iegūst nostalgisku nokrāsu, jo parasti tā ir atgriešanās laimīgajā bērnības pasaulē. Daudziem Rīgas Pārdaugavas bērniem šīs atmiņas ir gaišas un saulainas – daļēji to noteikusi teicēju dzīvesvieta – mazas, šauras ieliņas, privātās mājas ar dārziem, kokiem, šķūnīšiem. Daļēji tā ir bijusi iespēja izbaudīt “parastu” bērnību – apkārtnes apgūšana (braukāšanās ar riteni, rotaļas un spēles ar kaimiņu bērniem, apkārtējie dārzi un šķūnīši u. tml.), dabas tuvums, mazpilsētas, pilsētas nomales kopienas izjūta, kad kaimiņi cits citu pazīst, sveicinās, palīdz un ir informēti par jaunākajiem notikumiem apkārtņē. It sevišķi tas tiek uzsvērts, ja teicēji savu bērnību salīdzina ar savu bērnu (nākamās paaudzes) iespējām vai vispārīgi vērtē brīvā laika pavadīšanas veidu un saturu mūsdienās.

Nozīmīga kategorija ir ģimenes un dzimtas vēsture, paaudzes, tiek minēti personu vārdi, uzvārdi, izcelšanās, ienākšana pilsētā/Pārdaugavā/Rīgā, senāki amati, nodarbošanās veidi, dzimtas mājas apdzīvošana un vēsture. Pārdaugavā, it sevišķi privātmājās, dzimtas personu dzīvesveids tiek raksturots kā līdzīgāks laukiem – tiek aprūpēti dārzi ar kartupeļiem, burkāniem, bietēm utt., ir zemeņu lauciņi, ogu krūmi un augļu koki, tiek audzēti māļputni, cūkas un pāris paaudzū iepriekš – arī govīs un zirgi. Bieži iztrūkst tādu tipisku pilsētas elementu, kas izceļ pilsētai tik raksturīgās komforta un labklājības infrastruktūru – ūdens, kanalizācija atrodas ārpus mājas, malkas apkure. Būtībā vērojams līdzās pastāvošs lielpilsētas un mazpilsētas “zonu” iedalījums – blakus sadzīvo, piemēram, deviņu stāvu dzīvojamās mājas ar visu infrastruktūru un komfortu un nākamajā ielā – nelielas un vecas privātmājas ar dārzu, lieliem kokiem un gaili, kas apkārtnes iedzīvotājus no rīta modina. Reizē teicēji, kas nāk no privātmāju “zonas”, neraugoties uz komforta trūkumu, to uztver kā īpašu privilēģiju, dzīves laimīguma avotu. Šajā kategorijā ir daudz ikdienas naratīvu par dažādiem apkārtnes notikumiem, savādiem vai bīstamiem atgadījumiem, par dīvainiem cilvēkiem vai tādiem, kas, ar bērna acīm raugoties, tādi šķituši. Šie bērnības naratīvi parasti ir ar komisku stilistiku, anekdotiska rakstura. Nozīmīga bērnības naratīvu trajektorija ir refleksijas un atmiņas par tradīcijas pārmantošanu kā ikdienas, tā svētku situācijās, naratīvi par vecvecākiem (neizslēdzot arī paaudzi iepriekš un pēc tam). Trešā kategorija ir personas, ģimenes un dzimtas saikne ar vēstures notikumiem. Protams, vislielākā ievērība vienmēr tiek atvēlēta saiknei ar *lielajiem* vēstures notikumiem, kas radikāli mainījuši daudzu cilvēku likteni, valsts iekārtu, vērtības u. c. Bet intervijās ir naratīvi, atmiņas, alūzijas ne tikai uz lielajiem vēstures notikumiem (piemēram, abiem pasaules kariem), bet arī uz 1905. gadu, krievu–japāņu karu, bermontiādi, vācbaltiešu

izceļošanu 1939. gadā, tiek minētas nozīmīgas vēsturiskās personas un iekļautas kontekstā, piemēram, teicējas Zandas radnieces atmiņas par Latvijas valsts pirmo prezidentu Jāni Čaksti tiek raksturotas gan kā fiziska saikne (piedalīšanās viņa bērēs), gan kā skolā ieadzināta mīlestība un patriotisms pret Latvijas valsti.

Rīgas Pārdaugavas intervijas līdžšinējā izpētes līmenī ļauj secināt, ka tās ir bagātas ne tikai ar vēstures pētniecībai nozīmīgiem datiem, bet arī sniedz bagātu materiālu (vērojumus, emocijas, vērtējumus u. tml.) par ikdienu, svētkiem pilsētā (pilsētas nomalē), apkaimei specifisko no "mazā" cilvēka skatpunkta. Atcerēšanās un naratīvi bieži vien ir dzimtas/ģimenes "kopīpašums", ko teicējs izstāsta pētniekiem. Atmiņas pētniece Aleida Asmane (*Assmann*, 1947), rakstot par aizmiršanas, noklusēšanas un atcerēšanās tehnikām, teikusi, ka "cilvēki izšķiras ne tikai par to, ko viņi paši vēlas un nevēlas atcerēties, bet kopīgi arī par to, kas saglabājams nākotnē un kam jābūt sa-sniedzam senčiem" (Asmane 2018: 22).

Avoti

- LFK Dig 2, a68. 16.11.2022. *Zoom* platformā.
- LFK Dig 2, a29. 07.10.2021. *Zoom* platformā.
- LFK Dig 2, a17. 02.10.2021. Šosciems/Ziepniekkalns.
- LFK Dig 2, a16. 29.09.2021. Bierīņi.
- LFK Dig 2, a5. 15.04.2021. *Zoom* platformā.
- LFK Dig 2, a4. 12.04.2021. *Zoom* platformā.
- LFK Dig 2, Anonīms 02.11.2021. Pārdaugavas stāsti.
- LFK Dig 2, Anonīms 24.05.2021. Pārdaugavas stāsti.
- LFK Dig 2, deimonshils 20.05.2021. Pārdaugavas stāsti.
- LFK Dig 2, LaurisErenpreiss 16.04.2021. Pārdaugavas stāsti.
- LFK Dig 2, Anonīms 14.04.2021. Pārdaugavas stāsti.
- LFK Dig 2, jokdaris 14.04.2021. Pārdaugavas stāsti.

Literatūra

- Asmane, Aleida (2018). *Jaunais īgnums par memoriālo kultūru. Iejaukšanās*. Šuvajevs, Igors (tulk.). Rīga: Zinātne.
- Bausinger, Hermann (1968). Folklore Research at the University of Tübingen: On the Activities of the Ludwig-Uhland-Institut. *Journal of the Folklore Institute*, No. 5(2/3), pp. 124–133.
- Bausinger, Hermann (1990). *Folk Culture in a World of Tehnology*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

- Bula, Dace (2007). Zvejnieku bērni: Pieredzes ceļi mungaļsalnieku atmiņu stāstos. *Letonica*, Nr. 16, 7.–27. lpp.
- Bula, Dace (2011). *Mūsdienu folkloristika. Paradigmas maiņa*. Rīga: Zinātne.
- Bula, Dace (2016). Narratives of Unwanted Change: Nostalgia in a Latvian Former Fishing Village. *Journal of Folklore Research*, No. 53(3), pp. 205–232. DOI: 10.2979/jfolkrese.53.3.04.
- Bula, Dace (zin. red.), Āboliņa, Kristīne, Daugavietis, Jānis, Pusvilka, Agita, Vāveris, Guntis, Zīle-Veisberga, Agnese (2022). *Dzīve līdzās ostai*. Rīga: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts.
- Dorson, M. Richard (1971). Is There a Folk in the City? Paredes, Americo, Stekert, J. Ellen (eds.). *The Urban Experience and Folk Tradition*. Austin and London: The University of Texas Press, pp. 21–52.
- Eņiņš, Guntis (1991). Mūslaiku leģendas Latvijā. *Dienas pielikums Sestdiena*, 07.12., 13. lpp.
- Garda-Rozenberga, Ieva (2013). Folkloras lietojumā: radio SWH Melnā humora top *daudz*. *Letonica*, Nr. 26, 9.–23. lpp.
- Krogzeme-Mosgorda, Baiba (2007). Atmiņas par bērnību Purvciema pagalmā pagājušā gadsimta 40.–50. gados. *Letonica*, Nr. 16, 51.–67. lpp.
- Markausa, Ieva Marga (2007). Bērnības spēļu un rotaļu vērtējums pieaugušo atmiņās. *Letonica*, Nr. 16, 95.–110. lpp.
- Ozoliņš, Jānis (2020). Stāstījuma jēdziens un tā adepti latviešu literatūrzinātnē. *Letonica*, Nr. 42, 6.–20. lpp. DOI: 10.35539/LTNC.2021.0042.J.O.0001.
- Pakalns, Guntis (2006). Kādas ir teikas mūsdienās? *Dabas un vēstures kalendārs 2007*. Rīga: Zinātne, 153.–162. lpp.
- Pakalns, Guntis (1992). Mūslaiku leģendas. Nepamanītā folklorā? *Dienas pielikums Sestdiena*, 11.07., 11. lpp.
- Reinarz, Jonathan (2014). *Past Scents. Historical Perspectives on Smell*. University of Illinois Press.
- Šmidhens, Guntis (1991). Pilsētas teikas Rīgā. *Dienas pielikums Sestdiena*, 07.12., 9. lpp.
- Šmidhens, Guntis (1992). Pilsētas teikas Rīgā. *Dienas pielikums Sestdiena*, 22.02., 13. lpp.
- [Zandere, Inese] (1991). Mūsdienu leģendas. Ar zviedru etnologu Bengtu af Klintbergu Stokholmā sarunājās Inese Zandere. *Dienas pielikums Sestdiena*, 17.08., 1., 5. lpp.

Ieva Weaver

Dr. art., ethnomusicologist,

Institute of Literature, Folklore and Art of the University of Latvia

Dr. art., etnomuzikoloģe,

Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts

E-mail / e-pasts: ieva.vivere@lulfmi.lv

DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.07

Performing in the Frame of the State: Slavic Music Groups in the Latvian Amateur Art System

Muzicējot valsts ietvarā: slāvu ansamblī Latvijas amatiermākslas sistēmā

Keywords:

cultural policy implementation,
national culture,
cultural diversity,
ethnic minorities,
amateur art system,
folklore,
traditional music

Atslēgvārdi:

kultūrpolitikas īstenošana,
nacionālā kultūra,
kultūru daudzveidība,
mazākumtautības,
amatiermākslas sistēma,
folkloras,
tradicionālā mūzika

The article is written within the ERDF-funded postdoctoral research project *Digital resources, politics and cultural visibility of ethnic minorities in Latvia* (1.1.1.2/VIAA/1/16/220).

Summary

The study documents a recent phase in the Latvian cultural policy implementation aimed at representing ethnic diversity in national cultural events. Since 2012, the Latvian National Center for Culture has provided institutional support for ethnic minority amateur groups. Still, the state's amateur art system is based on a well-established aesthetical canon that is not much shared by ethnic minorities. By combining the approaches of ethnomusicology and policy studies, the study tests the compatibility of the amateur art system with ethnic minority music groups. The case study has been narrowed down to the Slavic music groups performing in the frames of folklore and traditional music. Compared to the ethnic Latvian folklore groups, the preconditions of the local Slavic groups are more uncertain. The idea of a "rooted" performance of folklore meets not only the different backgrounds and choices of the musicians but also their available resources and social networks.

Kopsavilkums

Pētījums dokumentē nesenu posmu Latvijas kultūrpolitikas īstenošanā, kas saistīts ar etniskās daudzveidības reprezentēšanu nacionāla mēroga kultūras pasākumos. 2012. gadā Latvijas Nacionālais kultūras centrs kļuva par mazākumtautību amatiermākslu organizējošu institūciju. Pētījuma jautājums izrietēja no novērojuma, ka valsts amatiermākslas sistēmas pamatā ir vēsturiski izveidots estētiskais kanons, kurš nav pašsaprotams mazākumtautību vidū. Apvienojot etnomuzikoloģijas un politikas īstenošanas studiju pieejas, šis pētījums testē valsts amatiermākslas sistēmas savietojamību ar mazākumtautību ansambļiem. Padziļināti tika pētītas slāvu mūzikas grupas, kas savu darbību saista ar folkloru un tradicionālo mūziku. Salīdzinot ar latviešu folkloras kopām, vietējo slāvu mūzikas grupu priekšnoteikumi ir neskaidrāki. Folkloras kopu ideja par "sakņotu" repertuāru un izpildījuma stilu atklāj ne tikai dažādās mūziķu kultūras pieredzes un izvēles, bet arī viņiem pieejamos resursus un sociālos tīklus.

Introduction

In many European countries, even those regarded as ideologically multicultural, ethnic diversity surprisingly has been only recently addressed in national cultural policies (Saukkonen, Pyykkönen 2008: 49). Cultural diversity has become a common issue in cultural policies since the beginning of the 21st century, mainly as a response to the new minorities that have emerged in the process of globalization and recent humanitarian-crises-related migration. In Latvia, the most radical changes in ethnic composition have been caused by World War II and the Soviet occupation.¹ The current cultural policy reflects that not-so-recent but still unsettled social, political, and cultural situation. Describing the cultural policy in Northern Ireland – another territory of conflict-related cultural diversity – cultural geographer Catherine Nash points to the sensitivity of the field of culture in such areas: “In the post-conflict context...issues of symbolism, signification, representation – issues of ‘culture’ – are highly charged” (Nash 2005: 273). Concerning post-Soviet countries, the historical and geopolitical aspects of the ethnic culture policies have been examined in several publications (Kuutma et al. 2012; Rindzevičiūtė 2012; Melich, Adibayeva 2013). While sharing Soviet history and its impact on culture, the studied cases also reflect the countries’ differences in ethnic histories and compositions, which affect current national cultural policies and related discussions.

Latvia’s society is characterized by a comparatively small ethnic majority, both by number and percentage. Currently, around 1.2 million ethnic Latvians, or about 63% of the total population, are registered in the country (census of 2022, Official

1 In Latvia, World War II and the Soviet occupation caused radical changes in the society’s ethnic composition. Baltic Germans and Jews – economically and culturally influential groups before WWII – almost disappeared from the ethnoscape. The number of ethnic Latvians significantly decreased from 1,467,035 before WWII (1935) to 1,297,881 after WWII (1959). In the context of the total population, the percentage of ethnic Latvians gradually decreased from 77% in 1935 to 52% during the decline of the Soviet Union (1989). Migration under Soviet rule caused a large increase in the Slavic population. The number of ethnic Russians increased from 168,266 (~9% of the total population in 1935) to 905,515 (~34% in 1989). The number of Belarusians increased from 26,803 (~1.4% in 1935) to 119,702 (~4.5% in 1989). Before WWII, Latvia had a very small Ukrainian community (1,844 people in 1935), a situation that significantly changed during the Soviet period. The population increased to 92,101 (3.45%) Ukrainians living in Latvia in 1989. After Latvia gained independence from the Soviet Union in 1990–1991, the number of ethnic Latvians started to grow again, and the number of Slavic ethnic groups started to decrease. In 2022, ethnic Latvians formed 63% of the population, Russians 24.2%, Belarusians 3.1%, and Ukrainians 2.2% of the population (Census data, Official statistics portal <https://stat.gov.lv/en>, accessed on 17.03.2023).

statistics portal <https://stat.gov.lv/en>, accessed on 17.03.2023). It is a factor that can explain the need for the special protection of ethnic Latvian culture at the national level and the mono-ethnic orientation of the most representative national cultural events. On the other hand, the large number of ethnic minorities assures that they cannot be excluded from the national cultural policy both for reasons of equality and national security. Since 2012, ethnic minority amateur groups have been officially included in Latvia's state-organized amateur art system supervised by the Latvian National Center for Culture, a key institution for implementing the national cultural policy. Noticing the performances of ethnic minority groups in representative national cultural events, one can see that they stand out from the well-established amateur art aesthetics, genres, and styles predominantly cultivated by ethnic Latvians. The stylistic differences are emphasized by allocating a particular day, venue, stage, or concert to the multi-ethnic side of Latvian culture.

This article aims to analyze the implementation of recent Latvian cultural policies related to ethnic diversity. Until the last decade, the musical representation of ethnic minorities has been mainly organized by NGOs, dedicated individuals, and municipalities. This study focuses on the recent national-level institutionalization of minority performances in the frame of the state's amateur art system. At the center of this study is the issue of musical aesthetics represented at national cultural events. This issue is vital for policy implementation because the Latvian amateur art system is based on a historically developed and thoroughly maintained aesthetic canon, which, with some exceptions, is not shared by ethnic minority amateur groups. Most minority groups have different cultural backgrounds, so agreements and adjustments must be made both to the system and to minority performance practices.

The research field is characterized by close collaboration between street-level bureaucrats at the Latvian National Center for Culture and the policy target group, namely, ethnic minority amateur groups who apply to be represented at national cultural events. Together they build a policy network, or "policy community" – a term used by social anthropologists who apply social network analysis to policy studies (Wedel et al. 2005). By researching both sides of the collaboration, the focus in this study has been on the experiences of minorities: to inquire about their interpretations of the given system, their organizational and stylistic choices, and the possible limitations of their participation. The case study has been narrowed down to the Slavic music groups performing in the frame of *folklore* and *traditional music*. The study is based on fieldwork with music groups (semi-structured interviews, observations of performances) and research of the work of the Latvian National Center for Culture (documents, interviews, published information). Analytically, two issues were of the most significance: 1) terminological and aesthetic understandings that can be seen

in the requirements and expectations of the Center *versus* the practices of music groups and 2) resources and social networks needed for developing the music performances.

The study was conducted from 2018 through 2020 as a part of my postdoctoral research project on the politics and cultural visibility of ethnic minorities in Latvia. This article pairs with a study on emergent ethnic cultural policies in the newly established Republic of Latvia in the 1920s, reflected in the work of the Archives of Latvian Folklore (Tihovska 2020). The current case study refers to the year 2018, when two large, state-organized festivals occurred in Latvia: The Nationwide Latvian Song and Dance Celebration and the international folklore festival *Baltica*. More than a hundred ethnic minority groups applied to perform in these national-level events, most of which were Slavic music groups. Besides them, a few other ethnic groups participated, including Livonians, Germans, Jews, and Lithuanians; these groups were excluded from my study for easier comparison. Many Slavic music groups identified with a specific ethnic group (Ukrainians, Belarusians, Russians, Polish, Bulgarians); still, some groups called their practices non-specified Slavic. Russia's full-scale invasion of Ukraine in February 2022 calls for the reconsideration of the use of the unifying notion of Slavic music; indeed, even in the context of Latvia, the histories of the Slavic ethnic communities are different, which must be considered in the research of their musical practices. Still, I will keep using the generalizing term in this article because it was used in my original research setting; it does not challenge the raised issues and should not compromise the conclusions drawn.

Integration policy and the amateur art system in Latvia

Amateur musicians have played a significant role in developing and maintaining national music in Latvia. The history of the current state-organized amateur art system traces its roots to the 1860s when the choir movement emerged in the ethnic Latvian civil society of the Russian Empire. The choir movement arose around the Nationwide Latvian Song Celebration, established in 1873 and organized every fifth year through the present day. The Celebration became a key symbol of the Latvian nation and was gradually centralized and framed according to the political needs of the different democratic and non-democratic regimes throughout 20th-century Latvia.

Currently, organizing the Nationwide Latvian Song and Dance Celebration (the present title of the historical Celebration) is the primary function of the Latvian National Center for Culture (further – the Center). It is an institution inherited from the

Soviet period. After Latvia's forced inclusion in the Soviet Union at the end of WWII, the amateur art system (*hudožestvennâ samodeâtel'nost'*, "artistic self-activity") was established in the republic. In 1945 the Republican People's House of Art was founded in Riga to centrally organize and control amateur art activities (Daugavietis 2015: 133). Musicologist Martin Boiko describes this system as a typical Soviet phenomenon, not fully comparable to the general notion of amateur art because it was introduced and financed by a totalitarian regime for its needs: "It was a predetermined social structure, the function of which was to bring the musical and other artistic activities of the people into a certain frame and to channel them in a way not dangerous for the regime" (Boiko 2001: 114). Besides choirs, other formats of amateur art were included in the system or promoted by it: stylized folk-dance groups, folk theater, folk crafts, brass orchestras, modernized *kokle* (the Latvian zither) groups, Soviet popular music bands, and smaller vocal groups. Since the beginning of the 1980s, responding to the fast-growing folklore revival movement, folklore groups were added to the system, and the stylistic framework for public folklore performances was developed. The Republican People's House of Art employed experts for different branches of amateur art. Their role was to initiate and supervise amateur art groups (so-called *collectives*), provide methodological guidance, and organize events (Fedorovičs 1945: 2). An important controlling tool was so-called *skates* (*smotry* in Russian) – frequent competitive displays for evaluating the amateur artists according to their skills and ideological conformity (Kruks 2008).

This rather centralized, top-down system turned out to be viable when democracy was re-established in Latvia at the beginning of the 1990s. The Center became one of the crucial institutions for implementing the national cultural policy. Since 2012, after several renamings and reorganizations, it has been formulated as the policy "in the field of cultural and creative industry education, intangible cultural heritage, the traditions of the Song and Dance Celebration and the fields of folk art related thereto" (By-laws of the Center, adopted on December 18, 2012, <https://likumi.lv>, accessed on 22.01.2023). The conceptual changes related to the history of Latvian amateur (and folk) art are layered in this formulation: the pre-Soviet Nationwide Latvian Song Celebration tradition mingles with the Soviet system of *samodeâtel'nost'* and the more recent UNESCO policy for safeguarding the intangible cultural heritage. Participating in amateur art and the events organized by the Center is vital and meaningful for a large part of the Latvian population (Daugavietis 2015, Tisenkopfs et al. 2002; 2008; Muktupāvela, Laķe 2018). To give an idea of the number of involved people, in the Nationwide Latvian Song and Dance Celebration in 2018, more than 43,000 people were registered as participants, 1,200 of them representing ethnic minorities (Public Report 2018 by the Center).

In the mid-1990s, when Latvia started the process of accession to the European Union, social integration issues became urgent to comply with the EU regulations. After gaining independence from the Soviet Union in 1990–1991, many ethnic minority groups tended to represent themselves and be perceived as united. The resulting social situation is now often described as a “bi-communal state” (*divkopienu valsts*) (Dribins 2004; Volkov 2009; Ustinova 2011). The ethnic composition of Latvia consisted of ~42% ethnic minorities, and ~37% count Russian as their native language – even if only ~30% were recorded as ethnic Russians (census of 2000, Official statistics portal <https://stat.gov.lv/en>, accessed on 22.01.2023). Popularly labeled as “Russian speakers,” they formed a rather solid social and political identity (named “Russian-speaking nationality” by Cheskin 2015; 2013). Strengthened by a separate media space and political parties, it existed next to, and often in opposition to, the community of ethnic Latvians.

At the end of the 1990s, the first integration policy conception was created (Rozenvalds 2010). It was also the time when the first festivals of ethnic minorities were established in Latvia; the festival *Latvijas vainags* (The Garland of Latvia, 1996–2008) was considered the most important² (Apine et al. 2001: 34–35). Initially, *Latvijas vainags* was organized by individual enthusiasts – the then state TV producer Irina Vinnika and others. Gradually it became a more intentional part of the integration policy and, in 2003, was incorporated into the main program of the Nationwide Latvian Song and Dance Celebration. The state had officially taken over the staged cultural visibility of ethnic minorities in 2011 when the implementation of the integration policy was delegated to the Ministry of Culture after a ten-year process of allocating this responsibility to several other ministries and institutions.³ In 2012, the Latvian National Center for Culture began to organize the participation of ethnic minorities in the Song and Dance Celebration and other national events.

Since the beginning of the 1990s, only a few ethnic minority groups have joined the general amateur art system and participated in events not specialized for ethnic

2 Before the festival *Latvijas vainags* (The Garland of Latvia), some other attempts to organize festivals of ethnic minorities were made – in 1993, a festival *Mēs visi* (We All) was organized, and a couple of years later, a children festival *Zelta kamoliņš* (The Little Golden Clew, 1995–2010) was started.

3 The institutional history of Latvian integration policy started in 2000 when the Department of Social Integration was founded, and in 2001 the law of the Society Integration Foundation was passed. In 2002 a particular governmental institution was founded – the Secretariat of the Minister of Social Integration (known by the acronym ĪUMSILS). The Secretariat existed for six years until 2009, when its functions were taken over by the Ministry of Children and Family Affairs, which was renamed to the Ministry of Children, Family and Social Integration Affairs. In the same year, another re-organization happened, and social integration was delegated to the Ministry of Justice. In 2011 the implementation of the integration policy became a responsibility of the Ministry of Culture.

minorities. An exceptional long-term participant in the Song and Dance Celebration has been the folk-dance group *Ivuška*. More than once, several other groups have participated: a cappella choirs *Accolada*, *Blagovest*, and *Jutrzenka*, folk-dance groups *Balaguri* (Balagury) and *Kukulečka*, and the vocal group *Majinovij zvon* (Malinovyj zvon). (Here and hereafter, I use Latvianized names first and the ISO9 Cyrillic transliteration in parenthesis.) The most accessible to ethnic minorities has proven to be the field of folklore. Several minority folklore groups have joined the folklore revival movement and participated in folklore events such as the international folklore festival *Baltica*. Six of them perform Slavic music: *Iļjinskaja pjatņica* (Il'inskaâ pätņica), *Zdravica*, *Berendejka*, *Karagod*, *Ļubo mņe* (Lûbo mne), and *Jurjev denj* (Ûr'ev den'). The others are *Kāndla*, *Līvīst* (Livonian, an autochthonous Finno-Ugrian group in Latvia), and *Jurginas* (Lithuanian). Besides that, some choirs and folk-dance groups of ethnic minority schools participate in the Latvian School Youth Song and Dance Celebration. This article focuses on the possibilities, strategies, and difficulties of ethnic minority **groups** included in the state's amateur art system and national cultural events, not considering individual choices. It is known that individuals of different ethnic backgrounds participate in the "ethnic Latvian" choirs, folk-dance groups, orchestras, and other amateur groups. Their exact number is unknown; still, the inclusion of ethnic minorities and their culture has been repeatedly considered in major surveys and studies of the Song and Dance Celebration ordered by the state (Tisenkopfs et al. 2002; 2008; Laķe et al. 2014).

Currently, the Center monitors around a hundred minority amateur groups and functions as a "guidepost in the state's amateur art system, introducing the current forms of involvement developed and offered by the state, and helping to participate in them" (Interview with the director of the Center Signe Pujāte on October 8, 2020). As the previous paragraph shows, only a few groups are ready to participate in the historically established artistic niches with higher and more specific standards and expectations, such as a cappella choirs, folk-dance groups, or folklore groups. Besides these genres, the performers can apply to the recently established branch called "collectives of ethnic minorities" (*mazākumtautību kolektīvi*) with not-so-strict regulations and standards. This branch has its own management team, strategy, and events. Different types of amateur groups apply to this branch: choirs, folklore groups, ethnic song groups, senior or junior vocal groups, folk dance groups, etc. The branch of "collectives of ethnic minorities" is not unified and standardized (yet), and it leads to greater diversity (not only ethnic but also stylistic) and lesser stylistic control over their performances. After participating in competitions (*skates*) of this branch, amateur artists can take part in events organized specifically for the representation of ethnic minorities. This is the current strategy for the variety of performers to be "separately included" in the official national cultural scene.

According to the amateur art system, a frequent activity for the “collectives of ethnic minorities” are competitions (*skates*) organized before all the significant events. An organizational function of *skates* for ethnic minority groups is evaluating their performances and selecting participants for coming events. Besides this competitive and supervising function, *skates* are positioned as a possibility for the performers to gain stage experience and develop artistically. Official tasks also align with the integration policy by aiming “to introduce the society to the variety of ethnic minority cultural heritage and artistic creativity, to promote the purposeful participation of ethnic minorities in the Latvian cultural life, thereby increasing the national cultural capital of Latvia and raising the country’s international prestige” (Regulation of the competition in 2018, issued by the Center on July 07, 2017). The regulation specifies that in addition to the performance of “minority national culture,” the program must also include at least one piece representing ethnic Latvian culture (folklore). Performances are evaluated according to five criteria: the content of the performance in the context of the participant’s national identity and the Latvian traditional culture (conformity with tradition); skills of commenting on the performance in the Latvian language; artistic quality; technical quality; general impression of the performance (costumes, performance skills) (*ibid.*).

As the current director, Signe Pujāte, states, the approach of the *skates* generally becomes more horizontal and open to the needs and suggestions of the amateur groups, and the *skates* function mainly for an overview, inventorying, and monitoring of the active groups. At the same time, the effort of the Center is to maintain the quality standards traditionally developed in the different fields of amateur art and to accommodate the various performances to the artistic conception of the main events: “There are artistic ideas which we realize through the guidelines, rules, criteria, and in such way, we achieve the result considering the incredible amount of people” (Interview with Signe Pujāte on October 8, 2020).

When a group applies to participate in *skate* for the “collectives of ethnic minorities,” it has to fill out a form giving the following information: title, ethnicity, a brief history, repertoire, and the represented “genre” chosen from the given list: choral music, vocal music, instrumental music, vocal-instrumental music, staged folk dance, arranged folk music, traditional music, traditional theater art, and “other genre.” Each “genre” has its history in the Latvian amateur art system, but this historical knowledge is not always shared by newcomers who may interpret these categories more freely. For instance, arranged folk music was conceptually separated from the unarranged originals (“authentic” folklore) during the rise of the Latvian folklore revival movement in the 1980s (Boiko 2001). Later, the “traditional music” category substituted the generally more popular notions of “folklore” and “folk music” as a response to the

changing approaches and concepts in Latvian ethnomusicology. Through years of discussions and musical practice, Latvian academics, policy implementers, journalists, and musicians have acquired an approximate consensus on the term “traditional music.” Still, the non-Latvian part of the society has been much less involved in this discursive process and often is not familiar with the specific content of this more recent terminology, as was proven by this study.

This study focuses on the performers of Slavic music (specified or generalized) who associate themselves both with “folklore” (according to their title) and “traditional music” (according to their indicated “genre”). In the competitions of 2018, from around 100 groups, 18 Slavic groups indicated “traditional music” as their genre. Only six of these groups called themselves “folklore groups,” and one was a “group of authentic singing” with a similar musical identity and intention. For comparison, in 2020, there were around 250 ethnic Latvian folklore groups registered at the Center. The other 11 “traditional music” groups have more vague titles and musical approaches, such as “Ukrainian song ensemble” (ensemble is an alternative term for a small music group), “junior vocal ensemble,” and “ensemble of Cossack songs.” Seven more “folklore groups” did not claim to perform “traditional music” and mainly indicated arranged folk music as their “genre.” By doing fieldwork with the “traditional music” groups, I aimed to explore their understanding of the term and their musical practices, which do not always align with the academically and politically agreed image of traditional music.

Routes to the roots. A portrait of Slavic “traditional music” groups in Latvia

This chapter will introduce six Slavic music groups who indicated traditional music as their “genre” when applying to the *skate* in 2018. Four groups are based in Riga, one in the second-biggest city, Daugavpils, in Southeastern Latvia, and one in the village of Nākotne, 65 kilometers southwest of Riga. The differences in their goals and approaches to repertoire reflect their sense of belonging (ethnic, regional, or aesthetic) as well as their access to cultural and musical resources and networks.

One of the most experienced and knowledgeable persons of Slavic traditional music in Latvia is Sergej Olenkin. He is the leader of the children’s folklore group *Iljinskaja pjatnica* (Il’inskaâ pâtnica, founded in 1988 or 1989) and the center for folklore pedagogy *Tradiciâ* (founded in 1997) in Riga. Since 1987 his efforts have been directed toward studying, practicing, and teaching the repertoire and singing style (the sound) of traditional village singers. His group has participated in national cultural events since 1997. However, since the 1980s, his primary source of inspiration has been the

folklore revival movement in Russia, especially the researchers and performers Anatolij Mehnečov, Váčekslav Asanov, and Nadežda Žulanova. Since 1989 Olenkin has organized many field trips to Latgale and northeastern Vidzeme, the Latvian regions bordering Russia and Belarus and having a significant Slavic population: "In expeditions, we worked with three sub-ethnic groups: Latgalian Belarusians, Latgalian Russian Old Believers, and Russian Orthodox people. Each has their own dialect, folklore, history, and self-awareness" (Interview with Sergej Olenkin on June 7, 2018). The extensive fieldwork provided Olenkin with a rich local repertoire for his music group: "In general, we sing all that we have recorded. Still, when compiling the concert programs, we must obey the audience's demands. That is why we also add vivid examples recorded by other folklorists, mostly from the Pskov region [in Russia, bordering Latvia] or from Belarus" (Ibid.). Olenkin has authored several books and methodological materials and has developed a method for learning traditional singing that other Latvian folklore groups also acknowledge.

The family folklore group *Berendejka* (1994) from Riga is another Slavic group that has been involved in the Latvian folklore revival movement by participating in its events since 2006. The founder of the group, Ol'ga Dergunova, sees performing folklore as a tool for social cohesion: "One of the folklorists once said that folklore is medication for people. And Ilga Reizniece [a key figure in the Latvian folklore revival movement] in courses often repeats: 'Folklorists⁴ of the world, unite!' For me, it is the feeling of unity and not division, and that I like the most" (Interview on May 21, 2019). In the beginning, the group consisted of three kindergarten teachers and their pupils. Nowadays, several families form the group, consisting of around 30 people. The participants emphasize the value of uniting the generations so that the group is not "dying" and the younger generation learns about the traditional culture. *Berendejka* is a socially active and responsible music group participating in many national cultural festivals, municipal celebrations, and charity events to support elders and animal shelters.

The group's repertoire comes mostly from publications: while on vacation, participants visit libraries and festivals and bring back recordings and sheet music. Different regions of Russia are represented in their repertoire – Kostroma, Bryansk, Smolensk, Vologda – though they consider the songs from regions closest to Latvia the easiest to sing: "The borderland between the region of Pskov and Latvia comes the easiest to us. Those songs fit us both by their *voice* and range, so we often turn to these songs. We must admit that our range is not wide enough for the songs from Siberia. We must

4 Since the rise of the folklore revival movement in Latvia in the 1980s, the term "folklorist" has been widely used in public, referring not only to the academics working in the field of folkloristics but also to all the folklore revivalists.

sing, as the Russians say, 'where you were born, there you are useful.' Sing the songs that you have heard and that have been sung nearby!" (Ibid.).

The Slavic ensemble of authentic singing *Karagod* was founded in Riga in 2002. It is a group of female adults. They study traditional singing by listening to and imitating ethnographic field recordings and attending workshops and festivals. Their repertoire consists mainly of songs of calendrical and family rituals, and they emphasize that they are not singing romances – a newer and more sentimental style. In the first decade, they mostly sang the local repertoire from southeastern Latvia and its neighboring areas: southern Estonia, the Pskov region in Russia, and the Vitebsk region in Belarus. They also organized field trips to these areas. After years of studying the local repertoire, they turned to a freer approach: "During the first ten years, we researched, but in the last six years, we are singing what is pleasant to our soul. This is both southern and northern Russia, as well as many Ukrainian songs and some songs from Belarus" (Interview with Ol'ga Bogdanova on February 13, 2019). They consider their repertoire to be a witness of a different mindset of the people who originally sang the songs: "The melody is totally different there. Totally different structure of music. Folklore is not emotional compared to romances or contemporary songs where passion is present.... When I hear this music, I think – if people sang such songs, then they must be totally different people! They have a different emotional system. And then I sometimes think – it is like touching something archaic. You are touching another world" (Ensemble member Aleksandra Rostovceva in an interview on February 13, 2019). The ensemble *Karagod* shares this characteristic passion for the sound of traditional singing with Sergej Olenkin and many other folk music revivalists in Latvia and abroad.

Ļubo mņe (Lūbo mne, 2015 or 2016) is one of the newest Slavic folklore groups with a repertoire focused on Russian and Cossack songs. The group's foundation is rooted in the member's studies of family heritage and self-reflection on their identities. The participants describe their identity as belonging to Latvia without sharing the identity of the majority, and they relate to the general ethos and principles of the Cossack life: "Our love of folk songs came together with self-awareness. Yes, we were born in Latvia, live in Latvia, and love Latvia, but who are we? Though we are not Latvians! And likely, we are also not these Russians [from Russia]. When I introduce myself, I say – I am a Russian from Latvia. Clear. And together with self-awareness – who are we? – came the idea that if we are Russians and have Russian roots, almost all of us, then what songs should we sing? One can sing the contemporary *èstrada*⁵,

5 *Èstrada* is a term initially attributed to the Soviet entertainment culture. Literally, it means a stage platform for performances. The term became widely used for Soviet pop music; for instance, pop songs were (and still are) called "*èstrada* songs."

one can sing jazz, and one can sing Indian songs. But of course, it would be reasonable to sing the songs of our grandfathers and great-grandfathers, the songs of our ancestors” (Interview with Anatolij Artûhov on June 8, 2019).

An important impulse for starting the music group was discovering the Cossack heritage of a singer and a belief that folksongs wake up genetic memory: “We, with my wife Tamara, worked in an archive in Russia trying to find our roots. Why? To get the answer – why do we suddenly feel ourselves like this? And imagine, Tamara found in those old books that her great-grandfather was a Cossack. Exactly so it is written in the church books – a Cossack. That is all” (Ibid.). Besides the story of ancestry, they also explain their choice of Cossack repertoire with the Cossack ethos to which they relate: “But what is a Cossack? Firstly, it is a state of soul and worldview. Spirit, energy. It is a set of principles you follow in your life. And for the Cossacks, the common [principle] is freedom. You cannot force a Cossack to go and do something. If he wants it, he will go and accomplish it.... And [it is] a life by conscience and not by yourself. Nowadays, we are living on our own – we close our apartment door and do not know the neighbor’s name. But by conscience, it is living together – therefore, when I do something, I immediately think: ‘But how will it be to my neighbor? If I take it, he will lack it.’ Such collective being is characteristic of Cossacks” (Ibid.). A broader context for the group *Љубо мње* is the Cossack revival movement that began in Ukraine and Russia after 1991 (Olson 2004: 160–175). It has served as a model and musical source for the *Љубо мње* performances.

Compared to the Slavic music groups in Riga, the approach of the groups residing away from the capital is somewhat different. Slavic folklore group *Slavjanočki* (Slavânočki) is based in Nākotne – a village 65 kilometers from Riga. The group was founded in 2003 by several local unemployed women who organized rehearsals twice a week. The leader of the group is a local teacher, Ol’ga Rožko. At first, she was invited to consult the group on Slavic customs, but soon she became the leader of it, as she mentioned, despite her lack of musical education. She emphasizes the importance of actively educating herself by attending different courses. The only member with formal musical education is the accordionist, an ethnic Latvian named Līga. She does not count herself a specialist in folklore; her role is to work on the vocal skills of participants, especially in the non-folkloric repertoire, like authored songs.

Ol’ga Rožko has lived in Nākotne for over 50 years and is aware of its sizable Slavic population.⁶ She intends to ensure that no generation grows up in Nākotne

6 Nākotne (translation: Future) is a village in Glūda parish, Jelgava district. In 2022 the parish had 3,284 inhabitants, including 915 people of Slavic background (28% of the population): Ukrainians, Belarussians, Polish, and Russians (Data provided by the Office of Citizenship and Migration Affairs on February 1, 2022).

without knowing its own culture. Besides leading the group, she organizes Slavic traditional celebrations (Maslenica and others) involving schoolchildren, their parents, and other local people and initiates publications on Slavic traditions and other local cultural projects. Ol'ga believes that the function of folklore performances is to carry on the essence of traditional customs and celebrations. However, she points to the lack of local Slavic folklore repertoire, comparing their situation to the ethnic Latvians, which "have everything ready here." Referring to the extensive fieldwork of Sergey Olenkin, Ol'ga comments that she cannot do such a large amount of work as her hobby. When starting to work on the repertoire, she realized that the needed books were not easy to acquire from the Latvian bookstores, so she collected some repertoire from her mother, sister, and a local Polish woman and published the collection in a book. An important source of their repertoire is the internet – Ol'ga often listens to the recordings of "ethnographic ensembles," particularly from the Myšlanka village in Novosibirsk Oblast. Still, *Slavjanočki* cannot meet the cultural and entertainment needs of the local population by performing only "folklore", so they also perform arranged folk songs from a compilation *Slavânskij bazar* (ed. by F. Takun, 2005) and authored songs.

In Daugavpils, a singing group exists at the Ukrainian culture center *Mrija* (Mriâ). The center was founded in 2003, and its main function is to provide a place for socializing in the Ukrainian language. It is a close diaspora community, and their songs reflect their thoughts of belonging and cultural representation. The center is attended mainly by the older generation of Ukrainians who have emigrated to Latvia from different Ukrainian regions during the Soviet period. The center has an apartment on a basement floor where rehearsals and other social gatherings and celebrations occur. During the fieldwork, we witnessed the cooking of traditional dumplings *vareniki*, a rehearsal for a coming festival, and a birthday celebration with informal a cappella multi-part singing as well as singing with a pre-recorded accompaniment called *minusovka* (backing track). The founder and leader of the center and music group, Nadežda Stahovska, noted that she does not have a formal musical education. When preparing the group for public performances, she involves local non-Ukrainian accompanying musicians (accordionist and violinist) or searches for pre-recorded accompaniments online. In her experience, singing with a backing track is not easy, but it is much cheaper than hiring musicians.

The group's repertoire consists mainly of popular Ukrainian folksong arrangements and solo, duet, or trio performances of popular songs (so-called *èstrada*). The musical categories proposed by the Latvian National Center for Culture do not bear a special meaning for the singers: "You know, in ethnic NGOs, we do not divide. That is simply our Ukrainian song. But what is it like – is it an old folklore or a not-so-old folklore or *èstrada* – we do not divide. We liked it, and we want others to hear it, so we

learn it and sing for people so they can hear the beauty of the song” (Interview with Nadežda Stahovska on July 23, 2020). To this group, representing Ukraine is more important than representing a particular musical style. However, Nadežda points out that their connection to contemporary Ukrainian culture is not strong enough, and in Ukraine, they have been expected to represent Latvia: “We need to revive our repertoire spiritually and hear and see contemporary Ukraine. I have lived in Latvia for 50 years, and my impressions about Ukraine are of that time.... Sadly I do not know contemporary Ukraine. Last year [2019], we went to Odessa for a small festival.... We went to show that we are from Ukraine and have not forgotten our traditions [while living] in Latvia.... However, in Ukraine, they say: we know Ukrainian songs ourselves; sing us the Latvian songs” (Ibid.).

The introduced music groups show a broad spectrum of motivations and contexts that lead to different interpretations of the notion of “traditional music.” It can mean dedicated musical explorations of traditional – sometimes autochthonous or originating geographically close to Latvia – rural singing styles. It can also be based on the repertoires of particular Slavic countries and regions that are personally significant to the participants. It can also mean the integration of generalized “folkloric” or “ethnic” music into traditional customs to maintain ethnic identity and knowledge. The choice of the repertoire can also be based on pure aesthetic preferences or be random. It can also express belonging to a particular community, be it an ethnic group or a community of folk music revivalists. It can be observed that the groups from the urban center of Latvia develop a more specific niche approach and have better access to specific historical or local music sources. Groups from the periphery need to adapt to the needs of local communities and develop a more popular and flexible approach to the repertoire and musical style.

The challenges of performing “folklore”

The fieldwork showed that performing “folklore” is considered a rather difficult task among the Latvian Slavic music groups. It is challenging for several reasons: the interest in folklore is not common among the Latvian ethnic minorities; it is not easy to reach the imagined “folkloric” sources while living remotely from its primary contexts; and the expected performance styles are not easy to acquire. This section will introduce the challenging aspects of performing “folklore” and the understanding of this notion among its performers as well as among the groups who avoided identifying themselves with this category.

When asked why there are so few folklore groups among ethnic minorities, the informants pointed out that folklore is not popular among their communities compared

to ethnic Latvians. The leader of the ensemble *Karagod* Ol'ga Bogdanova mentioned the low prestige of folklore among the younger Russian-speaking generation: "Unfortunately, the Russian-speakers of Latvia...are not interested in their own culture. Unlike Latvians, whom it is taught in schools, and there are hobby groups, and it is said in families: 'Yes, yes, you go to a [folk] dance group, it is wonderful!' Among us, if a girl gets to know that a guy is dancing in a folklore group – what?! What is folklore?! You need to breakdance!" (Interview with Ol'ga Bogdanova on February 13, 2019). Another aspect is emphasized by the leader of the folklore group *Slavjanočki*, Ol'ga Rožko. Unlike in Riga, where a narrower stylistic specialization is possible because of the larger population and more music groups, in smaller towns and villages, the groups need to fulfill all the entertainment and cultural expectations of the local people: "The parish expects from us that we organize events, but we cannot organize an event with folklore only. Therefore, we play theater and dance and sing different songs" (Interview with Ol'ga Rožko on July 11, 2020).

Besides the lack of popularity and prestige, another layer of difficulty is the singing styles of traditional music – the specific ethnographic *sound* that several groups strive to master. To acquire the traditional *sound*, the most experienced teacher of Slavic traditional singing, Sergej Olenkin, uses vocal exercises and learns from the original sources of the tradition: namely, the field recordings or the recordings of the "ethnographic ensembles" that have inherited the specific traditional styles. Olenkin's efforts to acquire that specific *sound* have a years-long history: "I sang traditional songs long before the ensemble was founded. I was interested in setting the voice [because] *that sound* is rather extraordinary and intriguing for me. Singing in this manner is a tough job. I did not find *the sound* immediately. First ten years, now I understand it, it just seemed to me that I mastered *that sound*, and step by step, I had discoveries in this direction" (Interview with Sergej Olenkin on June 7, 2018).

Olenkin is an authority to other Slavic music groups, and he has attempted to teach traditional singing to some of them. However, he concluded that it is difficult to learn in adulthood. Therefore, his main effort is to teach children: "I thought that it is very difficult for young children – to master the form of folklore. But later, I tried with them, and I found out that it was much easier. [...] They are more receptive and gain success, learn a song, the manner, singing style, and different subtleties much faster. The older the person, the more difficult it is for him to succeed" (Ibid.). This observation was confirmed by Ol'ga Rožko, who has tried to study with Olenkin: "I do not consider myself a master of traditional singing. I graduated from a school where I studied music, but my voice is not strong enough to sing traditionally. It is very important, but not so easy to learn at my age" (Interview with Ol'ga Rožko on July 11, 2020). After an initial singing workshop with Olenkin, her group *Slavjanočki* decided to give up the idea of

acquiring the traditional singing style because of their age (43–70) and the previously acquired habits of singing.

Another challenge of performing “folklore” is the unwritten rule that it should be learned from the “original sources.” Music groups are expected to establish a connection to some place, find the traditional repertoire of that place, and preferably listen to local traditional singers or ethnographic recordings to learn from them. Ol’ga Rožko says: “Sometimes I get angry with all these rules of the festival [folklore festival *Baltica*] – only the traditional, only from an original source.... We cannot do that! Several folklore groups have such an opportunity – either they are musically educated or go to Russia more often. Almost all of us are citizens [of Latvia], and we rarely go somewhere. Generally, it is complicated” (Ibid.). Ol’ga points to the fact that their traveling to Russia is more complicated if compared to the local Slavic people who are citizens of Russia or Belarus or are the so-called “non-citizens of Latvia.”

Detachment from the needed resources and networks is an obstacle for the Slavic music groups living out of the urban centers. Still, also the group of Russian and Cossack songs *Љубо мње* from Riga mentioned that learning from the “original sources” is not easy because ethnographic recordings are complex and difficult to learn from: “To be honest, for us non-professionals working with these [ethnographic recordings] is difficult. Working with secondary recordings made by professional collectives who graduated from *Gnesinka* [The Gnesin Russian Academy of Music] or a conservatory is much easier for us. They have taken songs from authentic performers, and they perform them in their professional way, and by listening to them, we can learn the voices much clearer and correctly, and that way, we can try to repeat. Of course, it is not the same, but it is how we can do it” (Interview with Anatolij Artūhov on June 8, 2019).

My fieldwork aimed to interview all the Slavic music groups which indicated “traditional music” in the application forms for *skates*. Several of these groups do not call themselves “folklore groups,” and it was important to listen to their arguments on why they distance themselves from this category. One such group is the ensemble of Russian songs *Bariņa* (Barynā). The ensemble was founded in 2000 or 2001 in Jēkabpils in Eastern Latvia. The ensemble leader, Elena Agafonova, has graduated from the Minsk Pedagogical Institute as a teacher of academic music. She is creating arrangements for two and three-part singing and teaching them to the a cappella female group. When they do not need to perform in the frame of “traditional music,” Agafonova adds improvised piano accompaniment. They are proud to be the only Slavic music group in the town that performs without pre-recorded accompaniment. The a cappella singing brings out this group from the local cultural context and makes it “more traditional” than others. Adding a classical piano is considered the

“non-traditional” element they “allow themselves” because of Agafonova’s strong identity and skills as an academic musician. She considers her understanding of folk music a professional skill: “That is exactly the professionalism. It is simple – to understand music, its soul... For musicians, these are a few common methods and nothing more. We can simply create the soul, as any artist can perform any stage role excellently. So does a musician – he understands everything from Bach and Beethoven to the Latvian, Russian, and Ukrainian songs” (Interview with Elena Agafonova on July 20, 2020). Other participants share the opinion that the power of Russian folksongs is their topicality – songs narrate about themes that were topical in the past and are topical nowadays.

Agafonova emphasizes that the “pure folklore,” as she calls it, is difficult, and they do not have the needed connection to the local rural musical traditions. She remembers that in a festival *Troickie horovody* in Orel (Russia), *Bariņa* was announced as a diaspora ensemble without connection to the Russian musical traditions, and therefore it performs stylizations. Their reflection reveals both their lack of connection to “pure folklore” and the complexity of that music: “Well, we are more like a *song ensemble*. Folklore in its pure form... You know, we tried to learn folklore. Not everybody can be successful in folklore. To master folklore, first, you need such roots – connected with the folk, with the countryside. [...] But we all are from the town. [...] We can say that we sing Russian pop music. These are the popular [folksongs]. But folklore – it is so difficult! That is unthinkable! I got two wedding song collections as a gift when we were in Orel, all with written-down sheet music and lyrics. I opened it, and there was just eight-part music! That is the province of Orel, and it was like visiting the forests of Orel! I closed the book. I understood that I needed to break my head there, and I could not give it to my girls... You must be such a professional to sing such folklore, wedding folklore, eight-part, seven-part. That is folklore!” (Ibid.).

This chapter illustrated the situation common nowadays when “traditional music” and “folklore” has changed from descriptive to prescriptive categories, and amateur musicians adapt, intentionally learn, and perform music to correspond to the externally developed ideas.

Discussion

This study documents a recent phase in the Latvian cultural policy implementation aimed at representing ethnic diversity in national cultural events. In 2011, the implementation of the integration policy was delegated to the Ministry of Culture of Latvia. Since the following year, the Latvian National Center for Culture has provided an institutional frame and methodological support for ethnic

minority groups who are willing to be part of the state's amateur art system. The research question was motivated by the observation that the Latvian amateur art system is based on a well-established aesthetic canon, efforts, and criteria that are not much shared by ethnic minorities. For decades, most of the minority amateur art activities have developed outside the aesthetic frame of the state. Amateur musicians have freely created their ethnic music by adapting aesthetic elements from folk music, art music, popular music, entertainment shows, and Soviet-style folk music standards, often in an eclectic way. This study tests the compatibility of the state's amateur art system with ethnic minority music groups of different cultural backgrounds.

The strategy of the Latvian National Center for Culture has been to form a separate administrative unit for "collectives of ethnic minorities" for those amateur groups who are not attempting to join the previously existing niches and their events, such as the branch (and shared cultural space) of a cappella choirs or folklore groups. Taking the latter as an example, at the beginning of 2023, there were only seven ethnic minority groups in the list of 243 folklore groups registered at the Center. Most minority groups prefer (or are willing or able) to comply with the community, aesthetics, and criteria of the newly established branch intended for ethnic minorities (93 groups applied for a competition to participate at the Nationwide Latvian Song and Dance Celebration in 2023).

The authors of a sociological study, *The Song Celebration in a Changing Social Environment* (Tisenkopfs et al. 2002), discussed three possible models for including ethnic minorities in the national cultural scene a decade before the recent integration policy phase started. The three proposed models were: 1) individuals joining the "ethnic Latvian" choirs or folk-dance groups; 2) establishing minority groups that also prepare the common "obligatory" programs of the Song and Dance Celebrations; 3) organizing separate events for the representation of ethnic minorities. The current strategy shows the priority of the third model, though the status and potential of the first model are under-researched. The second model appears to be the least developed because of the differences in aesthetic background and corresponding skills of the "ethnic Latvian" and minority groups. The current model was assessed as effective but the least integrative (Tisenkopfs et al. 2002: 61). Similarly, discussing the case of the International Cultural Center *Caisa* in Finland, Pasi Saukkonen and Miikka Pyykkönen pointed to the positive and negative scenarios of specialized minority institutions and activities: "In the positive scenario...cultural sensitivity is incorporated into normal services and immigrants and their communities are taken into account in the mainstream cultural policy. [...] In the negative scenario, the center becomes an isolated multicultural universe, 'a reservation' within a society that otherwise refuses to accept the diversification of social realities" (Saukkonen, Pyykkönen 2008: 59).

Considering the results of the “third model” implemented in Latvia in the last decade, the integration/isolation issue asks for a more detailed evaluation. A survey following the Nationwide Latvian Song and Dance Celebration in 2013 showed that the participants prioritized the “third model,” with a separate event for minorities (76%), over including minority performances in the Final concert of the Celebration (70%); still, the difference is not excessive (Laķe 2014: 34).

Another issue to consider is the new criteria and expertise needed for the newly established branch of ethnic minorities in the Latvian amateur art system. New cultural competencies of experts (or new experts) are needed to evaluate the ethnically diverse performances if a criterion is “conformity with tradition.” The conceptual issue of what defines artistic quality in a multicultural environment was raised by a researcher of cultural policy in Denmark, Dorte Skot-Hansen: “If one believes that the yardstick for artistic quality is universal, then the board must be said to be just as competent in this area as in the other funding areas. However, if one believes that artistic quality is defined on the basis of the traditions and aesthetic conventions on which the work derives, i.e. a differentiated concept of quality, it is a problem if one is not familiar with the tradition on which the ethnic art is based” (Skot-Hansen 2002: 204). The challenges of transition from a monocultural to a multicultural approach have been major issues in European cultural policy debates, and the resulting provocation of historically well-established values has been recognized:

“[I]t is obviously difficult to integrate group-specific multiculturalism into a field that has been accustomed to work in terms of universal values, quality-based assessment, individual creativity and national interest. The full incorporation of communal cultural diversity in cultural policy provokes questions about the primary criteria behind artistic value judgments. Opening this box might be quite a task unto itself. Furthermore, the true recognition of minorities and their traditions might lead to the necessity to approve the simultaneous existence of different but equally valid quality criteria. In this sense, cultural diversity really challenges some basic components of contemporary arts policy, and from this point of view, opposing change is quite understandable” (Saukkonen 2014: 196).

This study has aimed to consider the choices, interpretations, and challenges of the ethnic minority musicians who have been motivated to perform in the frame of the state’s amateur art system of Latvia. To achieve that, fieldwork was organized in 2018–2020 with a selection of Slavic music groups who associate themselves with “traditional music” and “folklore” categories. Their different social and cultural backgrounds cause various strategies of repertoire building and musical style. Though performing in the frame of “folklore” or “traditional music” appears to be especially demanding because of the particular idea of the repertoire sources and interpretation styles developed within the Latvian folklore revival movement since the end of the 1970s. The cultural backgrounds of Slavic (Ukrainian, Belarusian, Polish, Russian)

music groups vary, just like the histories of Slavic communities in Latvia. Some music groups derive their repertoire and performance style from local historical sources. Still, their sources, references, and networks are often not based in Latvia. Typically, the participants of the groups come from different countries and regions. The idea of a “rooted” repertoire of folklore groups meets not only the different choices of the musicians but also their available resources for the repertoire and performance building. Compared to the ethnic Latvian folklore groups, the preconditions of the local Slavic groups are more diverse and uncertain, and often their performances are created in a place socially and culturally more distanced from historical musical sources.

The research process combined ethnomusicology with policy implementation studies, and the ethnomusicological approach of this research raises a question about the categories of music used for the organization of amateur art. Creating categories is a mechanism of policies with the function of “shaping, controlling, and regulating heterogeneous populations through classificatory schemes that homogenize diversity, render the subject transparent to the state, and implement legal and spatial boundaries between different categories and subjects” (Wedel et al. 2005: 35). Two categories in focus here are “folklore” and “traditional music.” These notions have been questioned and discussed thoroughly in academia – a recent contribution to the academic definitions of “traditional music” has been proposed by the ethnomusicologist Ulrich Morgenstern (2021). This study explores the different understandings of these categories in the policy implementation process. As a top-down prescriptive category in policy documents, “traditional music” is contrasted with “arranged folk music” in a simplified way. The music-making communities try to interpret and internalize these notions to navigate the given system successfully. Not always are the categories understood similarly, leading to the question of their utility. Most likely, when used for policy implementation, they function as a blueprint for the imagined and desirable aesthetics of national culture.

References

- Apine, Ilga et al. (eds.) (2001). *Etnopolitika Latvijā: Pārskats par etnopolitisko stāvokli Latvijā un tā ietekmi uz sabiedrības integrāciju*. Rīga: Sorosa fonds – Latvija.
- Boiko, Martin (2001). The Latvian Folk Music Movement in the 1980s and 1990s: From “Authenticity” to “Postfolklore” and Onwards. *The World of Music*, No. 43(2/3), pp. 113–118.
- Cheskin, Ammon (2013). Exploring Russian-Speaking Identity from Below: The Case of Latvia. *Journal of Baltic Studies*, No. 44(3), pp. 287–312.
- Cheskin, Ammon (2015). Identity and Integration of Russian Speakers in the Baltic States: A Framework for Analysis. *Ethnopolitics*, No. 14(1), pp. 72–93.
- Daugavietis, Jānis (2015). *Amatiermāksla Latvijā: kopienas attīstība un kultūrpolitika. Promocijas darbs*. Rīga: Latvijas Universitāte.

- Skot-Hansen, Dorte (2002). Danish cultural policy – from Monoculture towards Cultural Diversity. *International Journal of Cultural Policy*, No. 8(2), pp. 197–210.
- Dribins, Leo (2004). *Etniskās un nacionālās minoritātes Eiropā: vēsture un mūsdienas*. Rīga: Eiropas Padomes informācijas birojs.
- Fedorovičs, K. (1945). Latvijas PSR Tautas mākslas nams. *Padomju Jaunatne*, 07.06., 2. lpp.
- Kruks, Sergejs (2008). "Par mūziku skaistu un melodisku!": padomju kultūras politika, 1932–1964. Rīga: Neputns.
- Kuutma, Kristin, Seljamaa, Elo-Hanna, Västriik, Ergo-Hart (2012). Minority Identities and the Construction of Rights in Post-Soviet Settings. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, No. 51, pp. 49–76.
- Laķe, Anda (project manager) (2014). *Dziesmu un deju svētku dalībnieku aptauja 2014*. Rīga: Latvijas Kultūras Akadēmijas Zinātniskās pētniecības centrs.
- Melich, Jiri, Adibayeva, Aigul (2013). Nation-building and Cultural Policy in Kazakhstan. *Eurasian Multidisciplinary Forum, Proceedings Vol. 2*, pp. 265–279.
- Morgenstern, Ulrich (2021). In Defence of the Term and Concept of Traditional Music. *Musicologist*, No. 5(1), pp. 1–30.
- Muktupāvela, Rūta, Laķe, Anda (eds.) (2018). *Dziesmu un deju svētki. Tradīcijas anatomija*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds.
- Nash, Catherine (2005). Equity, Diversity and Interdependence: Cultural Policy in Northern Ireland. *Antipode*, No. 37(2), pp. 272–300.
- Olson, Laura (2004). *Performing Russia: Folk Revival and Russian Identity*. London, New York: Routledge.
- Rindzevičiūtė, Eglė (2012). Post-Soviet transformation of Lithuanian state cultural policy: the meanings of democratisation. *International Journal of Cultural Policy*, No. 18(5), pp. 563–578.
- Rozenvalds, Juris (2010). Padomju mantojums un integrācijas politikas attīstība kopš neatkarības atjaunošanas. Muižnieks, Nils (ed.). *Cik integrēta ir Latvijas sabiedrība? Sasniegumu, neveiksmju un izaicinājumu audits*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, pp. 33–59.
- Saukkonen, Pasi (2014). Multiculturalism and Cultural Policy in Northern Europe. *Nordisk kulturpolitisk tidsskrift*, No. 16(2), pp. 178–200.
- Saukkonen, Pasi, Pyykkönen, Miikka (2008). Cultural policy and cultural diversity in Finland. *International Journal of Cultural Policy*, No. 14(1), pp. 49–63.
- Tihovska, Ieva (2020). Broadening the Self and Including the Other: 'Other Ethnicities' in the Media and the Archives of Latvian Folklore in the Late 1920s. *Res Humanitariae*, No. 28, pp. 81–101.
- Tisenkopfs, Tālis (ed.) (2002). *Dziesmu svētki mainīgā sociālā vidē*. Rīga: Baltijas studiju centrs.
- Tisenkopfs, Tālis (ed.) (2008). *Dziesmu un deju svētki mainīgā sociālā vidē*. Rīga: LU SPPI.
- Ustinova, Mara (2011). The Integration of Latvian Society: Common and Different Interests of Ethno-linguistic Groups. Volklov, Vladislav (ed.). *Ethnicity: Ethnic Identities and Integration of the Society*, No. 5, pp. 4–23.
- Volkov, Vladislav (2009). "The Russian Community" as a Means of Self-identification of Russians in Latvia. Kirsh, Aksel (ed.). *European Union: Current Political and Economic Issues*. Tallinn: Tallinn School of Economics and Business Administration, pp. 104–123.
- Wedel, J. R., Shore, C., Feldman, G., Lathrop, S. (2005). Toward an Anthropology of Public Policy. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 600(1), pp. 30–51.

Rūta Muktupāvela

PhD, kultūras pētniece, Latvijas Kultūras akadēmija

PhD, culture researcher, Latvian Academy of Culture

E-pasts / e-mail: ruta.muktupavela@lka.edu.lv

Lolita Ozoliņa

Mg. Sc. Soc., vietas identitātes un zīmolvēdības pētniece, Latvijas Kultūras akadēmija

Mg. Sc. Soc., researcher of place identity and branding, Latvian Academy of Culture

E-pasts / e-mail: lolita.ozolina@lka.edu.lv

Ieva Vītola

PhD, tradicionālās kultūras pētniece, Latvijas Kultūras akadēmija

PhD, researcher of traditional culture, Latvian Academy of Culture

E-pasts / e-mail: ieva.vitola@lka.edu.lv

DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.08

Latvijas jaunatklātie pilskalni kultūrintitātes un vietas piederības kontekstā

The Newly Discovered Hillforts in Latvia in the Context of National Cultural Identity and Place Belonging

Atslēgvārdi:

arheoloģija,
folklorā,
ainava,
kultūras mantojums,
kopiena

Keywords:

archeology,
folklore,
landscape,
cultural heritage,
cultural heritage community

Kopsavilkums

Kopš 2018. gada, lietojot lāzerskenēšanas tehnoloģiju LIDAR, atklāti vairāk nekā 70 jauni pilskalni, kas piesaistīja sabiedrības uzmanību to vēsturiskajiem, simboliskajiem un ainaviskajiem aspektiem. Īstenojot LZP projektu "Pilskalnu jaunatklājumi Latvijā 2018.–2021. gadā: kultūrvēsturiskā nozīmība", secināts, ka pilskalni var kļūt par nozīmīgu kognitīvo enkuru vietas piederības izveides un kultūridentitātes nostiprināšanas procesā. Rakstā tiek meklētas atbildes uz jautājumiem, kādos aspektos un kādās sabiedrības grupās pilskalni tiek uztverti kā kultūras mantojuma vērtība un kādi komunikācijas, pārvaldības un izziņas procesi veicina pilskalnu saglabāšanu un popularizēšanu. Pētījuma gaitā iegūtie dati atklāj, kā jaunatklātie pilskalni iekļaujas jau pastāvošajā vērtību sistēmā, kā arī ļauj modelēt ieteikumus par noteiktu pasākumu īstenošanu izglītības, infrastruktūras, institucionālizācijas un komunikācijas jomā, kas sabiedrības uztverē palīdzētu skaidrāk pozicionēt pilskalnus kā nacionālās identitātes vērtību.

Summary

Since 2018, using LIDAR laser scanning technology, more than 70 new hillforts have been discovered, which have attracted public attention to their historical, symbolic, and landscape aspects. Implementing the research project *New Discoveries of Hillforts in Latvia in 2018–2021: Cultural-Historical Significance*, it was concluded that hillforts can become an important cognitive anchor in the process of creating belonging to a place and strengthening cultural identity. The article questions of in which aspects and in which groups of society the hillforts are perceived as a cultural heritage value and what communication, management, and cognitive processes contribute to the preservation and popularization of the hillforts. The data obtained in the course of the research reveal how the newly discovered hillforts fit into the already existing value system as well as allow modeling recommendations for the implementation of certain measures in the fields of education, infrastructure, institutionalization, and communication, which would help position the hillforts more clearly in the public's perception as a value of national identity.

levads

Kopš 2018. gada, pateicoties lāzerskenēšanas tehnoloģijai LIDAR (angļu val. *Light Detection and Ranging*), ir atklāts vairāk nekā 70 iepriekš nezināmu pilskalnu. Iespaidīgs šo arheoloģisko vietu skaita pieaugums ir piesaistījis sabiedrības uzmanību pilskalnu vēsturiskajiem, simboliskajiem un ainaviskajiem aspektiem, aktualizējot pilskalnu nozīmi vietas piederības un arī plašākā – nacionālās kultūrientitātes – kontekstā. Īstenojot Latvijas Zinātnes padomes finansēto projektu "Pilskalnu jaunatklājumi Latvijā 2018.–2021. gadā: kultūrvēsturiskā nozīmība", pētījuma rezultāti atklāja, ka pilskalniem, tajā skaitā arī jaunatklātajiem, kā spilgtām senvēstures liecībām ainavā, sociālajā atmiņā un folklorā piemīt potenciāls kļūt par nozīmīgu kognitīvo enkuru vietas piederības izveides un nostiprināšanas procesā.

Raksta mērķis ir noskaidrot jaunatklāto pilskalnu lomu gan vietas piederības konstruēšanas, gan plašākā – kultūrientitātes kontekstā. Pētījuma jautājumi – kādos aspektos un kādās sabiedrības grupās pilskalni, tajā skaitā arī jaunatklātie, tiek uzverti kā nacionālā kultūras mantojuma vērtība? Kā pilskalni, arī jaunatklātie, iekļaujas vietas piederības apziņas konstruēšanā? Kādi komunikācijas, pārvaldības un izziņas procesi veicina pilskalnu saglabāšanu un popularizēšanu sabiedrībā?

Pētījums tapis kvalitatīvajā dizainā, empīriskie dati iegūti, galvenokārt izmantojot etnogrāfisko pieeju, veicot dažēji strukturētas un padziļinātas intervijas, novērojumus *in situ*, kā arī analizējot kultūras mantojuma aizsardzību regulējošo normatīvo aktu bāzi, arhīvu materiālus un citas dokumentālās liecības, tajā skaitā arī mediju ziņas, saistībā ar jaunatklātajiem pilskalniem Latvijā. Ar pilskalniem saistīto sabiedrības grupu identificēšanai par pamatu ņemta Eiropas Padomes Vispārējā konvencija par kultūras mantojuma vērtību sabiedrībai (Eiropas Padome 2005), savukārt, lai noteiktu pilskalnu lomu vietas piederības apziņas konstruēšanā, adaptēts piecu savstarpēji saistītu dimensiju (vietas identitāte, producēšana, patērēšana, pārvaldība un reprezentācija) jeb "kultūras ķēdes" teorētiskais modelis (Du Gey et al. 2013), kas ļauj iegūt integrētu vietas nozīmes veidošanās kopainu.

Balstoties pētījuma rezultātos, ir iespējams modelēt ieteikumus noteiktu pasākumu īstenošanai, kas varētu palīdzēt skaidrāk pozicionēt gan jau zināmo, gan arī jaunatklāto pilskalnu vērtību nacionālās kultūrientitātes saglabāšanas un vietas piederības veidošanās kontekstā. Ieteikumi skar zināšanu un izglītības, pieejamības un infrastruktūras, institucionālos un komunikatīvos aspektus.

Latvijas pilskalni kā nacionālā kultūras mantojuma vērtība

Pilskalns galvenokārt

tiek definēts kā nocietināta senās organizētās sabiedrības dzīvesvieta, kas ir atradusies uz pakalna vai kalna. Latvijas pilskalniem ir raksturīgas četras galvenās pazīmes – mākslīgi izlīdzināta virsma jeb plakums, nostāvinātas vai terasētas nogāzes, mākslīgi veidota vaļņu un grāvju sistēma un kultūrslānis, kas izveidojies vietas ilgstošas apdzīvotības rezultātā (Urtāns 2013: 3).

Neskatoties uz izteikti kultūrvēsturisko, pagātnes dimensijā balstīto pilskalnu nozīmi, jāatzīst, ka tie ir arī mūsdienu kultūras daļa: gan iecienīti apskates objekti, gan kopā sanākšanas vietas, svinot svētkus vai rīkojot zaļumballes (uz daudziem pilskalniem Latvijā atrodas brīvdabas estrādes), u. c.

Analizējot mūsdienu Latvijas iedzīvotāju attieksmi pret pilskalniem, nosacīti var izdalīt divus līmeņus – valstisko un neformālo. Valsts mērogā tie ir uzskatāmi par vienu no vizuāli nozīmīgākajiem arheoloģisko pieminekļu veidiem (Urtāns 2013) un otro lielāko aizsargājamo arheoloģisko pieminekļu grupu Latvijā (Vasks u. c. 2021: 109). Likumsakarīgi, ka šī iemesla dēļ pilskalnu izpētei tiek atvēlēts publiskais finansējums, atklājumi tiek izplatīti plašsaziņas līdzekļos, sabiedriskie mediji interesējas par pētījumu rezultātiem – tas viss liecina par pozitīvu attieksmi pret pilskalniem. Savukārt neformālā līmenī konstatējamas samērā vājas zināšanas un diezgan vienaldzīgs skatījums uz pilskalniem kā būtisku Latvijas kultūras mantojuma daļu, par ko liecina arī 2019. gadā Latvijas Kultūras akadēmijas pētnieku veiktā specializētā, reprezentatīvā socioloģiskā aptauja ar mērķi “noskaidrot Latvijas iedzīvotāju izpratni par materiālo un nemateriālo kultūras mantojumu un attieksmi pret to” (Laķe u. c. 2019: 5). Aptaujas mērķa grupa bija Latvijas pastāvīgie iedzīvotāji vecumā no 16 gadiem, aptaujāti 1027 cilvēki. Saskaņā ar iegūtajiem datiem kā materiālā kultūras mantojuma piemērs pilskalni tika nosaukti tikai 11 reizes, kas, salīdzinājumā ar Brīvības pieminekli (278 pieminējumi), Rundāles pili (149 pieminējumi) un citām materiālā kultūras mantojuma vienībām, ir vērtējams kā maznozīmīgs skaits (Laķe u. c. 2019: 14, 16). Šis fakts ļauj izteikt pieņēmumu, lai arī pilskalni Latvijas kultūrvēsturē ieņem pamanāmu vietu, mūsdienu sabiedrības izpratnē par kultūras mantojumu tie atrodas samērā marginālā pozīcijā. Tajā pašā laikā nav noliedzams, ka pilskalni būtu uzskatāmi par nozīmīgu resursu gan nacionālās identitātes, gan vietas piederības veicināšanā, tiem iekļaujoties kopīgā kultūras mantojuma klāstā, kura nozīmi akcentē Eiropas kultūras mantojuma stratēģija 21. gadsimtam, nosakot, ka “kultūras mantojumam var būt izšķirošā loma, veidojot identitāti, par to vienojoties un to nostiprinot” (Eiropas Padome 2018).

Pilskalni kā nacionālā kultūras mantojuma vērtība atklājas vairākos aspektos. Pirmkārt, tās ir arheoloģiskas vietas, kas uzskatāmas par spilgtām senvēstures un etnoģenēzes liecībām. Latvijas teritorijā tie parādījās bronzas laikmeta vidū un otrajā

pusē (1. g. t. pr. Kr.). Arheologi uzskata, ka tie tika izmantoti vēl 14. gs. un 15. gs. sākumā (Urtāns 2013: 3), kas ir visai iespaidīgs laika nogrieznis. Latvijas pilskalnos ir veikti plaši arheoloģiskie izrakumi (Vasks u. c. 2005), paralēli noticis arī pilskalnu jaunatklāšanas process. Īpaši aktīvs pilskalnu jaunatklāšanas laiks bija 19. gs. otrā puse (Bielenstein 1899) un 20. gs. 20.–30. gadi (Brastiņš 1923; 1926; 1928; 1930). Pēckara gados jaunatklāšana pamazām pierima, tomēr neapstājās pavisam (Urtāns 1995; Urtāns, Asaris 1998). Šobrīd Latvijā ir zināmi vairāk nekā 500 pilskalni, dažāda mēroga arheoloģiskie izrakumi veikti 91 pilskalnā (Vasks u. c. 2021: 152).

Otrkārt, ņemot vērā to, ka pilskalni ne tikai vizuāli izceļas ainavā, bet savulaik ir bijuši militāri, administratīvi, ekonomiski un kultūras centri, kas demonstrējuši arī varas un spēka nozīmi (Šnē 2002), tie kļuvuši par būtisku nacionālās identitātes un valstiskuma naratīva daļu. Pilskalna simboliskais tēls ir ticis izmantots dažādās kultūras formās, tai skaitā literatūras, mākslas un mūzikas darbos (Urtāns 2016; Vitkūnas, Zabiela 2017), veidojot referenci uz romantizētiem priekšstatiem par seno Latvijas teritorijas iedzīvotāju dzīves veidu un nostiprinot tā dēvēto primordiālo, tautiskuma idejās balstītu identitātes izpratni (Geertz 1973: 259).

Treškārt, pilskalni laika gaitā veidojušies arī par nostāstiem un teikām apvītām vietām, tādējādi kļūstot par nozīmīgu Latvijas nemateriālā kultūras mantojuma vērtību. Mutvārdu tradīcija vienlaikus var kalpot par vienu no pilskalnu verificācijas instrumentiem – proti, atklājot pilskalnu, ir vērts pievērst uzmanību tam, vai apsekojamā vietā ir sastopama tā dēvētā pilskalnu folklorā – teikas un/vai raksturīgi toponīmi (Urtāns 2009). Šo faktu apstiprina arī ievērojamā pilskalnu atklājēja un pētnieka Ernesta Brastiņa darbi – teikas viņa sagatavotajās pilskalnu grāmatās ir būtiska pilskalna apraksta sastāvdaļa (Urtāns 2011). Teju katrā trešajā pilskalna aprakstā autors norāda – “teika teic”; “teika pauž”; “ļaudis stāsta”; “runā, ka tur agrāk”; “pēc apkārtējo ļaužu nostāstiem” ir bijis pilskalns (sk., piemēram, Brastiņš 1928; 1930). Par daudziem līdz šim zināmajiem Latvijas pilskalniem ir pierakstītas un stāstītas teikas un nostāsti ar raksturīgiem motīviem, no kuriem izplatītākais ir par kalnā nogrimušu pili vai baznīcu (Urtāns u. c. 2008: 9). Savukārt starp pilskalnu raksturīgākajiem nosaukumiem minami ne tikai tādi izplatīti vietvārdi kā Pilskalns, Baznīckalns, Gordoks/Gorodišče, Zamoks/Zamščiče, bet arī, piemēram, Piltiņkalns, kas visdrīzāk varētu būt ar pilskalna veidošanu saistīts nosaukums. Iespējams, tādi nosaukumi kā Melnais kalns, Šokolādes kalns, Krāsnaugšas kalns varētu būt saistīti ar pilskalniem raksturīgu pazīmi, proti, kultūrslāni. Nereti teikās paustais var būt norāde uz pilskalnu vietas nosaukuma izcelsmi, piemēram, Lielā vīra gulta, Zviedru kapi u. c.

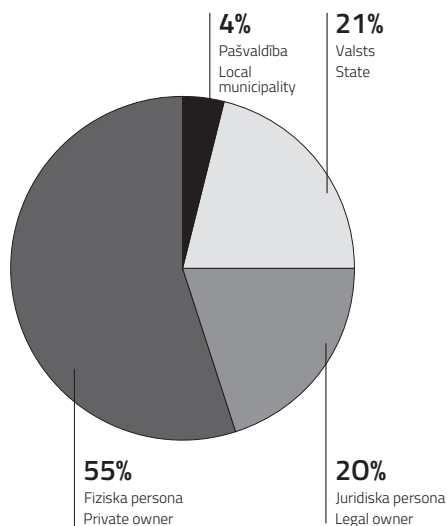
Ar jaunatklātajiem pilskalniem saistīto sabiedrības grupu raksturojums

Jaunu pilskalnu atklāšana un sabiedrības interese par tiem pēdējo trīs gadu laikā ir aktualizējusi arīdžan jautājumu par arheoloģiskā mantojuma, konkrēti – pilskalnu – pārvaldību, to pieejamību, saglabāšanu, apsaimniekošanu, popularizēšanu u. tml., kur liela loma ir dažādām sociālajām grupām, kas interesējas vai kā citādi ir saskarsmē ar šo kultūras mantojuma elementu. Saskaņā ar Eiropas Padomes Vispārējo konvenciju par kultūras mantojuma vērtību sabiedrībai jeb Faro konvenciju¹ kultūras mantojuma pārvaldībā ir iesaistītas vairākas sabiedrības grupas – valsts institūcijas, eksperti, īpašnieki, investori, uzņēmēji, nevalstiskās organizācijas un pilsoniskā sabiedrība, uz ko nosacīti varētu attiecināt kultūras mantojuma kopienas kategoriju (Muktupāvela, Laķe 2022). Faro konvencijā mantojuma kopiena definēta samērā plaši, uzsverot, ka tā “sastāv no cilvēkiem, kas augstu novērtē specifiskus kultūras mantojuma aspektus, kurus tā vēlas uzturēt un nodot nākamajām paaudzēm” (Eiropas Padome 2005).

Pētniecības projektā “Pilskalnu jaunatklājumi Latvijā 2018.–2021. gadā: kultūrvēsturiskā nozīmība” tika iegūti empīriskie dati, noskaidrojot, kāda ir potenciālās mantojuma kopienas uzbūve jaunatklāto pilskalnu gadījumā. Pētījumā apsekota virkne jaunatklāto pilskalnu un veiktas 42 daļēji strukturētas un padziļinātas intervijas. Interviju korpusu strukturē tās sabiedrības grupas, kas dažādās lomās saistītas ar pilskalniem, proti, 6 intervijas veiktas ar jaunatklāto pilskalnu īpašniekiem, 8 – ar senvēstures interesentiem, 17 – ar ekspertiem un iesaistītajām pusēm, 11 – ar vietējiem pilskalnu apkaimes iedzīvotājiem. Lauka darbā iegūtie dati liecina, ka jaunatklāto pilskalnu gadījumā vērojama līdzīga iedzīvotāju attieksme, kas daļēji sasaucas ar iepriekš pieminētās socioloģiskās aptaujas datiem (Laķe u. c. 2019). Proti, kaut arī pilskalni kā arheoloģiskas vietas ir nozīmīgs kultūrvēsturiskais mantojums, tomēr ar tiem saistītā mantojuma kopiena pagaidām uzskatāma par latentu un neviendabīgu – par tādu, kas šobrīd atrodas veidošanās stadijā. Tas ir galvenokārt tāpēc, ka jaunatklātais pilskalns ir no jauna apzināta vieta ne tikai ainavā, bet arī sabiedrības apziņā.

Kā atsevišķas ar jaunatklātajiem pilskalniem saistītas sabiedrības grupas, kas potenciāli varētu būt mantojuma kopienas struktūras pamatā, ir izdalāmas četras, proti, jaunatklāto pilskalnu īpašnieku grupa, jaunatklāto pilskalnu apkaimes iedzīvotāji, neformāla domubiedru grupa un eksperti profesionāļi.

1 Eiropas Padomes Vispārējā konvencija par kultūras mantojuma vērtību sabiedrībai jeb Faro konvencija iezīmē būtisku pagrieziena attieksmē pret kultūras mantojumu un tā pārvaldību – Faro konvencija noteic, ka kultūras mantojums sastāv no uzkrāto resursu kopuma, kas saņemti mantojumā no pagātnes un kas, neatkarīgi no piederības, indivīdu un sabiedrības uztverē tiek uzskatīti par vērtību, pārliecības, zināšanu, tradīciju atspoguļotājiem un paudžiem. Tas ietver arī vidi, kas laika gaitā ir izveidojusies cilvēku un vietu mijiedarbībā (Eiropas Padome 2005).

1. attēls. Jaunatklāto pilskalnu īpašnieku tipi
Figure 1. Types of newly discovered hillfort owners

Jaunatklāto pilskalnu īpašnieku grupa ir tāda, no kuriem lielākā daļa ir privātpersonas un kuru īpašumā jaunatklātais pilskalns ir uzradies "kā no zila gaisa". Īpašnieku attieksme pret jaunatklājumu mēdz būt dažāda – biežāk rezervēta un ar aizdomām, arī negatīva, uzskatot to par apgrūtinājumu gan sagaidāmo saimnieciskās darbības ierobežojumu, gan pilskalna apmeklētāju pieplūduma dēļ. Tikai neliela daļa no jaunatklātajiem pilskalniem pieder valstij vai pašvaldībām. Daži no jaunatklātajiem pilskalniem lokalizēti lielu privātu mežsaimniecības uzņēmumu īpašumos (sk. 1. att. Jaunatklāto pilskalnu īpašnieku tipi). Jāatzīmē, ka vismaz 19 pilskalniem ir divi īpašnieki, turklāt dažādās kombinācijās – fiziskas personas, fiziskas personas un pašvaldības, fiziskas un juridiskas personas; diviem no jaunatklātajiem pilskalniem ir trīs īpašnieki – Ļaksu pilskalnam Krāslavas novada Skaistas pagastā un Ļūbasta pilskalnam Augšdaugavas novada Līksnas pagastā.

Jaunatklāto pilskalnu apkaimes iedzīvotājiem, kā liecina lauka darba rezultāti, bieži vien nav zināšanu un līdz ar to neveidojas saikne ar jaunatklāto kultūras mantojuma objektu. Jaunatklāto pilskalnu apkaimē satiktie cilvēki par to lielākoties neko nav dzirdējuši. Daļa ļaužu šo vietu ainavā zina tikai kā ogošanas, sēņošanas, koku ciršanas un arī atpūtas vietu. Jāatzīmē, ka depopulācijas tendenču ietekmē pēdējās desmitgadēs jaunatklāto pilskalnu apkārtne nereti ir mazapdzīvota, un arī iedzīvotāju demogrāfiskais sastāvs laika gaitā mainījies, kas attiecīgi būtiski ietekmē kolektīvo atmiņu kopumā. Izņēmums šajā grupā ir vietējie novadpētnieki, kas izrāda ieinteresētību un atsaucību, jo viņiem būtisks ir sava novada kultūrvēsturiskais mantojums un jebkādas ar to saistītās zināšanas. Savukārt vietējo pašvaldību darbinieku attieksme ir

raksturojama kā ieinteresēta, tomēr nogaidoša, jo, no vienas puses, jaunatklājumā tiek saskatīts potenciāls – jaunatklātais pilskalns tiek traktēts kā tūrisma piedāvājuma resurss, no otras – kamēr jaunatklātais objekts nav iekļauts valsts aizsargājamo kultūras pieminekļu sarakstā, pietrūkst juridiska seguma ne tikai komunikācijai un sadarbībai ar jauno pilskalnu īpašniekiem, bet arī kultūrvēsturiskās vietas saglabāšanai un popularizēšanai vispār.

Neformāla domubiedru grupa jeb senvēstures entuziasti ir tie, kurus interesē arheoloģija, kultūrvēsturiskais mantojums, bet kuru profesionālā darbība ikdienā lielākoties nav saistīta ar vēsturi vai citām humanitārajām zinātnēm. Vairāki no viņiem mēdz rūpīgi pētīt LIDAR kartes un informāciju par potenciāliem, līdz šim nezināmiem pilskalniem darīt zināmu arheologiem, galvenokārt Jurim Urtānam. Viņi ir aktīvi noskaņoti, uzskatot, ka kultūrvēsturiskais mantojums pieder ikvienam un ka pilskalni ir par maz pieejami sabiedrībai gan fiziskas piekļuves ziņā, gan saturiski – pietrūkst informācijas stendu, aprakstu, norāžu u. c. Domubiedru grupas ieskatā, Latvijas pilskalni ir nacionāla vērtība, kuras potenciāls ir nepietiekami izmantots. Savā ziņā viņus var uzskatīt par *pašpasludinātiem pilskalnu advokātiem*, kas konstatē, pārmet un aizrāda valsts un pašvaldību darbiniekiem vājo iesaisti pilskalnu apsaimniekošanā, saglabāšanā un sadarbībā ar pilskalnu īpašniekiem. Viņi mēdz pilskalnus apsekot sava prieka pēc brīvajā laikā, ar novērojumiem un fotogrāfijām daloties sociālajos tīklos. Šī grupa galvenokārt ir saistīta ar tīmekļvietni www.latvijas-pilskalni.lv un sociālo tīklu platformas *Facebook* interešu kopienu www.facebook.com/latvijaspilskalni. Abas vietas uztur senvēstures entuziasts Gatis Kalniņš.

Eksperti, kas ar kultūras mantojumu ikdienā strādā profesionāli, ir, piemēram, pētnieki, Nacionālās kultūras mantojuma pārvaldes, sabiedrības atmiņas institūciju, muzeju, bibliotēku darbinieki. Visbiežāk ievērojamais jaunatklāto pilskalnu skaits viņus iepriecina, ļaujot apzināties, ka jaunatklājumi piedāvā iespēju labākai vēstures izziņai, vēstures problēmjaudājumu pārvērtēšanai, ka tie ir nozīmīgs avots nākamajiem pētījumiem senvēsturē, folkloristikā, LIDAR tehnoloģiju lietojumā u. c.

Apzinot katras raksturotās sabiedrības grupas specifiku un potenciālu, būtu svarīgi veicināt to savstarpējo komunikāciju, liekot pamatus spēcīgas, pilsoniskā pašiniciatīvā un nacionālās identitātes vērtībās balstītas kultūras mantojuma kopienas izveidei un nostiprināšanai. Turklāt jaunatklātie pilskalni, kā ir izteicies Juris Urtāns, tiek atdoti vēsturei (Urtāns 2021), tāpēc svarīgi vērot un izprast, kā notiek šis atgriešanās process, kā jaunatklātās arheoloģiskās vietas tiek uztvertas un traktētas dažādās sabiedrības grupās.

Jaunatklātie pilskalni vietas piederības veidošanās kontekstā

Pilskalns kā arheolo-

ģiskais piemineklis uztverams kā sabiedrības sociālās un ekonomiskās attīstības vēstures liecība ainavā. Tas ir saistīts ar konkrētu tā ģeogrāfiskās atrašanās vietu, kas iekļaujas apkārtējo iedzīvotāju uztverē, veidojot simboliskās pilskalna nozīmes, kuras mēdz saglabāties attiecīgās vietas mutvārdu liecībās un citos kultūras naratīvos.

Jaunatklāto pilskalnu pētījuma kontekstā jēdziens "vieta" tiek aplūkots starpdisciplināri, lai atbildētu uz jautājumiem, kas saistīti ar materiālu objektu, ieskaitot arheoloģisko pieminekļu un teritorijas nozīmi vietas piederības veidošanā. Vieta nav tikai vienkārši ģeogrāfisks koncepts ar fiksētu un ierobežotu teritorijas daļu, kas kartēta ar noteiktu koordināšu kopu. Tā iegūst savu nozīmīgumu ar vietai raksturīgo visu veidu mantojumu – kā materiālo, tā nemateriālo. Vietas nemateriālais raksturojums šajā rakstā tiek aplūkots ar konceptiem "telpa" un "ainava". Telpa ir abstrakcija, savukārt vieta – konkrētība, kas savu nozīmi iegūst, cilvēkiem mijiedarbojoties ar telpu (Agnew 2011; Hauge 2014). Telpa ir pašpietiekama un eksistē neatkarīgi no subjektīvajiem faktoriem, savukārt vieta nav iedomājama bez nozīmes un jēgas, ko tai piedēvē cilvēki – proti, bez sociālām attiecībām, bez lietām un priekšmetiem, bez simboliskām izpausmēm, praksēm un paradumiem, kas ir neatņemama cilvēcis-kās eksistences daļa (Muktupāvela 2015; Geertz 2000). Tādējādi telpa reprezentē "ar nozīmēm piepildīto pāreju starp fiksētiem [vietas] raksturlielumiem un paver iespēju dažādām pieejām kultūras faktu interpretācijās" (Bhabha 1994: 4).

Ainava saskaņā ar Eiropas ainavu jeb Florences 2000. gada konvenciju tiek definēta kā teritorija "tādā nozīmē, kā to uztver cilvēki, un kas ir izveidojusies dabas un/vai cilvēku darbības un mijiedarbības rezultātā" (Eiropas Padome 2000). Konvencijā uzsvērts, ka ainavām ir nozīmīga loma kultūras, ekoloģijas, vides un sociālajā jomā, tās ir svarīgs tautsaimniecības un iedzīvotāju labklājības resurss. Turklāt ainavas ir neatņemama vietējās kultūras veidošanās sastāvdaļa, Eiropas dabas un kultūras mantojuma pamatelements, kas ietekmē cilvēku labsajūtu un dod ieguldījumu eiropiskās identitātes nostiprināšanā (Eiropas Padome 2000). Veids, kā cilvēki uztver un pieredz ainavas, ir sociokultūras procesa un kultūras naratīvu komunikācijas rezultāts jeb "ainavas darbības spektrs" (Porter 2016). Laika gaitā ainavās ir veidojies un saglabāties daudzpusīgs nemateriālais kultūras mantojums, ko savukārt ietver jēdziens *kultūrtelpa* un kas vietas iedzīvotājiem un apmeklētājiem ļauj uztvert un interpretēt attiecīgās vietas kultūras vērtības. Kā liecina pētniecības projektā iegūtie dati, bieži vien jaunatklāta pilskalna kultūrvēsturiskā ainava tiek konstruēta no jauna, tādējādi *bezvieta* iegūst gan jaunu nosaukumu, gan nozīmi attiecīgās kopienas vietas piederības apziņā. Vietas piederības apziņa parasti veidojas saistībā ar jaunatklāto pilskalnu kā fizisku lokāciju, kam piemīt savs vizuālais ietērs – ainava. Ainava, lai arī

laika gaitā mainījusies, ir saistīta ar attiecīgās vietas iedzīvotāju ilgstošu pieredzi, tāpēc pilskalnu jaunatklāšanas procesā konkrētā vieta iegūst ne tikai jaunas kultūrtelpas aprises, bet arī ierastā ainava iegūst unikālu nozīmi:

Tas, kā es pati varbūt kā baudītājs esmu izjutusi, bija neizsakāmi interesanti aiziet uz Radžupes pilskalnu, kad tu kāp, kāp, vēl īsti nezini, bet redzi tos milzīgos, apsūnojušos ozolus, sāk likties, ka tā vieta ir ar kaut ko īpašu. Un tad ir tas cilvēks, kas pasaka, ka, lūk, šeit ir pilskalns, mēs esam atnākuši caur tiem dubļiem. Un tad pēkšņi tu sāc tās pazīmes redzēt – ak jā, te ir tā upe, grava, tur atkal ir kaut kas izlīdzinājis un pazudis. (Iveta Plone, Dvietes pagasta pārvaldes pārvaldniece, Augšdaugavas novada Dvietes pagasta novadpētniecības telpas veidotāja, 07.05.2021.)

Jaunatklāto pilskalnu nozīme vietas piederības konstruēšanā cieši saistīta ar zināšanām, kad tās kļūst pieejamas vietējiem iedzīvotājiem (Royuela 2019: 833; Brubaker, Cooper 2000). Atšķirīgais zināšanu līmenis dažādās pētījuma mērķgrupās atklāj plaši interpretējamu zināšanu amplitūdu, sākot no minimālām zināšanām līdz padziļinātai interesei par vietas senvēstures faktiem, arheoloģiskā mantojuma regulējošo likumu un noteikumu pārzināšanu. Tā, piemēram, viens no jaunatklātajiem pilskalniem – Daudzišu pilskalns, saukts arī par Kozlova gora – atrodas Krāslavas novada Kalniešu pagastā. Lauka darba laikā, satiekot un intervējot pilskalna īpašnieku, sirsnīgo un atsaucīgo "Daudzišu" māju saimnieku Josifu Rukmanu, radās pārlicība, ka vietas piederības apziņa veidojas pakāpeniski un fragmentēti. Vērtējot no zināšanu perspektīvas, zemes īpašnieks ir informēts, ka viņa īpašumā, kurā kopš 2018. gada ir atklāts pilskalns, aug aizsargājami augi, kuru dēļ tam noteikts aizsargājamās teritorijas statuss. Tomēr par pašu pilskalnu kā vēstures liecību un arheoloģisko pieminekli saimniekam zināšanu pietrūkst. Viņš pats konstatējis, "kopš pilskalns atklāts, cilvēki brauc diezgan, pat ģimenes ar bērniem, reizēm 2–3 mašīnas, pagājušā gadā vairāk bijuši, šogad mazāk – maijā divi vīri bijuši". Tomēr neviens no atbraucējiem nav nācis sasveicināties un aprunāties ar saimnieku. Rukmana kungam nav skaidrs, ko viņi tur grib redzēt, neviens nav viņam izstāstījis, kāpēc kalns tik nozīmīgs. Viņš zina, ka pētnieki, kas šeit bijuši, pilskalnā kaut ko atraduši, viņam meita stāstījusi, ka vietējā avīzē "Ezerzeme" esot bijis rakstīts par Daudzišu pilskalnu. Informētības aspekts ir jāņem vērā, sniedzot datus par jaunatklātiem pilskalniem, jo zināšanas par konkrētas vietas kultūrvēsturiskajām vērtībām ietekmē arī vietējo iedzīvotāju uzvedību un motivāciju jaunatklāto objektu saglabāt.

Plaša spektra vietas apziņas veidošanās nozīmes, sākot no vietas simboliskās nozīmes novērtējuma līdz pat praktiskai interesei, var ietekmēt estētiski emocionālo jaunatklātās kultūrvēsturiskās vietas uztveri. Estētisko baudījumu var sniegt dažādi pasākumi, norises, talkas, izzinoši pārgājieni, kuros tiek stāstīti stāsti, gūti piedzīvojumi, apzinātas vietējās tradīcijas u. tml. Liela nozīme ir vietas estētikai un vērtībām, kā arī rūpēm par pilskalna autentiskas ainavas saglabāšanu un, galu galā, emocionālai

piesaistei un lepnumam par savu dzīvojamo vietu. Vērtējot Daudzišu pilskalna īpašnieka Josifa Rukmana attieksmi pret vietu no estētiski emocionālās perspektīvas, jāsecina, ka pilskalna īpašnieks, dzīvodams šajā vietā paaudžu paaudzēs, apzinās, ka viņam piederošais kalns ir īpašs. Vēl pirms tā oficiālās atzīšanas par pilskalnu viņš, būdams šajā vietā, allaž vērojis pārveidojumus kalna reljefā, pieļaudams, ka tie varētu būt "kādi seni ceļi, noteikti cilvēku veidoti". Vērojams, ka saimnieks pret savu īpašumu izturas ar cieņu un pietāti – vēja nogāztos kokus no meža izved ziemas salā, lai ar tehniku nebojātu pilskalna zemsedzi un arheoloģiskā pieminekļa kultūrslāni.

Šīs perspektīvas ir cieši saistītas un papildina cita citu – zināšanas, estētiski emocionālā piesaiste un vietas novērtējums (Roquela 2019) sniedz vienotāku priekšstatu par noteiktu, īpaši par jaunatklātu vietu, kā arī rada motivāciju izzināt vairāk. Tomēr jaunatklāto pilskalnu gadījumā būtu jāizvairās no neveiklām situācijām, kad jaunais pilskalns tiek atklāts, pētījuma rezultāti tiek publiskoti medijos, sociālajos medijos, kamēr pats pilskalna īpašnieks un vietējie iedzīvotāji, izņemot senvēstures entuziastus, vispār nav informēti par atklājuma būtību, tā vērtību, kultūrvēsturisko nozīmi u. tml. Būtu jāpanāk, ka sabiedrības uztverē jaunatklātie pilskalni iegūst savu vietu un veidojas izpratne par to vērtību, jo tas veicinātu vietas piederības apziņu un celtu kultūrvēsturiskās ainavas nozīmi kopumā.

Jaunatklātie pilskalni vietas nozīmes veidošanās kontekstā

Lai konceptualizētu pilskalna

kā daudzpusīgas kultūrainavas elementa nozīmes veidošanos un noteiktu pilskalna lomu vietas piederības apziņas konstruēšanā, jāņem vērā vairāki savstarpēji saistīti procesi. Jāizprot, kas ir konkrētās vietas nozīmes vērtības, kādi komunikācijas, pārvaldības un izziņas procesi notiek gan kultūras mantojuma kopienas pašiniciatīvas veicināšanā, gan arī pilskalnu kā kultūrvēsturiskās vietas saglabāšanā un popularizēšanā.

Lai atbildētu uz šiem jautājumiem, pētījuma vajadzībām tiek adaptēts tā dēvētās kultūras ķēdes (angļu val. *circuit of culture*) teorētiskais modelis (Du Gay et al. 1997: 3; Porter 2016: 6), kas ietver piecas savstarpēji saistītas kultūras pieredzes un simbolisko aspektu mijiedarbes dimensijas: identitātes, producēšanas, patēriņa, pārvaldības un reprezentācijas dimensijas. Pateicoties šim modelim, var iegūt integrētu vietas nozīmes veidošanās kopainu. Šis modelis tika izmantots, pētot vietas nozīmes veidošanos, balstoties uz padziļinātām intervijām, lauka darbā veiktajiem novērojumiem un dokumentālajām liecībām par jaunatklātajiem pilskalniem Latvijā.

Vietas identitātes satura dimensiju veido ar vietu saistītie naratīvi, rakstītās liecības, folklorā. Tie veido priekšstatus par konkrēto vietu, kas, cilvēkiem un telpai

mijiedarbojoties, veicina vietas nozīmes apzināšanos un potenciāli var rezultēties kā lepnuma izjūta par savu dzīvesvietu un tuvāko apkārtni vai vispārinot – par reģionu un valsti kopumā. Šādā dimensijā pilskalniem raksturīgā folklorā un mutvārdu tradīcija ļauj aplūkot konkrēto vietu, tās kultūrainavu plašākā lokālo naratīvu kontekstā. Naratīvu saturs var būt balstīts patiesos notikumos un vēstures faktos, tai pašā laikā tas var būt izdomāts, mītos un nostāstos balstīts notikums. Notikumu un to attēlojumu atšķirību raksturo paša naratīva (notikumu un to secības) veids, kā arī tas, kā stāsts tiek pasniegts (Abbott 2008: 15). Naratīvi tiek nodoti dažādos plašsaziņas līdzekļos, un ne vienmēr to pirmavots ir pats stāstījuma avots, kā arī stāstīšanas procesā var tikt iesaistīti vairāki subjekti. Tomēr naratīva diskurss konstruē stāstu un piešķir tam komunikatīvo jēgu, lai nodrošinātu naratīva izplatīšanā pēc iespējas lielāku dalībnieku skaitu. Saskaņā ar šo pieeju vēstīšanai par jaunatklātajiem pilskalniem ir salīdzinoši daudz izteiksmes līdzekļu un informantu, kas var veidot zinātnē balstītus priekšstatus, tai skaitā pilskalniem raksturīgos naratīvus, kas domāti dažādām sabiedrības grupām, arī tām, kas veido kultūras mantojuma kopienas.

Jāatzīst, ka pētījuma gaitā ir izdevies iegūt un piefiksēt tikai fragmentāras ar pilskalniem saistītas folkloras liecības. Piemēram, Svātiunes pilskalnu, kas atrodas Ziemeļlatgalē, Baltinavas pagastā, meža masīvā, vietējie sauca arī par Zvonu kalniem. Par šo vietu satiktie apkārtnes ļaudis stāsta, ka kalnā Lieldienu rītā nogrimusi baznīca un vēl tagad esot tā – “noliksi ausi tieši, kur iedobums, saka, ka tur it kā vaidi dzirdami esot” (pierakstīts Svātaunē 2019. gada oktobrī). Trukšānu pilskalnam, kas atrodas Čiblas pagastā, Ludzas upes kreisajā krastā, tiek piedēvēts nosaukums Baznīckalns: “baba teica, ka viņai baba teikusi, ka kādreiz te bij baznīca uz tā kalna” (pierakstīts Felicianovā 2019. gada oktobrī). Sarunās ar vietējiem ļaudīm izdevies dokumentēt lokālos nosaukumus tikai dažiem pilskalniem, piemēram, Babiņas kalns – Balandes pilskalnam Alsungas pagastā, Vēzeles kalns – Sauleskalna pilskalnam Bērzaunes pagastā, Augstais kalns – Ļutovcu pilskalnam Asūnes pagastā, Liepu kalns – Oškalnu pilskalnam Kazdangas pagastā u. c. Tiesa, vietējie iedzīvotāji nereti zina vairākus apkārtnes vietu stāstus, kā arī daudzus mikrotoponīmus, kas jaunatklāto pilskalnu iekļauj un vienlaikus atklāj plašākā lokālo naratīvu kontekstā.

Lauka darbā iegūtā informācija ļauj secināt, ka jaunatklātā pilskalna mutvārdu tradīcija² veidojas līdz ar tā atklāšanas brīdi – vispirms nosaucot to vārdā, pēc tam darot zināmu sabiedrībai jaunatklāto senvietu – parasti tas notiek vai nu saziņā ar

2 Pētījumi vēl jāturpina, taču jau šobrīd jaunatklāto pilskalnu mutvārdu tradīcijā iezīmējas vairāki komponenti – pilskalna nosaukuma precizēšana un oficiālā nostiprināšana, vietu stāsti par pašu pilskalnu un tā tuvējo apkārtni, personīgās pieredzes stāsti – atklājot, apsekojot, pirmo reizi uzzinot par pilskalnu. Iespējams, nākotnē, pilskalnam kļūstot, piemēram, par arheoloģiskās izpētes vai tūrisma maršruta objektu u. tml., mutvārdu tradīcija iegūs papildu aprises.

pētniekiem pilskalna apsekojuma laikā, vai ar publikācijām vietējā presē. Šis process rosina vietējo iedzīvotāju interesi, veido pozitīvu attieksmi un kļūst par pamatu mutvārdu liecībām un saturam, kā ietekmē veidojas kultūras mantojuma kopienas.

Kā atklāj projektā veiktās dažādu mērķgrupu intervijas, tieši zinātnes diskursā balstītu jaunatklāto pilskalnu naratīvi, saprotami interpretēti un pieejamās komunikācijas formās pasniegti, potenciāli var attīstīt labāku jaunkonstruēto mantojuma kopienas izpratni par iegūtajām ainavas vērtībām un kultūrvēsturisko telpu:

Vai galu galā nav vienkārši interesanti zināt, kas tur Dvietē vai Pilskalnē, vai kādā citā mums blakus esošā vietā ir bijis? Kā cilvēki dzīvojuši, kurā laikā. Nezinu, man liekas, ka, protams, neskatoties uz kaut kādām pretestībām vai neapmierinātību, vienalga ir jāapzina, kas tur ir, jo vienkārši vietējiem ir jāzina, tūristiem arī ir interesanti. (Iveta Plone, Dvietes pagasta pārvaldes pārvaldniece, Augšdaugavas novada Dvietes pagasta novadpētniecības telpas veidotāja, 07.05.2021.)

Jāatzīmē, ka, neskatoties uz to, ka teju par katru jaunatklāto pilskalnu ir pieejams kāds raksts, publikācijas reģionu un novadu laikrakstos un tīmekļvietnē www.latvijas-pilskalni.lv pieejams informācijas apkopojums par pilskalniem Latvijā, tomēr pastāv problēma ar aktuālas informācijas pieejamību. Kamēr pilskalnu entuziasti, novadpētnieki un senvēstures pētnieki ir zinošākie pilskalnu tematikā, muzeju darbiniekiem, tūrisma speciālistiem, vēstures un dabas zinātņu pedagogiem, īpašniekiem un pašvaldību darbiniekiem kā pilskalnus ieinteresētajām pusēm ir nepietiekamas zināšanas un informācija.

Attiecībā uz vietas identitātes dimensijas stiprināšanu pētījums ir atklājis, ka, pirmkārt, ir būtiski attīstīt tīklošanos un informācijas apmaiņu kultūras mantojuma kopienas līmenī. Otrkārt, būtu vajadzīga regulāra komunikācija plašsaziņas līdzekļos par pilskalniem un to nozīmi. Treškārt, būtu nepieciešams daudz vairāk, biežāk un mērķtiecīgāk izglītības procesā iekļaut mācību saturu, kas saistīts ar Latvijas arheoloģisko mantojumu un senvēstures izziņāšanu, piemēram, veidojot tematisku mācību priekšmetu blokus par novada kultūrvēsturisko mantojumu, tajā iekļaujot pilskalnu apmeklējumus u. tml. darbības.

Vietas producēšanas dimensija. Lai konkrētā vieta iegūtu potenciālu sniegt unikālu kultūras pieredzi, vietas producēšanas dimensija atklāj, cik svarīgi ir apzināt kultūrtelpas un ainavas izmantošanas iespējas un perspektīvas. Vietas producēšanas dimensija ietver divas disciplīnas, kam ir būtiska loma vietas atpazīstamības un pieredzes veidošanā, proti, vietpratību jeb plašas zināšanas, pieredzi un izpratni par konkrētās vietas kultūrvēsturi un vietas pievilcības mārketingu jeb vietas zīmolvēdi. Vietas zīmolvēdi ir viens no stratēģiskajiem vietas ilgtermiņa mārketinga un komunikācijas procesiem, kas ne tikai nodrošina uzmanības piesaisti vietas kultūrvēsturiskajam mantojumam, bet arī veicina emocionālu saikni starp vietu, tās objektiem un apmeklētājiem. Lai arī sākotnēji jaunatklātie pilskalni lielākoties neraisa asociācijas

un neveido konkrētus priekšstatus, vietas zīmološanas procesā, pateicoties atklātajiem materiālā un nemateriālā kultūras mantojuma elementiem, tie var sniegt konkurētspējīgu saturu, proti, jaunus naratīvus un nozīmes. Tamdēļ ļoti svarīgas ir vietas mārketinga zināšanas un pieredze – proti, prast atklāt un savienot materiālos jeb taustāmos (produktus) un nemateriālos jeb netaustāmos (pieredzes) elementus, kas būtu ietverami vietas zīmola saturā un atbilstu vietas mērķauditorijas vajadzībām un vēlmēm. Tomēr, lai jaunatklātais pilskalns kļūtu par vienu no vietas atpazīstamības kognitīvajiem enkuriem, tai skaitā traktējot pilskalnu kā ilgtspējīgu tūrisma objektu, ir nepieciešams sakārtot pilskalna pieejamības infrastruktūru, vienoties par tā iekļaušanu vietējā kultūrtelpā, sagatavot uzticama satura, pievilcīgus un viegli uztveramus informatīvos materiālus. Lai uzsāktu vietas producēšanas darbības, būtiska ir sadarbības nostiprināšana starp konkrētās vietas attīstībā ieinteresētajām pusēm – valsts, pašvaldību un privātā sektora pārstāvjiem, tūrisma, izglītības un mantojuma institūciju darbiniekiem, pētniekiem, brīvprātīgajiem un citiem interesentiem.

Vietas patēriņa dimensiju jeb piedāvājumu veido zināšanas un pieredze. Jaunatklāto pilskalnu gadījumā jāatzīmē zinātnes komunikācijas loma vietas vēstures faktu interpretācijā un kontekstā ar jaunatklātā pilskalna iekļaušanos pastāvošajā vietas apziņas veidotājā sistēmā. Zināšanu un motivācijas trūkums izzināt savas dzīvesvietas, tai skaitā īpašuma, kultūrvēsturisko vērtību var apdraudēt arī jaunatklāto pilskalnu nozīmes veidošanos vietējās sabiedrības apziņā. Turklāt jāatzīmē vēl kāds aspekts – ne tikai lielākā daļa jaunatklāto pilskalnu, bet arī vairums zināmo pilskalnu Latvijā ir aizauguši un grūti pamanāmi ainavā, tie nav marķēti dabā. Mazāk zināšanai interesentam nereti ir grūti “patērēt” pilskalnu tā fiziskās nepieejamības dēļ:

Lielākā Latvijas problēma – pilskalni ir nekopti, aizlaisti, izzuduši no lokālās kopienas atmiņas, no sabiedrības kopējās atmiņas. Būtu dīvaini, ja tagad atklājam jaunu pilskalnu, marķējam, izveidojam taku, ja citi pilskalnu simti Latvijā ir aizauguši un nepieejami. Visa sistēma jāsakārto, nevis jāizceļ tieši jaunie pilskalni. (Juris Zalāns, senvēstures entuziasts, akcijas “100 Latgales pilskalni” dalībnieks, 16.03.2021.)

Tādējādi arī jaunatklātais pilskalns var iegūt ainavas, attiecīgi arī vietas, patērēšanas potenciālu līdz ar tā publiskās pieejamības nodrošināšanu un infrastruktūras pilnveidi. Šajā ziņā svarīga ir gan zinātniski pamatotas informācijas pieejamība, gan navigācijas rīku izstrāde fiziskajā un digitālajā vidē, gan arī kultūras vērtību nostiprināšana plānotu pasākumu formātā dažādām mērķauditorijām. Vienkāršākie veidi, kā veicināt pozitīvu ar jaunatklātajiem pilskalniem saistītu pieredzi, varētu būt speciālu tematisku pārgājienu maršrutu izveide un sakopšanas talku rīkošana pilskalnās, iesaistot sabiedrību. Turklāt šo pasākumu īstenošanā būtu svarīgi piesaistīt nevalstisko sektoru, kultūras mantojuma kopienas pārstāvjus, tādējādi veicinot sadarbību starp pilskalnu īpašniekiem, valsts pārvaldi un pašvaldībām.

Vietas pārvaldības dimensija ir normatīvie akti, kas nosaka saimnieciskās darbības ierobežojumus, lai aizsargātu kultūrvēsturiskās vietas īpašo statusu. Pilskalnu īpašniekiem ir saistošs likums "Par kultūras pieminekļu aizsardzību" un Ministru kabineta 2003. gada 26. augusta noteikumi Nr. 474 "Noteikumi par kultūras pieminekļu uzskaiti, aizsardzību, izmantošanu, restaurāciju un vidi degradējoša objekta statusa piešķiršanu" (spēkā līdz 2022. gada 1. janvārim). Abi juridiskie dokumenti nosaka virkni pienākumu, taču ievērojami mazāk – tiesības. Proti, kultūras pieminekļu īpašnieki var pieteikties nekustamā īpašuma nodokļa atlaidei pašvaldībās, taču šo iespēju izmanto tikai neliels skaits cilvēku, jo, pirmkārt, informācija par to netiek plaši izplatīta, otrkārt, nodokļu atlaides apmērs atkarīgs no pašvaldības attieksmes, treškārt, atbalsts nav ērti un ātri pieejams.

Pētījums par jaunatklātajiem pilskalniem atklājis, ka ne visos gadījumos pašvaldību pārstāvjiem un pilskalnu īpašniekiem arheoloģiskā pieminekļa kultūrvēsturiskā statusa juridiskais regulējums ir skaidrs un saprotams. Vairākiem pilskalnu īpašniekiem, uzzinot, ka īpašumā atklāts pilskalns, pirmā reakcija ir atturīga un rezervēta:

Attieksme ir dažāda, visiem [jaunatklātais pilskalns] patīk, kamēr nav savā īpašumā. Kad ir īpašumā, tad ir cita attieksme. Ir jau arī cilvēki, kas lepojas, ka īpašumā ir pilskalns. Tā jau ir liela laime! Dažāda ir attieksme. (Sarmīte Dundure, Nacionālās kultūras mantojuma pārvaldes Vidzemes reģionālās nodaļas valsts inspektore, 24.03.2021.)

Vai arī:

Man tas dotu lepnumu, bet citam, kas noskaņots utilitāri, var būt cits viedoklis. Var arī negribēt, ka privātpašumu nāk skatīties citi. Cilvēkiem var būt utilitārs skatījums uz dzīvi. Tas atkarīgs no dzīves izglītības. (Raimonds Rozenvalds, arheologs, Nacionālās kultūras mantojuma pārvaldes Arheoloģijas un vēstures daļas speciālists, 19.03.2021.)

Ņemot vērā dažādas pilskalnu īpašnieku nekustamā īpašuma pārvaldes intereses, ir ļoti svarīgi, lai viņu darbības nekaitētu jaunatklātā pilskalna dabiskās vides saglabāšanai. Tai pašā laikā iespēju robežās būtu svarīgi interesentiem nodrošināt pilskalna apmeklējumus. Novērojumi atklāj, jo zinošāki ir pilskalnu īpašnieki, jo kompetentāki informācijas sniedzēji viņi kļūst pilskalnu apmeklētājiem. Projektā iegūtie dati apliecināja tiešas komunikācijas lomu jaunatklāto pilskalnu kultūrvēsturiskās nozīmes izzināšanā un pārvaldībā. Tie arī ļoti skaidri iezīmēja vietējo iedzīvotāju, tostarp pilskalnu īpašnieku, zināšanu un informācijas trūkuma tendenci ne tikai par vietas nozīmi, bet arī par valsts normatīvo regulējumu.

Vietas reprezentācijas dimensija ietver vairākus – komunikatīvos, pieredzes un simboliskos – aspektus. Reprezentācijas mērķis ir vairot zināšanas par vietas nozīmi lokālā kontekstā, izmantojot zinātnē balstītus faktus, kā arī atsaucoties uz vietējās folkloras liecībām un naratīviem. Vietas reprezentatīvais saturs un formāts piedāvā

plašas iespējas materiālā un nemateriālā kultūras mantojuma lietojumam vietas kultūrvēsturiskā mantojuma labākai iepazīšanai un pieredzei, sākot no vides labiekārtošanas līdz tēlainu asociāciju un atmiņā paliekošu stāstu nodošanai. Ir svarīgi, lai informatīvo stendu un materiālu saturs būtu zinātniski pamatots un, vēlams, saskaņots ar vietējiem vai kultūrvēsturisko objektu pārvaldes atbildīgajiem speciālistiem. Viens no ieteikumiem būtu izstrādāt vienotas komunikācijas vadlīnijas, kas vienlaikus iekļautu gan pieejamu informāciju vidē, gan pilnveidotu zināšanas.

Vēl viena vietas reprezentācijas šķautne ir objekta atrašanās jeb navigācijas sistēmas izveide, kas ietver virziena norādes, zīmes un citus informācijas nesējus, kas ir īstenojama gan fiziskā vidē, gan arī digitālajās platformās un ierīcēs pieejamos formātos. Vietas objektu digitālā reprezentācija mūsdienās sniedz plašākas iespējas padziļinātākas informācijas pieejamībā, kā arī ļauj ērti papildināt jau pastāvošo saturu ar jaunu informāciju. Šādi var tikt izveidoti jauni un arī pilnveidoti jau izveidotie tūrisma maršruti:

Strādājot visus šos gadus, plānojot un veidojot tūrisma objektus, varam teikt tā – ja apmeklētājs ierauga apaugušu pauguru ar kokiem un krūmiem, tad nezinātājam tas praktiski neko neizsaka. Zinātājs tur varbūt var ieraudzīt pilskalnu – ja viņš zina, ka tur kaut kam ir jābūt. (..) Jābūt noteikti šai vizuālai uztverei, ka cilvēks redz un ierauga terases, vaļņus, ierauga plakumu un sāk saprast, sāk vizualizēt. Kam noteikti vēl ir jābūt – ir jābūt stāstam – jābūt stāstam, informācijai vai par šo konkrēto pilskalnu, vai par pilskalniem kā tādiem, vai tie ir stendi, vai tie ir QR kodi, vai kas vēl modernāks. Protams, manā ieskatā, visvērtīgākais ir dzīvais gida stāstījums, cik nu to var nodrošināt. (Anda Zeize, Dabas aizsardzības pārvaldes Latgales reģionālās administrācijas direktore, 20.05.2021.)

Kā labas prakses piemērs jaunatklāto pilskalnu reprezentācijā minams Beitānu pilskalns, kas atrodas Latgalē, Rāzņas Nacionālajā parkā. Ar šo pilskalnu sākās “pilskalnu jaunatklāšanas sprādziens” 2018. gada pavasarī, kā arī tas ir pirmais no jaunatklājamiem pilskalniem, kas 2021. gada 25. februārī tika iekļauts valsts aizsargājamo kultūras pieminekļu sarakstā. Pilskalna īpašniece Dabas aizsardzības pārvalde prasmīgi un regulāri sazinās ar sabiedrību, padarot šo vietu aizvien vairāk atpazīstamu. Uzteicama ir sadarbība ar vietējo senvēstures entuziastu Kroma kalna saimnieku Aleksandru Lubānu – pateicoties viņa iniciatīvai un idejai, pirms ieejas pilskalnā no kritušiem kokiem tika izgatavoti simboliski ieejas vārti ar pilskalna nosaukumu, kā pats Aleksandrs Lubāns saka – “lai ir kur nobildēties, jo cilvēkiem tas patīk!”

Kopumā jaunatklāti pilskalni veicina interesi par senvēsturi, tie paver iespēju arheoloģiskā mantojuma izmantošanai vietas zīmološanā, kā arī kļūst par tūrisma piedāvājuma resursu. Jaunatklātais pilskalns no necila, nepamanīta pakalna var pārtapt par publiski pieejamu objektu ar dažādu līmeņu vietas atpazīstamības un kultūrinteritātes saglabāšanas potenciālu.

Secinājumi

Pēdējo trīs gadu laikā vairāk nekā 70 iepriekš nezināmu pilskalnu atklāšana Latvijā ir piesaistījusi sabiedrības uzmanību šo kultūrvēsturiski nozīmīgo vietu vēsturiskajiem, simboliskajiem un ainaviskajiem aspektiem, aktualizējot vairākus jautājumus par jaunatklāto pilskalnu vērtības veidotājiem vietas piederības kontekstiem. Kā atsevišķas ar jaunatklātajiem pilskalniem cieši saistītas sabiedrības grupas ir izdalāmas četras, proti, jaunatklāto pilskalnu īpašnieki, jaunatklāto pilskalnu apkaimes iedzīvotāji, neformāla domubiedru grupa un eksperti profesionāļi.

Pētījuma gaitā iegūtie dati atklāj, kā jaunatklātie pilskalni iekļaujas jau pastāvošajā vērtību sistēmā, kā arī ļauj izdarīt secinājumus un modelēt ieteikumus par noteiktu pasākumu īstenošanu, kas sabiedrības izpratnē palīdzētu skaidrāk pozicionēt pilskalnu kā neatņemamu nacionālā kultūras mantojuma daļas vērtību. Tam nepieciešams: (1) veicināt zināšanas un izpratni par pilskalniem un to kultūrvēsturisko nozīmi, izplatot informāciju dažādu līmeņu komunikācijas kanālos, integrējot to vispārējās izglītības saturā, izstrādājot jaunus, inovatīvus un saistošus tūrisma produktus; (2) nodrošināt Latvijas pilskalnu pieejamību ainavā, objektu marķēšanai izmantojot dažādus, tajā skaitā arī digitālos, rīkus, kā arī labiekārtojot pilskalnu apkārtnes infrastruktūru; (3) piešķirt jaunatklātajiem pilskalniem kultūras pieminekļa statusu un veicināt pašiniciatīvu un sadarbību starp atbildīgajām valsts institūcijām un pilskalnu īpašniekiem, izstrādājot valsts līmeņa efektīvus atbalsta mehānismus arheoloģisko pieminekļu ilgtspējīgai apsaimniekošanai; (4) veicināt komunikāciju starp atsevišķām ieinteresētām sabiedrības grupām, liekot pamatus pilsoniskajā pašiniciatīvā un nacionālās identitātes vērtībās balstītas kultūras mantojuma kopienas izveidei un nostiprināšanai.

Literatūra

Abbott, Horace Porter (2008). *The Cambridge Introduction to Narrative*. 2nd edition. Cambridge: University Printing House.

Agnew, John, Livingstone, David (2011). *Space and Place. The SAGE Handbook of Geographical Knowledge*. London: SAGE Publications, pp. 316–331.

Asaris, Jānis, Urtāns, Juris (1998). *Latvijas rietumu daļas jaunatklātie pilskalni*. Rīga: Fonds "Mantojums".

Bhabha, Kharshedji Homi (1994). *The Location of Culture*. London: Routledge.

Bielenstein, August (1899). *Die Lettischen Burgberge. Trudy X S'ezda v Rige 1896 g. T. 2*. Rīga: Obshestvo Istorii i Drevnostej Pribaltijskih gubernij, s. 20–35.

Brašiņš, Ernests (1923). *Latvijas pilskalni. 1. Kuršu zeme*. Rīga: Vālodze.

Brašiņš, Ernests (1926). *Latvijas pilskalni. Zemgale un Augšzeme*. Rīga: Pieminekļu valde.

Brašiņš, Ernests (1928). *Latvijas pilskalni. Latgale*. Rīga: Pieminekļu valde.

Brašiņš, Ernests (1930). *Latvijas pilskalni. Vidzeme*. Rīga: Pieminekļu valde.

- Brosius, Christiane, Polit, Karin (2015). *Ritual, Heritage and Identity. The Politics of Culture and Performance in a Globalised World*. London: Routledge.
- Brubaker, Rogers, Cooper, Frederick (2000). Beyond 'identity'. *Theory and Society*, No. 29 (1), pp. 1–47. DOI: 10.1023/A:1007068714468.
- Du Gay, Paul, Hall, Stuart, Janes, Linda, Mackay, Hugh, Negus, Keith (1997). *Doing Cultural Studies. The Story of the Sony Walkman*. London: Sage Publications
- Eiropas Padome (2000). *Eiropas ainavu konvencija*. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/lv/starptautiskie-ligumi/id/1265> [skatīts 01.12.2021.].
- Eiropas Padome (2005). *Eiropas Padomes vispārējā konvencija par kultūras mantojuma vērtību sabiedrībai*. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/lv/starptautiskie-ligumi/id/1612> [skatīts 14.10.2021.].
- Eiropas Padome (2018). *Eiropas Kultūras mantojuma stratēģija 21. gadsimtam*. Pieejams: <https://www.nkmp.gov.lv/lv/media/1618/download> [skatīts 16.10.2021.].
- Geertz, Clifford (1977). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Geertz, Clifford (2000). *Available Light. Anthropological Reflections and Philosophical Topics*. Princeton: Princeton University Press.
- Hauge, Åshild (2007). Identity and Place: A Critical Comparison of Three Identity Theories. *Architectural Science Review*, No. 50(1), pp. 44–51. DOI: 10.3763/asre.2007.5007.
- Laķe, Anda, Treimane, Agnese, Kristāla, Ance, Karlsons, Agnese (2019). *Aptauja par Latvijas iedzīvotāju kultūras mantojuma izpratni*. Pētījuma ziņojums. Rīga: Latvijas Kultūras akadēmija. Pieejams: https://lka.edu.lv/media/cms_page_media/2021/8/2/PETIJUMA%20ZINOJUMS_Latv_iedz_kult_mant.pdf [skatīts 14.09.2021.].
- Mantojums (2021). *Valsts aizsargājamo kultūras pieminekļu saraksts*. Pieejams: <https://is.mantojums.lv/> [skatīts 02.12.2021.].
- Muktupāvela, Rūta (2015). *Vietas piederības apziņa: konstrukcija, interpretācija vai fakts? Svētupes piemērs*. Urtāns, Juris (zin. red.). Vidzemes Svētupe mītiskajā un reālajā kultūrtelpā. Rīga: NT Klasika, 11.–22. lpp.
- Muktupāvela, Rūta, Laķe, Anda (2022). *Kopienas jēdziena konceptualizācija, kopienas daudzveidība un kultūras mantojuma kopienas kā īpašs kopienas veids*. Laķe, Anda, Muktupāvela, Rūta, Tjarve, Baiba (zin. red.). Kopienas līdzdalība kultūras mantojuma pārvaldībā: prakses, attīstība un izaicinājumi. Rīga: Latvijas Kultūras akadēmija, 42.–78. lpp.
- Porter, Nicole (2016). *Landscape and Branding. The Promotional and Production of Place*. New York: Routledge.
- Royuela, Vicente (2020). Construction of a Composite Index of European Identity. *Social Indicators Research*, No. 148(3), pp. 831–861. DOI: 10.1007/s11205-019-02226-5.
- Šnē, Andris (2002). *Sabiedrība un vara: sociālās attiecības Austrumlatvijā aizvēstures beigās*. Rīga: Intelekts.
- Urtāns, Juris (1995). *Latvijas austrumdaļas jaunatklātie pilskalni*. Rīga: Valsts Kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcija.
- Urtāns, Juris (2011). Ernesta Brastiņa pilskalnu grāmatas un pilskalnu folklorā. *Letonica*, Nr. 21, 178.–187. lpp.
- Urtāns, Juris (2013). *Apceres par Latvijas pilskalniem*. Rīga: Nordik.

Urtāns, Juris (2016). Pilskalņa tēls un vieta mūsdienā Latvijas sabiedrībā.

Mārtuža, E. (sast.). *Latviskas Latvijas spēks. Veltījums Latvijas simtgadei*.

Rīga: IDE Rozītes, 82.–95. lpp.

Urtāns, Juris (2021). *Kā notiek pilskalņa jaunatklāšana?* Referāts starptautiskajā zinātniskajā konferencē "Kultūras Krustpunkti XV". Latvijas Kultūras akadēmija.

Urtāns, Juris, Pīgozne, Ieva, Treija, Rīta, Vītola, Ieva (2008). *Kalnā bija stalta pils*.

Latvijas pilskalni un to teikas. Rīga: Tapals, 3.–9. lpp.

Vasks, Andrejs (2005). Latvijas pilskalnu izpētes gaita.

Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, Nr. 4, 9.–45. lpp.

Vasks, Andrejs (2021). Pilskalni. Vasks, Andrejs, Zariņa, Gunita (atb. red.).

Latvijas arheoloģijas rokasgrāmata. Rīga: Zinātne, 152.–210. lpp.

Vitkūnas, Manvydas, Zabiela, Gintautas (2017). *Baltic Hillforts: Unknown Heritage*.

Vilnius: Society of the Lithuanian Archaeology.

Ieva Garda-Rozenberga

Dr. philol., mutvārdu vēstures un folkloras pētniece,

Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts

Dr. philol., oral history and folklore researcher,

Institute of Literature, Folklore and Art of the University of Latvia

E-pasts / e-mail: ieva.garda@lulpmi.lv

Uldis Neiburgs

Dr. hist., vēsturnieks, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts

Dr. hist., historian, Institute of Latvian History of the University of Latvia

E-pasts / e-mail: uldis.neiburgs@lu.lv

DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.09

“Katiņ, šodien šaus čigānus, mūc!” Nevardarbīgā pretošanās, rīcībspēja un vieta romu genocīda laikā Latvijā

‘Katiņa, they will shoot the gypsies today, run!’ Non-Violent Resistance, Agency, and Place During the Roma Genocide in Latvia

Atslēgvārdi:

nacistu okupācija,
romu iznīcināšana un glābšana,
pretošanās un kolaborācija,
mutvārdu vēsture

Keywords:

Nazi occupation,
Roma extermination and rescue,
resistance and collaboration,
oral history

Raksts sagatavots ar Latvijas Zinātnes padomes finansējumu Valsts pētījumu programmas “Letonika latviskas un eiropiskas sabiedrības attīstībai” projektā “Identitāšu ainavas: vēsture, kultūra un vide” (VPP-LETONIKA-2021/1-0008) un pēcdoktorantūras projektā “Pārvērtējot bezvalstiskuma pieredzi: pretestība un kolaborācija Latvijā padomju un nacistu okupācijas laikā (1940–1953)” (1.1.1.2/VIAA/4/20/738).

Kopsavilkums

Līdz šim veiktie pētījumi par romu genocīdu Latvijā mudina domāt, ka dažviet romu likteni izšķīra akla vietējo latviešu pašvaldību un policijas iestāžu pakļaušanās vācu pavēlēm, bet citos gadījumos ir vērojami centieni novērst to īstenošanu. Lai izprastu, kāpēc vienā gadījumā varam runāt par sadarbošanos, bet citā – par pretošanos okupācijas varai, pētījuma teorētiskais ietvars balstīts kritiskā reālisma pieejā, uzskatot, ka rīcības brīvību iespējo vai, gluži pretēji, ierobežo strukturālas cilvēku attiecības, darbības un idejas. Savukārt biogrāfiskā pieeja atklāj, ka pretēji pieņēmumam par romu pasīvo lomu genocīda laikā atsevišķos gadījumos ir novērojama to rīcībspēja, tostarp nevardarbīgās pretošanās veidā. Tāpat secināts, ka rīcībspēja nereti cieši saistīta ar noteiktu apkārtējo vidi – romu glābšana un pretošanās varēja notikt vietās, kur vērojama romu piesaiste ne tikai vietai, bet arī vietējo kopienai.

Summary

The studies on the Roma genocide in Latvia allow us to make assumptions that in some places, the fate of Roma in Latvia was often at the mercy of local authorities and the blind obedience of some local police representatives to superior orders. In contrast, in other cases, there were efforts to avert the execution of such orders. To understand why in one case, we can talk about collaboration, but in another – about resistance to the Nazi occupation power, we use the critical realism approach. Based on written and oral history sources, the article explains the structural circumstances that influenced decision-making (local relations/subordination to the Nazi occupation power, resources, and mood) and the role of individuals in decision-making. In turn, the biographical approach, despite the assumptions about Roma's passive role during the Genocide, reveals that the agency can be observed in some instances, including the framework of non-violent resistance. It is also concluded that agency is often closely related to the surrounding environment – the rescue and resistance could occur if Roma had place attachment and felt belonging to the local community.

levads

Romu genocīda izpētē līdz šim dominējusi pieeja galvenokārt analizēt pret romiem vērsto valsts politiku, tā, pirmkārt, homogenizējot romus, netieši vai tieši liedzot viņiem aktīva subjekta lomu vēstures veidošanā, otrkārt, romu genocīda gaita visbiežāk atklāta kā pielikums lielākam, ierasti – ebreju holokausta vēstures stāstam (Kelso 2013; Sadílková 2020). Visbiežāk kā kolektīvā, tā individuālā romu pieredze pagātnes reprezentācijās nav iekļauta vispār vai arī tā atrauta no plašākām vēstures zināšanām (Pecak et. al. 2021: 115).

Izmantojot kritiskā diskursa analīzi par romu genocīda atspoguļojumu Eiropas valstu vēstures mācību grāmatās, Marko Pecaks (*Marko Pecak*), Rīma Špilhausa (*Riem Spielhaus*) un Simona Sakāča-Bēlinga (*Simona Szakács-Behling*) secinājuši, ka visbiežāk izplatīta informācija par noslepkavoto romu skaitu, kamēr pašu romu pieredze un notikušā detaļas sastopamas reti. Vēl vairāk – romu genocīda atainojumus caurstrāvo gan tieši, gan netieši rasistiski diskursi, tāpat vērojams kritisku instrumentu trūkums šo naratīvu dekonstruēšanai. Kopumā šo autoru analizētie vēstures avoti atspoguļo sociālo diskursu un, iespējams, pat vairo romu atstumtību un riskē stiprināt sabiedrībā jau tā pastāvošo pretromu (*antigypsyism*) attieksmi (Pecak et. al. 2021).

Kā secinājis sociologs Zigmunts Baumans (*Zygmunt Bauman*), tieši stereotipiski pieņēmumi par kādu nāciju var novest pie holokausta (Bauman 1989), un romiem Eiropā ir sena diskriminācijas vēsture (Taylor 2014). Un tomēr – genocīda aktiem, tostarp holokaustam, nav viena, universāla iemesla, tie bieži vien atkarīgi no nejaušiem faktiem un lokālām ideju un interešu konstelācijām (Kapralski 2021: 69).

Genocīds pret romiem Latvijā, galvenokārt 1941.–1942. gadā, tika īstenots, sekojot nacionālsociālistiskās Vācijas augstāko varas iestāžu direktīvām, kas par rasistiski nepilnvērtīgiem atzina visus romus bez pastāvīgas dzīvesvietas. Tā kā trūkst precīzas uzskaites, romu genocīda historiogrāfijā dominē tikai aptuvenās aplēsēs balstīts uzskats, ka Otrā pasaules kara laikā dzīvību zaudēja ap 2000 vietējo romu (Lewy 2000: 128; Kott 2015: 250), bet apmēram tikpat lielam skaitam vai nedaudz mazāk nekā pusei no Latvijas romu kopienas izdevās karu pārdzīvot. Turpretim saskaņā ar 1943. gada 24. februāra tautas skaitīšanas datiem, kas gan neietvēra tos, kuri bija armijas, policijas un darba dienestā, karagūstekņus, ebrejus un vēl citas personas, tobrīd Latvijas teritorijā bija reģistrēti 2998 romi (Darbiņš 1947: 5).

Līdz šim veiktie pētījumi par romu genocīdu Latvijā mudina domāt, ka dažviet romu likteni izšķīra akla vietējo latviešu pārvaldes un policijas iestāžu pakļaušanās

vācu pavēlēm un to izpilde, bet citos gadījumos ir vērojami centieni novērst šādu rīkojumu pieņemšanu vai īstenošanu (Neiburgs 2018: 96). Nedaudzajās publikācijās, kas veltītas nacistu īstenojamam romu genocīdam (Lewy 2000) un tā izpausmēm vācu okupētajā Baltijā/Latvijā (Urtāns 2008; Garda-Rozenberga, Zellis 2015; Kott 2015; Garda-Rozenberga, Zellis 2018), lielāka uzmanība ir pievērsta romu iznīcināšanas un glābšanas praktiskajai realizācijai vai arī šo norišu atspulgām mūsdienu sabiedrības sociālajā atmiņā un valsts atmiņas politikā. Tomēr vēsturnieks Metjū Kots (*Matthew Kott*) ir norādījis arī uz dažu genocīdu pārdzīvojušo romu izdzīvošanas stratēģijām, atrodoties dienestā nacistu okupācijas varas izveidotajās latviešu policijas vai leģiona vienībās, vienlaikus akcentējot nepieciešamību tuvāk analizēt romu glābšanā iesaistīto atsevišķu vietējo varas iestāžu un amatpersonu rīcību (Kott 2015: 257–258).

Romu iznīcināšanas/glābšanas prakses nepietiekami ir iekļautas arī jaunākajos pētījumos, kas veltīti kolaborācijas/kolaboracionisma izpausmju tipoloģizācijai un klasifikācijai. Vēsturnieces Dainas Bleieres piedāvātais modelis, balstīts indivīdu attieksmē pret Latvijas valstiskumu, palīdz niansētāk novērtēt dažādas brīvprātīgas vai piespiedu sadarbības izpausmes ar okupācijas varu, vadoties no cilvēku politiskās/ideoloģiskās nostājas (Bleiere 2021). Tomēr tas mazāk ļauj sniegt, piemēram, nacistu noziegumos, t. sk. romu genocīda īstenošanā, ne politisku, bet dažādu citu (sociālu, personisku u. c.) iemeslu dēļ iesaistītu indivīdu novērtējumu atbilstoši kolaborantu/kolaboracionistu vai vienkārši kriminālnoziedznieku kategorijām.

Arī publikācijās, kas veltītas pretošanās kustības vēsturei Latvijā, romu glābšana vai nu nav minēta vispār (Ērglis 2013; Jundzis 2017; Jundzis, Turčinskis 2018), vai arī ir tikai netieši nolasāma kā vārdā nenosaukta individuālas pretošanās izpausme (Kangeris 2011: 221; Neiburgs 2012: 81; Ērglis, Neiburgs 2022: 443). Tikmēr vēsturnieka Marģera Vestermana rakstīto par ebreju bēgšanas un slēpšanas organizēšanu kā vienu no visaptverošas okupētas valsts iedzīvotāju nacionāli patriotiskas cīņas formām (Vestermanis 2007: 241), kas objektīvu iemeslu dēļ neļūva par realitāti nacistu okupētajā Latvijā, varētu attiecināt arī uz romu glābšanu. Perspektīvā, sekojot politologa Džina Šārpa (*Gene Sharp*) izstrādātajam modelim, līdz šim apzinātie romu glābšanas gadījumi ir pētāmi vairākās nevardarbīgās pretošanās kategorijās – protests un pārliecināšana, nesadarbošanās un iejaukšanās (Sharp 2008: 42–44).

Lai izprastu, kāpēc vienā gadījumā varam runāt par sadarbošanos, bet citā – par pretošanos okupācijas varai, pētījums balstīts kritiskā reālisma pieejā, uzskatot, ka rīcības brīvību iespējo vai, gluži pretēji, ierobežo strukturāli noteiktas cilvēku attiecības, darbības un idejas. Materiālā un idejiskā struktūra ir cilvēku mijiedarbības rezultāts, un katrā rīcības aktā šie apstākļi ir klātesoši. Kopumā tas nozīmē, ka, analizējot rīcībaspēju, jāizvērtē, kā indivīdi un grupas izmanto materiālos un idejiskos resursus un kādas strukturālās īpašības virza viņu rīcību kā kopumā, tā atsevišķos gadījumos.

Šādā konceptuālā rāmējumā sadarbība un/vai pretošanās ir jāuzlūko kā apstākļu iepriekš veidota stratēģiska rīcība, kura savukārt arī var radīt jaunus apstākļus un sekojošu citu rīcību (Bhaskar 1979; Archer 1995; 2020). Rakstā nozīmīgi ir noskaidrot kā strukturālos apstākļus, kas ietekmēja lēmumu pieņemšanu (vietējās attiecības/pakļautība nacistu okupācijas varai, resursi un noskaņojums), tā indivīdu lomu lēmumu pieņemšanā.

Lai precīzāk atklātu iepriekšminēto faktoru ietekmi uz romu bojāejas/izdzīvošanas praksēm, pētījumā izmantoti latviešu, vācu un padomju izcelsmes rakstiskie, kā arī mutvārdu vēstures avoti, kas iespēju robežās papildina cits cita sniegto informāciju. Mutvārdu liecības par romu genocīdu pieejamas Latvijas Nacionālajā mutvārdu vēstures arhīvā, kur 2013.–2016. gadā pierakstīti un glabājas ap 40 romu dzīvesstāstu, kas gan drīzāk vēsta un atklāj nevis to, kas patiesi ir noticis, bet gan to, kā romi atceras savu pagātņi un kādu nozīmi piešķir pieredzētajiem notikumiem (Šūpulis 2023: 118), turklāt minētos faktus bieži vien pārbaudīt vairs nav iespējams. Tomēr situācijā, kad daudzi nacistu okupācijas laika dokumenti nav saglabājušies, bet pēckara padomju vēstures avotos romu genocīdam nav pievērsta īpaša uzmanība vai arī tas atainots sagrozītā veidā, mutvārdu vēstures liecības nereti ir vienīgās, kas palīdz precizēt vēsturiskos notikumus, kuri oficiālajos dokumentos aprakstīti vai interpretēti atšķirīgi (Horowitz 1995; Shopes 2011; Thompson 2017).

Pētījumā lietotā biogrāfiskā pieeja, balstīta intervijās, personiskos dokumentos, fotogrāfijās un naratīvu analizē, personīgo pieredzi uzskata par nozīmīgu resursu sabiedriskās dzīves izpētē kopumā, bet šajā rakstā atklāj, ka pretēji pieņēmumam par romu pasīvo lomu genocīda laikā atsevišķos gadījumos ir novērojama to rīcībspēja, tostarp nevardarbīgās pretošanās veidā. Ar rīcībspēju tādējādi var saprast gan lēmumu bēgt, gan palikt kopā ar ģimeni, turklāt nereti tā cieši saistīta ar noteiktu apkārtnes vidi – romu glābšana varēja notikt vietās, kur vērojama romu piesaiste ne tikai vietai, bet arī vietējo kopienai.

Vietas nozīme pirmskara Latvijas romu identitātē

Līdzīgi kā

citviet Eiropā, arī Latvijā romu genocīds primāri tika vērst pret romiem bez pastāvīgas dzīvesvietas – varas iestādēm nebija informācijas par dzīvesvietu un/vai nebija pierādāms, ka norādītajā adresē dzīvots pietiekami ilgi, piemēram, Igaunijā vismaz divus gadus (Weiss-Wendt 2023: 28–30), kas ļauj uzdot jautājumu, vai tas saistāms ar romu intereses trūkumu vai izvairīšanos no saistībām ar valsts pārvaldi, piemēram, reģistrēšanos noteiktā dzīvesvietā, – vai arī ietver plašāku diskusiju par romiem kā bezvietas cilvēkiem (*placeless people*), kuriem trūktu jebkādas intereses par vietu, kurā tie dzīvo?

1. attēls. Romu dokumentu pārbaude Umurgas pagastā. 1927. gads. M. Bērziņa foto. Limbažu muzejs.
Figure 1. Examination of Roma documents in Umurga parish. Photo by M. Bērziņš, 1927. Limbaži Museum.

Lai gan ir salīdzinoši daudz pētījumu par romu atstumtību un sociāli nelabvēlīgiem apstākļiem (Powell 2008), visai maz ir rakstīts par romu mijattiecībām ar vietu – sastopami gan apgalvojumi, ka romiem nepiemīt vietas identitāte vai piederības izjūta vietai (Stewart 1997; Blasco 1999; Sibley 2003), gan pētījumi, kas norāda, ka arī romiem līdzīgi kā citām sabiedrības grupām vietas jēdziens ir cieši saistīts ar to identitātes, atmiņas, emociju un vērtību veidošanos (Kendall 1997; Lemon 2000; Kabachnik 2010). Dažādie un pat pretējie priekšstati izriet no izpratnes par to, kas ir vieta. Vai ar to tiek saprasta lielāka vai mazāka, bet noteikta un nemainīga teritorija, vai arī vieta tiek definēta, balstoties relācijās un cilvēku praksēs. Ja vieta tiek uzlūkota kā ierobežota un statiska, tad saprotams, ka romi ar nomadisku dzīvesveidu drīzāk tiks ieskaitīti par tādiem, kam nerūp noteikta atrašanās vieta (Kabachnik 2010).

Sociālantropoloģe Ada Engebrigtsena (*Ada Engebrigtsen*) gan norāda, ka precīza nomadisma definīcija nepastāv, bet tā ierasti attiecināma uz indivīdiem, kuri pārvietojas, lai nodrošinātu iztiku, tiem, kuri mobilitātes dēļ bieži maina dzīvesvietu, un tiem, kuriem pastāvīgas dzīvesvietas nav vispār (Engebrigtsen 2017). Pretēji ierastajai izpratnei par nomadismu, kura centrējas ap pārvietošanos, plašāku skatījumu piedāvā sociālantropologs Tomass Bārfilds (*Thomas Barfield*), kurš atzīst, ka nomadisms vienlaikus ir arī kultūras identitātes pamats, kas līdzās mobilitātei ietver arī daudzas citas dzīves jomas (Barfield 2001: 146). Tas vērojams arī Latvijas romu gadījumā, kuri

drīzāk īstenoja sezonāla nomadisma dzīvesveidu – uz vairākiem mēnešiem gadā atstājot pastāvīgo dzīvesvietu, lai primāri nodrošinātu iztiku, bet tajā pašā laikā veidotu un uzturētu savu etnisko un kultūras identitāti.

Latvijā romi ir viena no senākajām etniskajām minoritātēm, kas šeit mīt aptuveni kopš 15.–16. gadsimta (Apine 2007: 284). Šai tautai piederīgo skaits Latvijas teritorijā nekad nav bijis sevišķi liels – 1935. gada tautas skaitīšanas laikā Latvijā bija vien 3839 romu (Salnītis 1937). Iespējams gan, ka šis skaitlis bija arī lielāks, jo daļa no viņiem par savu bija norādījuši kādu citu tautību.

Līdzīgi kā citviet pasaulē Latvijas romi bija sezonāli klejotāji, rudens un ziemas periodus pavadot mājās. Viņi lielākoties sekmīgi iekļāvās kā vietējā lauku ekonomikā, tā latviski runājošajā zemnieku sabiedrībā. Puse vietējo romu mājaja Kurzemē, bet šajā laikā pieauga arī viņu apmešanās pilsētās un sākās iesaiste Latvijas sabiedriskajā dzīvē. Visvairāk romu 1935. gadā bija reģistrēti Jelgavas apriņķī (401), citos apriņķos to skaits bija aptuveni līdzīgs (Daugavpils apriņķī – 303, Talsu – 289, Ventspils – 278, Rēzeknes – 232), bet vismazāk romu dzīvoja Aizputes (60) un Jēkabpils (47) apriņķī. Būtiska ir tautas skaitīšanā konstatētā iezīme, ka “vasaras mēnešos viņu teritoriālais sadalījums ir citāds” (Salnītis 1937: 328).

Zelma (NMV-4078), čigāniete no Talsiem, atminas: “Bet es vēl esmu trāpījusi to čigānu dzīvi. Tēvam bija balta ķēvīte. Mēs vesela strīpa ar čigāniem braucām. Satikāmies ar citiem, vakarā visi pie ugunskuriem, vīri baros un sievas baros. Bija ļoti skaisti.” Viņai piekrīt arī kuldīdzniece Austrā (NMV-4071). Arī viņa atceras bērnību, kad ar citiem romiem katru vasaru devusies prom no pilsētas – laiks, kas bija ļoti nozīmīgs savstarpējās saskarsmes un attiecību veidošanā ne tikai kopienā, bet nereti arī ģimenē. Tai pašā laikā bija sastopami tādi romi, kuri arī vasaras sezonā dzīvoja uz vietas: “Mēs reti bijām mežā. Mēs vairāk dzīvojām krogā. Limbažos. Tur mēs dzīvojām. Mēs nevaizājāmieš tā apkārt. Nu, vecais pa tirgiem gāja.” (NMV-4296)

Ja vasaras sezonas arī pavadītas, pārvietojoties no vienas vietas uz citu, tad rudens un ziemas periodos romi dzīvojuši mājās. Turklāt Latvijas romu atmiņās par pirmskara laiku tomēr dominē naratīvs par “tēva celtām mājām” (NMV-234), “mums bij pašiem sava māja, savs dzīvoklis” (NMV-1660), “mammai bija Jūrmalā pašai sava māja – Plieņciemā” (NMV-3857), tā iezīmējot t. s. tradicionālo vietas piesaisti, kas attiecināma uz iedibinātu dzīvesveidu un kur visspēcīgākie vietas piesaistes faktori ir stipras sociālās saites un rezidēšanas ilgums (Kasarda, Janowitz 1974; Lewicka 2011). Viena no šādām vietām Latvijā, kas spilgti atklāj romu dzīvesvietas ainavu, ir attēlota Veltas (NMV-4085) atmiņās par dzīvi Talsu novada Laucienes pagasta ziemeļaustrumu daļā Pļavupes un Pļavu ezera krastā – Pļavu ciemā 20. gadsimta 30. gados: “Lejpusē, iznāk mežmalā – dzīvoja čigāni, tur cēlās čigānmājiņas. Ļoti daudz, ļoti daudz čigānu bija. Un viņiem vēl viena mājiņa pat, ja grib, var redzēt, vēl viena mājiņa ir

2. attēls. Laucienes pagasta Pļavu ciema romi. 20. gs. 30. gadi. Žaņa Eihvalda foto. Aleksandra Pelēča lasītava. Figure 2. Roma of Pļavas village of Laucienes parish. Photo by Žanis Eihvalds. 1930s. Aleksandrs Pelēcis Reading room.

saglabājusies: tāda viena istabiņa, virtuve maziņa, maza, maziņa. Nu, zeme viņiem bija mazs, mazs kripatiņš pie mājas. Es domāju, ka tāds sakņu dārzs tur ar' tam čigānam kādam bija... Viņi gāja ogās, tad brauca apkārt un gāja šur tur strādāt, kas gribēja. Bet tā mēs draudzīgi satika. [...] Tad tur tāda ieliņa iet uz leju. Tā saucās par Čigānieliņu."

Ja vietas identitāte vairāk attiecināma uz kognitīvi emocionālu saikni ar vietu (tas ir, veidu, kā cilvēks saista vietu ar sevi un identitāti), tad atkarība no vietas drīzāk atspoguļo saiknes starp cilvēka rīcību un vietu. Tā intervijās norādīts arī uz atšķirībām starp dažādās vietās dzīvojošajiem romiem: "Parasti jau, kad bija precības, čigāni savā starpā tikai no sava klana, nu, tas ir, kurzemieki ar Kurzemes čigāniem. [...] Vidzemes čigāni esot ļoti kauslīgi un ļoti tādi dumpīgi" (NMV-2108), "krievu čigāniem pavisam cita izturēšanās" (NMV-4489), kas iezīmē kā vietas identitāti, tā vietas atkarību (Williams, Vaske 2003).

Diemžēl Otrais pasaules karš un Latvijas okupācija pārtrauca romu ierasto dzīvesveidu un attiecības ar vietu – liela daļa romu bija spiesti pielāgoties padomju un nacistu okupācijas varas iedibinātajai kārtībai, tostarp vēlāk pat pamest savas dzīvesvietas – slēpties vai doties bēgļu gaitās. Aleksandrs (NMV-4296) atceras dzīvi Limbažos, kur līdz Vācijas–PSRS kara sākumam 1941. gada 22. jūnijā bijis daudz romu: "Krogā dzīvojām. [...] Tur mēs visi gājām skolā, tur mēs izmācījāmies. Desmit gabali: četras meitenes un seši puikas. [...] Vot, i tur mēs nodzīvojām ilgus gadus. Kamēr ienāca

iekšā vāciets, tad mēs izgājām uz laukiem, izbraucām. Karš jau sākās, mēs pa mežu.” Diemžēl precīzi dati par romu apdzīvotību kara un pēckara laikā nav pieejami.

Intervijas ar Latvijas romiem rāda, ka, neskatoties uz nostalgiskajām atmiņām par nomadisko dzīvesveidu, tiem piemīt kā vietas identitāte, tā vietas piesaistes izjūta, ko pamatā veido tiem ierastā sociālā mijiedarbība, etniskās tradīcijas un apkārtnējā vide (Garda-Rozenberga, Zirnīte 2017). Savukārt, ja ar vietu izprotam: 1) vietas piesaisti, iesakņošanās, vietas izjūtu, arī atkarību un apmierinātību ar vietu un 2) pierības izjūtu kopienai, ģimenes saitēm, vērtībām un tradīcijām, tad Latvijas gadījumā ne tikai iespējams apšaubīt pieņēmumu par romiem kā bezvietas cilvēkiem, bet varam runāt arī par plašākām romu identitāšu ainavām – mijiedarbību starp cilvēkiem un vietām, vietu veidošanas un vietu stāstīšanas praksēm.

Romu genocīds nacistu okupētajā Latvijā Nacionālsociālistiskās Vācijas rasu politikā romiem bija ierādīta margināla vieta, jo, pat neskatoties uz savu ārisko izcelsmi, viņi tika pakļauti iznīcībai pēc rases pazīmēm, īpaši norādot uz to apkārtklejošanu un kriminālo bīstamību. Kad vācu karaspēks līdz 1941. gada 8. jūlijam ieņēma visu Latvijas teritoriju un tam sekojošās SS brigādefīrera un policijas ģenerālmajora Franča Valtera Štāleķera (*Franz Walter Stahlecker*) vadītās vācu Drošības policijas un SD operatīvās grupas “A” (*Einsatzgruppe A*) operatīvā komanda 2 (*Einsatzkommando 2*) uzsāka aktīvu ebreju un padomju aktīvistu apcietināšanu un nogalināšanu, romus šīs represijas tobrīd vēl neskāra. Tomēr vispārējā pārskatā par situāciju Ostlandē 1941. gada septembrī jau bija pausts uzskats, ka jānodala uz vietas dzīvojošie un klejojošie romi, no kuriem pēdējie var izraisīt nekārtības, tāpēc ir novietojami atsevišķā koncentrācijas nometnē (LNA LVVA, P 69/1a/17: 188).

Romu jautājums saasinājās pēc tam, kad 1941. gada decembrī Latgalē pieņēmas spēkā izsitumu tīfa epidēmija, kā rezultātā Ostlandes reihskomisāra un Ģenerālkomisāra Rīgā veselības nodaļas pieprasīja izolēt romus, uzskatot tos par galvenajiem sērgu izplatītājiem, kuri turklāt esot vēl vācu iestādēm nepaklausīgi un nedraudzīgi (BArch, R92/564). Sekoja Ostlandes reihskomisāra Hinriha Lozes (*Hinrich Lohse*) 1941. gada 4. decembra dekrēts Veselības un tautas labklājības departamentam, kas noteica, ka pret klaiņojošiem romiem būtu jāizturas tāpat kā pret ebrejiem, jo viņi rada dubultu risku: 1) pārnēsā lipīgas slimības, 2) ir neuzticami elementi, kas neklausā vācu pavēlēm un nedara lietderīgu darbu, un, iespējams, spiego ienaidnieka labā (LNA LVVA, P 69/1/2: 298; Lewy 2000: 123–124).

Arī turpmākie nacistu rīkojumi iezīmēja vēršanos pret klaiņojošajiem romiem, norādot, ka no mantas konfiskācijas un aresta ir atbrīvoti tikai tie, kuri ir vietsēži, regulāri strādā un nerada draudus sabiedrībai. 1942. gada sākumā SS un policijas

3. attēls. Limbažu orskomandanta aizliegums romiem ierasties pilsētā. 1941. gada 4. septembris. Latvijas Universitātes Akadēmiskā bibliotēka.
Figure 3. The prohibition by the Ortskommandant of Limbaži for Roma to enter the city. September 4, 1941. Academic Library of the University of Latvia.

vadītājs Latvijā Valters Šrēders (*Walter Schröder*) izsūtīja pavēli visiem pilsētu un apriņķu priekšniekiem par klejojošo romu arestēšanu un piespiedu nometināšanu dažādu darbu veikšanai (LNA LVVA, P 83/1/119: 1). Pildot vācu okupācijas varas norādījumus, Rēzeknes apriņķa priekšnieka palīgs Jāzeps Vadzis jau 1941. gada 23. septembrī uzdeva visiem iecirkņu priekšniekiem "nekavējoši aizturēt un internēt visus iecirkņa robežās dzīvojošos čigānus ar ģimenēm. Čigānus novietot atsevišķā telpā līdz turpmākam rīkojumam zem apsardzības. Tos nodarbināt pie lauksaimniecības un sabiedriskiem darbiem tikai apsardzībā", bet Jelgavas apriņķa priekšnieks kapteinis Valdis Jursons 1942. gada 12. februārī pavēlēja "nekavējoties apcietināt visus čigānus un ievietot tos Jelgavas cietumā, ieskaitot tos Drošības policijas komandiera rīcībā. Nav apcietināmi čigāni, kuri pastāvīgi dzīvo uz vietas un kuri strādā godīgu darbu, ja tie politiskā un kriminālā ziņā neapdraud sabiedrību." (LNA LVVA, 1408/1/3: 22)

Pirmās Latvijas romu slepkavošanas notika jau 1941. gada augustā Abrenes apriņķa Baltinavas pagastā (LNA LVVA, P 132/26/5: 19). Sekojot vācu rīkojumam, kas aizliedza uzturēties piekrastes rajonā, 1941. gada 5. decembrī uz Kuldīgas apriņķa Cieceres pagasta Namiņu mežu aizveda un nogalināja 101 Liepājas romu (LNA LVVA, P 83/1/22: 56; Vestermanis 1993: 38). 130 Ludzas romus nošāva 1942. gada 6. janvārī Zvirgzdenes pagasta Gabaru mežā, bet līdz 20. februārim jau bija iznīcināti

234 Ludzas romi (BArch, R92/522; Ezergailis 1995: 85). Tā paša gada maijā nošāva 173 Liepājas un Kuldīgas apriņķa romus, kam nebija pastāvīgas dzīvesvietas (LNA LVVA, P 83/1/22: 124). 1942. gada 19./20. maija naktī pēc pārvietošanas uz Skaistkalnes pagasta Ānmēmeles muižu tika nogalināti arī gandrīz visi ap 200–250 Bauskas apriņķa romi (Urtāns 2002).

Līdzīgs bija Jelgavas romu liktenis, no kuriem daudzus noslepkavoja divās iznīcināšanas akcijās 1942. gada jūlijā (ap 250–300 cilvēku) un novembrī (200 cilvēku) pie t. s. Ērmiķu priedēm dienvidaustrumos no pilsētas (LNA LVVA, P 132/26/23: 3, 30/17: 1–4; Vestermanis 1993: 39). Saskaņā ar Drošības policijas un SD komandiera Latvijā SS šturmbanfirera Rūdolfa Langes (*Rudolph Lange*) stāvokļa pārskatu laika posmā no 1942. gada 23. maija līdz 18. jūnijam bija nogalināti vismaz 726 (28 Rīgā, 14 Valmierā, 665 Jelgavā un 19 Liepājā) romi (CAMSWiA, RSHA/362/223: 45). Rēzeknes apriņķa policijas pārskats par stāvokli 1942. gada 20. jūlijā apstiprina 311 vietējo romu iznīcināšanu, no kuriem vairums tika noslepkavoti jau tā paša gada 4.–5. janvārī Ančupānu kalnos (Rudevičs 2015: 143–146).

Darbspēka trūkuma un citu iemeslu dēļ 1942. gada otrajā pusē Latvijas romu masveida iznīcināšana apstājās. Kaut arī viņi vairs netika pielīdzināti ebrejiem, tomēr vēl tad romi nevarēja būt pilnībā droši par savu turpmāko likteni. 1943. gada 26. maijā Ģenerālkomisārs Rīgā Oto Heinrihs Drekslers (*Otto-Heinrich Drechsler*) noteica, ka romi bez noteiktas dzīvesvietas var tikt ieslodzīti Salaspils darba audzināšanas nometnē (LNA LVVA, P69/1a/2: 299), bet 1943. gada 15. novembrī izdotajā Okupēto Austrumu apgabalu reihsministrijas rīkojumā bija izskaidrots, ka romi un romi-jaukteņi, kuriem ir pastāvīga dzīvesvieta, pielīdzināmi lauku iedzīvotājiem, bet klaiņojošie romi – ebrejiem un ievietojami koncentrācijas nometnēs. Lai arī kā primārā nepieciešamība bija uzsvērtā romu kā darba spēka izmantošana, ārkārtas gadījumos tika paredzēts šo jautājumu atrisināt citādi, proti, reiha drošības iestādēm romus iznīcinot (LNA LVVA, P 69/1a/6: 249).

Vietējo amatpersonu rīcībspēja romu iznīcināšanā/glābšanā

Drošības policijas un SD operatīvo grupu pēckara prāvu materiāli rāda, ka 1941.–1942. gadā pastāvēja nacistu mutvārdu pavēļu ķēde saistībā ar ebreju un romu nogalināšanu un vietējo iedzīvotāju iesaistīšanu to iznīcināšanā. Lai arī romu slepkavošanas akcijas bija nacistu okupācijas varas plānotas un organizētas, nereti to tiešie izpildītāji bija vietējo pašaisardzības vai policijas vienību dalībnieki. Kā atzinis vēsturnieks Andrievs Ezergailis, “pavēli sagatavot žīdus vai čigānus nošaušanai apriņķa pašaisardzības priekšnieks varēja saņemt pa telefonu” (Ezergailis 2002: 38). Latviešu civilo un policijas iestāžu darbinieku izturēšanās

un līdzdalība vietējo romu iznīcināšanā/glābšanā līdz šim ir pētīta un atspoguļota fragmentāri. Sastopami tikai atsevišķi mēģinājumi salīdzināt šādas kolaborācijas un nevardarbīgās pretošanās izpausmes, kā arī kritiski izvērtēt dažādas, nereti pretrunīgas un cita citu izslēdzošas liecības par vietējo amatpersonu lomu romu genocīda sekmēšanā vai kavēšanā (Neiburgs 2018: 96–107).

Viena no epizodēm, kas ļauj labāk izprast vācu un latviešu represīvi policejisko institūciju iesaisti romu iznīcināšanā, norisinājās Bauskas apriņķī. Līdzīgi kā citviet Latvijas ģenerālapgabalā, vispirms Zemgales novada komisārs Valters Eberhards fon Medems (*Walter Eberhard von Medem*) saņēma Ostlandes reihskomisāra Lozes 1941. gada 4. decembra vadlīnijas par klaiņojošo romu pakļaušanu represijām, kuru īstenošanā iesaistīja vietējos vācu Drošības policijas un SD, kā arī SS un policijas, un latviešu kārtības policijas spēkus. Bauskas apriņķa romiem sākotnēji saistošs bija apriņķa priekšnieka atvaļinātā pulkvežleitnanta Augusta Dzenīša 1941. gada 1. novembrī izdotais rīkojums, ka "Bauskas pilsētā, Vecumnieku, Iecavas un Skaistkalnes bieži apdzīvotās vietās čigānu iecelošana un apmešanās uz dzīvi – noliegta. Visiem minētās vietās dzīvojošiem čigāniem un viņu ģimenes locekļiem, kuriem minētās vietās nav nekustamu īpašumu, līdz šī gada 30. novembrim jāpārceļas uz dzīvi un darbu laukos. Čigānus – bezdarbniekus un tos, kuri izvairās no darba, pēc minētā termiņa notecēšanas novietos darbos koncentrācijas nometnē." (Dzenītis 1941)

1942. gada pavasarī, saņemot Zemgales novada vācu Drošības policijas un SD priekšnieka SS unteršturmfiirera un pārliecināta nacionālsociālista vācbaltieša Egon Heinsela (*Egon Haensell*) rīkojumu uzsākt romu jautājuma nokārtošanu Bauskas apriņķī, vietējā latviešu kārtības policijas vadība sanāca uz kopīgu apspriedi. Tās laikā "B" grupas komandieris Jānis Būda paskaidroja, ka šādi rīkojumi policijas amatpersonām ir izsūtīti arī citos apriņķos un tie nozīmējot romu fizisku iznīcināšanu. Līdzīga situācija esot konstatēta Daugavpils apriņķī, kur tā policijas vadība panākusi, ka visi vietējie romi ir nodarbināti, tāpēc nevienu no viņiem neesot bijis pamata nogalināt. Tāds pats stāvoklis esot arī Bauskas apriņķī, tāpēc vācu Drošības policijas un SD vadība būtu par to jāinformē. Atšķirīgi radušos situāciju izprata Bauskas apriņķa priekšnieks Dzenītis, norādot, ka saņemtajā vācu rīkojumā nav ne vārda teikts par iespējamo romu iznīcināšanu, bet gan par viņu organizētu pārvietošanu vienā "savākšanas punktā" (LNA LVA, 1986/1/633/1: 157, 166).

Sekojoš Heinsela mutiskajai pavēlei, Dzenītis deva rīkojumu izveidot sarakstus par Bauskas pilsētā un apkārtējos pagastos dzīvojošajiem romiem un viņu dzīvesvietām. 1942. gada 15. maijā norisinājās ap 200–250 vietējo romu pārvietošana uz Skaistkalnes pagasta Ānmēmeles (Laimas) (*Hahns-Memelshof*) muižu, kuru pēc Dzenītim pakļauto apriņķa policijas iecirkņu priekšnieku Rūdolfa Rozes un Pētera Samsona norādījumiem pagastos veica "C" grupas palīgpolicisti. Tā rezultātā uz Ānmēmeli

atvestos romus 19./20. maija naktī dažu stundu laikā grupās pa 10–15 cilvēkiem tuvējā Jaunsaules mežā nogalināja vācu žandarmērijas leitnanta Franca Vāgnera (*Franz Wagner*) komandētie vācu SD vīri un latviešu policisti no Jelgavas. Taču ir zināms, ka pirms tam, sekojot vācu pavēlēm, bedres izrakšanā un nāvei nolemto romu mantu konfiscēšanā un vēlākā konvojēšanā uz masu slepkavības vietu tika iesaistīti arī Bauskas policisti (Urtāns 2008: 353–355). Paradoksālā kārtā no apcietināšanas izdevās izvairīties vairākiem policijā dienējošiem Bauskas romiem, to vidū arī Gotfrīdam Sunītim, kurš no 1941. gada decembra strādāja apriņķa policijas 1. iecirknī Bauskā, taču tas nepaglāba no iznīcināšanas viņa ģimeni un citus radniekus (LNA LVA, 1986/1/633/1: 333). Vēsturnieks Aigars Urtāns uzskata, ka visi nogalinātie Bauskas apriņķa romi bija “vietsēži”, jo neviens no viņiem pirms tam par klaiņošanu nebija ievietots Vecsaules kūdras purvā izveidotajā darba nometnē. Apriņķa policijas vadībai un vietējiem policistiem bija iespēja mainīt nogalināšanai nolemto cilvēku likteni, bet vācu dotās pavēles tika izpildītas pārlieku centīgi (Urtāns 2008: 355).

Diskusijās par Bauskas apriņķa romu bojāeju ir sastopams arī pretējs viedoklis, proti – Dzeniņa pavēle par romu apmešanās aizliegumu Bauskā ir sekojusi pēc vietējo iedzīvotāju sūdzībām par klaiņojošo romu zādzībām un bažām par lopu trakumsērgas izplatīšanos, bet viņu pārvietošana uz Ānmēmeles muižu notikusi, jo vācieši apgalvojuši, ka visus romus nosūtīšot uz Ungāriju (Saulgoze 2006). Mūsdienās precīzāk izprast represijās pret Bauskas apriņķa romiem iesaistīto latviešu amatpersonu rīcību un tās motivāciju ir sarežģīti. Hipotētiski ir pieļaujams, ka viņiem bija pieņemama romu brīvības un tiesību ierobežošana, tos apcietinot un iesaistot piespiedu darbā. Bet pieejamie vēstures avoti ir vai nu nepietiekami, vai pārāk vienpusēji, lai izdarītu kategoriskus apgalvojumus par iesaistīto policijas darbinieku nostāju pret romu fizisku iznīcināšanu, kā arī viņu iespējām nepildīt vācu pavēles, piemēram, par apcietināto romu konvojēšanu uz noslepkavošanas vietu.

Laikā, kad Latvijas romi visvairāk bija pakļauti bojāejas draudiem, citāda situācija izveidojās Talsu apriņķī, kura iedzīvotāji spēja izrādīt pilsonisku iniciatīvu iepretim vācu okupācijas varas nostādnēm un iestājās par savu romu tautības līdzcilvēku dzīvības saglabāšanu. Tā rezultātā apriņķa teritorijā, tostarp tajā ietilpstošajās Kandavas un Sabiles pilsētās, dzīvību nezaudēja neviens no vairākiem simtiem vietējo un šeit patvērumu radušo kaimiņu apriņķu romu. Viņu vidū bija arī pirms tam klaiņojošie romi, kas tagad tika nodarbināti vietējā kokzāģētavā un citās darba vietās un netika aizskarti pat ne pēc vairākkārtējiem nacistu okupācijas varas atgādinājumiem, ne 1941.–1942. gadā pret viņiem vietējā presē vērstajiem propagandas rakstiem (Bolšaitis u. c. 2017: 117).

Spriežot pēc Sabiles policijas priekšnieka Voldemāra Šetlera pēckara krimināllietas materiāliem, viņš jau 1941. gada septembrī bija saņēmis Talsu apriņķa priekšnieka

majora Friča Neimaņa pavēli sapulcināt vienkopus Sabiles vīriešu tautības romus. Izpildot šo rīkojumu, ap 30 romu aizvesti uz mežu 5 kilometrus netālu no pilsētas – Sventes priedulājā pie Abavas, kur tiem likts izrakt 30×2 metrus lielu bedri blakus pirms tam nogalināto ebreju masu slepkavības vietai. Pēc padarītā romi vairākas stundas aizturēti Sabiles policijas iecirknī, bet tad Šetlers pats izlēmis tos atlaist mājās. Pēc kāda laika no apriņķa policijas vadības saņemts līdzīgs rīkojums – sapulcināt vienkopus nu jau bez izšķirības visus Sabiles romus, kurus bijis paredzēts iznīcināt. Šetlers šo rīkojumu nav pildījis, aizbildinoties ar to, ka tas izteikts vien mutiski. Tā vietā viņš informējis vietējo romu vecāko par viņiem draudošajām briesmām, un tie izklīduši kur nu kurais. Vēlāk arī no apriņķa policijas vadības saņemts rīkojums romu iznīcināšanu atlikt (LNA LVA, 1986/1/2358/1: 19–23).

Ir zināms, ka 1942. gada sākumā Talsos notika policijas amatpersonu sanāksme, kurā kopā ar kādu no Rīgas atbraukušu vācieti piedalījās pilsētas un apriņķa policijas priekšnieki, kā arī vairāki vietējie policisti. Kad Talsu iecirkņa priekšniekam Visvaldim Paeglem vācieši uzdevuši organizēt romu iznīcināšanu, viņš kategoriski atteicies to darīt. Viņu atbalstījis arī kriminālzraugs Roberts Vītrups, kurš uzsvēris, ka neviena nopietna lieta pret romu tautības iedzīvotājiem policijā nav ierosināta (Grūbe 2014).

Ļoti iespējams, ka šādu policijas nostāju, kas rāda tās adekvātu izpratni par kārtības uzturēšanu Talsu apriņķī, tobrīd sekmēja arī citu latviešu amatpersonu – vietējo pašvaldību vadītāju un sabiedrības pārstāvju – centieni novērst nacistu plānoto vietējo romu iznīcināšanu. Saskaņā ar mūsdienās apzinātajām liecībām romu glābšanā 1942. gada pirmajā pusē bija iesaistīti kā Sabiles un Kandavas evaņģēliski luterisko draudžu mācītāji Kārlis Zariņš un Rihards Zariņš, tā Kandavas pilsētas un pagasta vecākie Ervīns Daugulis un Jānis Celmiņš (Caune 1977), Talsu apriņķa un Sabiles pilsētas vecākie Kārlis Krūmiņš un Mārtiņš Bērziņš (Bolšaitis u. c. 2017: 118–128) un vēl citi latviešu sabiedrības pārstāvji, kuri izvēlējās akli nesekot vācu okupācijas režīma ideoloģijai un politiskajām vadlīnijām.

Vēl šodien ir dzīva un, attālinoties tālaika notikumiem, dažādās variācijās izskan leģenda par Sabiles pilsētas vecāko Mārtiņu Bērziņu, kurš burtiski pēdējā brīdī ieradies romu eksekūcijas vietā Sventes priedulājā ar speciālu dokumentu, kurā noteikts, ka uz vietas dzīvojošie romi nav jānogalina. Tas izglābis vairāk nekā 200 Talsu apriņķa romu no nošaušanas, kuri jau stāvējuši pašu izraktas bedres priekšā. Viens no viņiem, Kristaps Kleins, saņēmis atļauju izpildīt savu pēdējo pirmsnāves vēlēšanos, ilgi un smeldzīgi dziedājis kādu romu dziesmu, kurai beidzoties uz motocikla (citās liecībās – uz velosipēda vai pat zirga) ieradies Sabiles pilsētas galva un apturējis plānoto nošaušanu (Garda-Rozenberga, Zellis 2018: 34–35).

Pat tad, ja Bērziņa rīcība vietējo romu izglābšanā bija drīzāk racionāla, nevis tik leģendām apvīta, kā to atklāj dažādi vēlāk pierakstītie mutvārdu vēstures avoti, nav

4. attēls. Romu iznīcināšanai Sventes priedlājā izraktā bedrē ar piemiņas plāksni Sabiles pilsētas vecākajam Mārtiņam Bērziņam. 2019. gads. Ulda Neiburga foto.

Figure 4. A pit with a commemorative plaque for Mārtiņš Bērziņš, the elder of the town of Sabile, was dug in the Svente pine forest for the extermination of the Roma. 2019. Photo by Uldis Neiburgs.

šaubu, ka viņam bijusi svarīga loma Sabiles romu kara laika likteņu noteikšanā. Ne tieši to apstiprina arī pašu nacistu vajāto, bet karu pārdzīvojušo cilvēku rīcība – jau pēc nacistu/padomju okupācijas varas maiņas Kurzemē tika novērsta paša Bērziņa kļūšana par tobrīd draudošo komunistu represiju upuri. Pirmoreiz, drīz pēc nacistiskās Vācijas kapitulācijas 1945. gada 8. maijā, kad viņš jau ticis aizvests uz filtrācijas punktu Matkulē, viņu izglāba leva Vulfarte, kuras vīru, ebreju tautības gaļas tirgotāju, savulaik no nāves bija pasargājis pats Bērziņš. Un otrreiz 1949. gada 25.–30. martā, kad no deportācijas uz Sibīriju Bērziņu izglāba Sabiles romi, kas, skaļi kliegdami un protestējami, burtiski izrāvuši viņu no smagās automašīnas kravas kastes, kurā atradās apcietinātie (Aleksejeva 2009).

Ne mazāki nopelni Sabiles romu glābšanā bija Talsu apriņķa vecākajam Kārlim Krūmiņam. Viņš kategoriski atteicies pievienoties nacistu direktīvām par šo cilvēku nogalināšanu, argumentējot, ka apriņķim akūti vajadzīgs darbaspēks un romi nevienam neko sliktu nav nodarījuši. Par nepieciešamību saglabāt vietējo romu dzīvību Krūmiņam izdevās pārliecināt Kurzemes novada komisāru Valteru Alnoru (*Walter Alnor*), kuram izdevās tam dabūt arī Ģenerālkomisāra Rīgā piekrišanu (Bolšaitis u. c. 2017: 128). 1942. gada jūlijā Talsos ieradās luterāņu arhibīskaps Teodors Grīnbergs, kurš, cenšoties pasargāt vietējos romus, vispirms bija panācis, ka viņi tiek reģistrēti, norādot katra darba vietu un ienākumu avotu, bet tagad ar Krūmiņa atļauju sasauca

romus uz sapulci pie Talsu pilskalna, kur noturēja viņiem īpašu dievkalpojumu (Grīnbergs 1958: 25).

Saprotot, ka šādā situācijā būtu nepieciešams demonstrēt lojalitāti nacistu okupācijas varai, līdzīgas sanāksmes ar Ģenerālkomisāra Rīgā atļauju saviem tautiešiem Nariņciemā, Talsos, Spārē, Sabilē un Tukumā 1942. gada jūlijā–augustā noturēja arī romu sabiedriskais darbinieks Juris Leimanis. Saskaņā ar vietējās preses ziņām to laikā izskanējuši aicinājumi “nodoties ražīgam darbam un krietnai dzīvei” ([Anon.] 1942) un pieņemti vienprātīgi lēmumi “atbalstīt Lielvācijas un tās sabiedroto cīņu pret boļševismu un ziedot frontes cīnītājiem ap RM 500” ([Anon.] 1942a). Kaut arī romu nodarbināšana nenotika bez grūtībām, daļu no viņiem izdevās iesaistīt darbā Sabiles kartupeļu fabrikā, citus Talsu lopkautuvē, malkas sagādē Kandavas mācītājmuižā un vēl citās vietās. Tāpat sekmīga bija romu izmitināšana 1941. gada 14. jūnijā padomju okupācijas varas deportēto latviešu dzīvokļos vai pie saimniekiem lauku saimniecībās (Caune 1977).

Sabiles romi neaizmirs Krūmiņa drosmīgo iestāšanos pret savu līdzcilvēku iznīcināšanu. Tomēr jau pēc Otrā pasaules kara bezspēcīgs komunistu okupācijas režīma priekšā izrādījās vairāku desmitu Talsu un Ventspils apriņķa romu mēģinājums – ar pašrocīgiem parakstiem apliecinātais lūgums atbrīvot no padomju drošības iestāžu apcietinājuma savu glābēju. Kā redzams no viņa krimināllietas materiāliem, LPSR lekšlietu tautas komisariāta karaspēka kara tribunāls vien konstatēja, ka izmeklēšanas gaitā izskanējušie fakti par Krūmiņa ieguldījumu romu glābšanā nav uzskatāmi par pierādītiem un vainu mīkstināšiem apstākļiem sadarbībai ar nacistu okupācijas varu, 1946. gada 31. martā notiesājot Krūmiņu uz 10 gadiem ieslodzījumā (LNA LVA, 1986/1/14906/1: 32–33).

Izvērtējot romu glābšanas gaitu Talsu apriņķī, pat par spīti nosacītu avotu trūkumam vai to sniegtās informācijas fragmentārisma ir iespējams izvirzīt hipotēzi, ka nacistu rīkojumu par romu iznīcināšanu noraidīšana vai to korekcija par labu viņu izdzīvošanai, proti, izmantošanai darbā, bija iespējama, pateicoties dažādu vietējās sabiedrības institūciju (pašvaldība, baznīca, policija) sadarbībai un arī pašu romu līdzdarbībai. Citos Latvijas reģionos atšķirīgu materiālo un idejisko struktūru dēļ tik cieša sadarbība nenotika, kas, ļoti iespējams, lielā mērā noteica, kāpēc tik plaša romu glābšana citviet nebija iespējama.

Romu rīcībspēja genocīda laikā

Lai arī starpkaru periodā Eiropā vērojama romu pilsoniskās emancipācijas kustības rašanās, kas ļauj iezīmēt viņu kā aktīvu reģionā notiekošo vēsturisko procesu dalībnieku un savas vēstures veidotāju lomu (Marushiakova, Popov 2020), romu genocīda pētniecībā un tā vēlākās kultūras

un vēstures reprezentācijās visbiežāk tiem piešķirts upura statuss, uzsverot, ka romiem kaut kas tika nodarīts (pasīvs vai netiešs objekts). Proti, genocīda īstenotāji parādās kā darītāji, kamēr romi reprezentēti kā pasīvi darbības uztvērēji vai tādi, kam nav bijusi raksturīga rīcībspēja (Pecak et. al. 2021: 109). Arī Latvijas romu atmiņā nogalināšana visbiežāk atspoguļota kā notikums, kas noticis ārpus rīcībspējas. Kārlis (NMV-2108), kurš vācu okupācijas laikā ar ģimeni dzīvoja Rīgā, atceras, kā uzzinājis par radnieku bojāeju: "Mums kaimiņi pateica, ka mātes onkuli jau nošāva Līgatnē. Paņēma, savāca visu ģimeni un nošāva. No Valmieras visus čigānus vāca kopā, uz Valmieru veda, uz cietumu, vai ne, tur veda. Pēc tam no cietuma visus veda uz purvu un nošāva. Bez tiesas."

Tomēr sastopamas arī atmiņas, ka romi nereti spējuši ietekmēt pārmaiņas savā dzīvē, pieņemt lēmumus un vairāk vai mazāk, bet noteikt savu likteni arī tad, ja tas nozīmēja pašu pieņemtu lēmumu dzīvot vai mirt. Spilgti to iezīmē notikumi Monikas (NMV-4282) ģimenē, kad vecmamma izvēlējusies palikt kopā ar vīru: "Kad vācieši lasīja tos visus čigānus, čigānus jau šāva, žīdus šāva, tad it kā to mamma mammu nepaņēma. Teica: "Tu nenāc!" Bet viņa tam vīram aizgāja līdz. Viņa saka: "Nē, es nevaru tā to vīru atstāt." Aizgāja tam vīram līdz, un tā, redz, viņus visus tur esot nošāvuši. Es pat nezinu, kur tas notika. Bet nu stāsta, ka tur, kur uz Valmieru brauc, kur tas mežiņš, ka tur daudz čigānus šāva." Gluži pretējs stāsts ir par Jāni (NMV-234), kurš savukārt bija nolēmis nepadoties bez cīņas: "Tukumā, kad notika atkal šaušana, čigānus kad šāva 1942. gadā, pēc manis zvanīja un prasīja. Es biju sagatavojies. Es biju kaut kur dabūjis sālsskābi, strādādams darbnīcā (kaut kā ievēda), un man bija kaut kāds nazis, duncis toreiz. Domāju, ja nu nāks, sauks, tad vienalga – kāpēc sevi ļaut nošaut kā suni? Tad vismaz kritīs virsū tam. Cīņā, ziniet, tomēr kaut kā tā lieta psiholoģiski ir vieglāka." Šie stāsti atklāj ierasti vienpusīgā romu genocīda attēlojumu citā veidolā, turklāt aktīvo darbības vārdu klātbūtne norāda uz rīcībspēju, tā mazinot romu kā pasīvu genocīda upuru lomu.

Tikai atsevišķos gadījumos līdzcīlvēki vietējos romus brīdinājuši, dodot iespēju izglābties, tā atklājot gan vietējo rīcībspēju – izvēli nepakļauties nacistu norādījumiem par romu iznīcināšanu, gan pašu romu rīcībspēju – pieņemt lēmumu un bēgt. Brigitas (NMV-3857) gadījumā ziņu par gaidāmajām briesmām nodevis kaimiņš, kurš bijis aizsargs: ""Katiņ, šodien šaus čigānus, mūc!" Tas bija labs draugs viņiem, blakus dzīvoja. Un mamma saka: "Jā, skatāties, pulkstens trīs naktī, nāk mašīnas iekšā divas ar prožektoriem. Ko ta' mēs gaidīsim! Katrs, ko varēja, saķēra tiem bērniem līdzī un mežā prom!" Arī Zuzanna (NMV-2623) ir viena no stāstītājām, kas augusi ģimenē, kuras atmiņā Otrā pasaules kara notikumi ir ne tikai labi saglabājušies, bet arī iegūlušī dzimtas vēsturē: "Varu pateikt, ka ļoti bagāti oma dzīvoja. Mamma visu laiku atcerējās, bet tad, kad uznāca tas mežonīgais karš virsū, tad paņēma opapu un vēl divus

5. attēls. Laucienes pagasta Topeļciema romu sievietes. 20. gs. 30. gadi. Žaņa Eihvalda foto. Aleksandra Pelēča lasītava.

Figure 5. Roma women of Topeļi village of Laucienes parish. 1930s. Photo by Žanis Eihvalds. Aleksandrs Pelēcis Reading room.

brāļus mammai vācieši. Nu un līdz šai dienai nav zināmi, kur... Protams, ka viņi ir nošauti. Nu, kā jau čigānus šāva. [...] Cik man ome ir pārdzīvojusi, ja! Viņa gandrīz sajuka prātā. Tāpēc ka paņēma opapu vācieši, un tad ome gāja tanī kūtī, kur zirgu stallis bija, un divreiz kārās. Bet man jaunākā tante ir izglābusi.” Pēc tam, kad ģimenes vīrieši tika aizvesti, ome, mamma ar trim meitām, tostarp jaunāko no visām – Zuzannu, devušās turpat pie Rīgas paslēpties mežā, kur bijusi ierīkota īpaša apmetne romiem.

Lēmums par īslaicīgu slēpšanos vai došanos bēgļu gaitās, zinot, ka atgriezties vairs nebūs iespējams, liecina par romu spēju izvērtēt notiekošo un aktīvi rīkoties. Olga (NMV-1661) ir viena no nedaudzajām, kam izdevās izbēgt no Rēzeknes, kur 1942. gada 4. un 5. janvārī nošāva gandrīz visus pilsētā un apriņķī dzīvojošos romu tautības pārstāvjus. Bēgļu gaitas Olgu un viņas ģimeni aizveda uz Ventspili, savukārt Lūcija (NMV-1660) no Laucienes pagasta Pļavu ciema sākotnēji slēpjas mežos, bet vēlāk dodas uz Kuldīgu. Tomēr drīz vien visus pilsētās nonākušos sasniedz ziņa, ka romiem tās ir jāatstāj. Arī Olgai (NMV-1661): “Mēs bij uz Kuldīgu, uz Sabili. Nekur nebij tāda pastāvoša dzīve. Tad mēs atbraucām atpakaļ te, uz Ventspili. Pilsētā jau nevarēja dzīvot, bet uz laukiem. Mums bij tāds pazīstams pagasta vecākais, te – Ventas pagastā, tad mēs tur dzīvojām.”

Romu izraidīšana no pilsētām un noteiktu teritoriju ierādīšana ir vēl viena no genocīda pazīmēm, proti, izmantojot iekšējā koloniālisma (*internal colonialism*) prakses. Sociologs Slavomirs Kapralskis (*Slawomir Kapralski*), analizējot romu genocīda cēloņus Eiropā, secinājis, ka grupas, kurām nav iespējas veidot un kontrolēt telpu, ir viegls mērķis diskriminējoša rakstura praksēm, tostarp grupas piespiedu noņemšana noteiktā vietā vai aizliegums kādā no tām uzturēties (Kapralski 2021: 67). Turklāt līdz ar telpisku marginalizāciju sabiedrībā ne tikai tiek stiprināts stereotips par romiem kā nomadiem, bet arī attaisnota viņu izstumšana/izslēgšana (McGarry 2017).

Piespiedu pārvietošanās, par kādu ieskatāma bēgšana no drošas nāves, daļai romu nozīmēja ne tikai biogrāfisko, bet arī vietas piesaistes pārrāvumu. Pēc notikumiem 1941./1942. gadā romiem savas dzīvesvietas bija jāpamet un jāiekārtojas uz dzīvi pagaidu mājvietās, bieži vien tālu no apdzīvotām vietām. Savukārt reģionos, kur vietējie iedzīvotāji, tostarp romi, bija pametuši savas mājas, lai slēptos, daudziem vairs nebija, kur atgriezties, jo viņu mājas bija daļēji vai pilnībā nopostītas. Zuzanna (NMV-2623) spilgti atminas, ka pēc slēpšanās un dzīves mežā izdodas atgriezties mājās, bet no lepna trīsistabu dzīvokļa Āgenskalnā “nekā vairs neesot bijis”. Arī Valijai (NMV-1662), atgriežoties Kuldīgā, dzīvokļa vairs nav. Māju zaudējums, kā tas redzams arī romu atmiņās, ietekmē ne tikai indivīda psiholoģisko, bet arī turpmākās dzīves un tās gājuma drošību (Lewicka 2014), pat ja izdevies rast jaunu mājvietu. Iesākumā atrodot dzīvesvietu pie vectēva, Valijas ģimenei vēlāk ierādīts valsts dzīvoklis. Arī Olgai izdodas tikt pie savas mājvietas, tā atklājot rīcībspēju arī laikā pēc genocīda notikumiem, kad izdzīvojušajiem bija jāspēj ne tikai samierināties ar faktu par noslepkavotajiem ģimenes locekļiem vai veselu vietējo kopienu iznīcināšanu, bet arī izveidot jaunu dzīvi mainīgajā sabiedrībā un ekonomikas realitātē (Sadílková 2020).

Lai arī tiek atzīts, ka rīcībspējas analīze romu genocīda izpētē ir viens no būtiskākajiem faktoriem, kas varētu izmainīt sabiedrībā valdošos priekšstatus par romiem kā pasīviem genocīda upuriem (Guy 1998), tikai pēdējos gados aizvien biežāk sastopami aicinājumi holokausta izpētē iekļaut arī pašu romu pieredzi (Bartash 2020), tā ne tikai dekonstruējot vairākus romu genocīdu attaisnojošus stereotipus, bet arī dodot balsi vienai no visvairāk atstumtajām un vēsturē aizmirstākajām grupām – romiem. Turklāt arī pati atcerēšanās un dzīvesstāstu stāstīšana ir viens no indivīda rīcībspējas apzināšanās/definēšanas veidiem (McAdams, McLean 2013), kas var atklāt kā indivīda patstāvību un spēju ietekmēt savas dzīves gaitu, tā arī indivīda jēgas un dzīves mērķa izjūtu (Adler 2012: 368). Savukārt Otrā pasaules kara laikā zaudētās mājas nereti iegūlušas nākamo paaudžu vietas piederības izjūtā. Brigita (NMV-3857) stāsta, ka tēvam izdevies atjaunot mājas Plieņciemā, bet tagad esot palikuši vairs tikai tukši pamati: “Es tur eju sēnēs, tur ir tukšums. Kādreiz tās drupas vēl bija. Tas ir tieši pieturai pretī, kur celiņš iet Plieņciemā iekšā. Tur tāda sarkana divstāvu māja ir, uz to meža pusi. Es to vietu zinu.”

Nobeigums

Pētniecībā nereti uzsvērts, ka atšķirībā no nacistu okupētās Rietumeiropas romu genocīda īstenošanai Austrumeiropā vietējās policijas vienības nemeklēja nekādu ideoloģisku vai likumisku pamatojumu – romu ģimenes vai veselas kopienas tika iznīcinātas bez apsūdzībām, savukārt upuru identifikācija nereti aprobežojās vien ar to skaita fiksēšanu (Weiss-Wendt 2023: 28). Tomēr upuriem bija vārdi un vietējai policijai bieži vien tie bija labi zināmi, tāpat nereti genocīda aktiem bija aculiecinieki (Bartash 2019). Savstarpējā pazīšanās starp upuriem, aculieciniekiem un izpildītājiem padara cietušo ģimeņu pieredzi vēl sāpīgāku. Arī romu genocīda norisē Latvijā varam novērot fenomenu, ko holokausta pētniece Natālija Aleksjuna (*Natalia Aleksjun*) nodēvējusi par "intīmo vardarbību" (Aleksjun 2017).

Personiskas attiecības, līdzcietība un vispārcilvēciskas vērtības nereti kļuva par priekšnoteikumu nevardarbīgās pretošanās norisēm. Proti, izvērtējot strukturālos apstākļus (starppersonu attiecības, pakļautību nacistu okupācijas varai, resursus un noskaņojumu) un indivīdu lomu lēmumu pieņemšanā, secināms, ka atsevišķos gadījumos šo apstākļu kopsumma un savstarpējā sadarbība sekmēja romu izglābšanu. Talsu apriņķa gadījums, kad iedzīvotāji, pašvaldību vadītāji, garīdznieki un policijas darbinieki iesaistījās savu līdzcilvēku – vairāku simtu romu – glābšanā, spilgti atklāj ne tikai rīcībspēju un strukturālos apstākļus, bet arī cilvēku attiecības, rīcību un idejas. Analizējot tuvāk notikumus Talsu apriņķī 1941./1942. gadā, varam arī konstatēt, ka visu iesaistīto dalībnieku rīcībai bija atbilstošs pamats – viņiem bija neitrālas vai labas attiecības ar vācu civilpārvaldes iestādēm, augsti morāles standarti un vēlme novērst cilvēku iznīcināšanu. Plašākā kontekstā tas parāda, ka dažādos Latvijas reģionos vienlaikus varēja izpausties gan bezierunu kolaborācija, kas palīdzēja nodrošināt nacistu organizētā romu genocīda jaudīgāku īstenošanu, gan taktiskā kolaborācija, kas ļāva izglābt vietējo romu dzīvību. Viņu izdzīvošanas sekmēšana līdz šim nav pietiekami novērtēta un var tikt uzskatīta kā nepolitisku, bet cilvēcisku motīvu vadīta nevardarbīga pretošanās okupācijas varai.

Mutvārdu vēstures avotu liecības rāda, ka romi izmantojoši dažādas stratēģijas, kā sadzīvot ar atmiņām par vardarbību un genocīdu. Dažās ģimenēs sarežģītās atmiņas izraisīja ilgstošu paaudžu klusēšanu, un vēl šodien, vaicāti par genocīda pieredzi ģimenē, vieni atbild izvairīgi, citi atkal iekļāvuši šo pieredzi ģimenes atmiņā, tā izmantojot stāstīšanas dziedinošo efektu. Līdztekus tam šie stāsti kalpo arī kā liecības par romu rīcībspēju – atmiņās priekšplānā izvirzītie notikumi, lietotās gramatiskās konstrukcijas un dažādu izdzīvošanas stratēģiju īstenošana ir tikai daži romu rīcībspēju apliecinājoši aspekti. Tāpat iespējams secināt, ka atsevišķi romu pieņemtie lēmumi skar kā pārvaldītu, tā piespiedu pārvietošanos, apmešanos un iekārtošanos uz dzīvi ne tikai citā/jaunā, bet romu gadījumā nereti arī noteiktā vietā. Kopumā, analizējot romu pieredzi nacistu okupācijas laikā, iespējams apšaubīt romiem piešķirto pasīvo

lomu – romi vērtējami ne tikai kā pasīvi vai netieši genocīda subjekti, bet arī kā indivīdi ar vārdu, ar personisko pieredzi, ar rīcībspēju.

Romu un vietējo iedzīvotāju pieredze un rīcība nacistu okupācijas laikā, tās izvērtējums un reprezentācijas ir nepieciešams solis, lai, pirmkārt, pārtrauktu nosacīto klusumu par romu ciešanām, otrkārt, lai stiprinātu zināšanas par genocīdu sabiedrībā, tā, no vienas puses, sniedzot instrumentus, lai mazinātu diskriminējošu attieksmi pret romiem, un, no otras puses, ierobežojot genocīda iespējamo atkārtošanos Eiropā. Proti, atmiņas par romu genocīdu, par nevardarbīgo pretošanos un abās pusēs iesaistīto rīcībspēju var sekmēt kā savstarpēju izpratni un empātiju, tā iestāšanos par saņemtiem līdzcīvēkiem.

Avoti

Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas valsts arhīvs (LNA LVA)

1986. f., 1. apr. – Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas

633. l. – Dzenītis Augusts

2358. l. – Šetlers Voldemārs

14906. l. – Krūmiņš Kārlis

Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas valsts vēstures arhīvs (LNA LVVA)

P 69. f. – Ģenerālkomisārs Rīgā

P 83. f. – SS un vietējās policijas priekšnieks Liepājā

P 132. f. – Latvijas PSR Ārkārtējā komisija

Polijas Iekšlietu ministrijas un administrācijas Centrālais arhīvs (*Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, Warszawa*) (CAMSWiA)

Zespół – RSHA

Vācijas Federālais arhīvs (*Bundesarchiv, Berlin*) (BArch)

R 92 – Generalkommissar Riga

Nacionālās mutvārdu vēstures arhīvs

NMV-234, intervējusi Māra Zirņīte 1994. gadā Ventspilī

NMV-1660, intervējusi Ieva Vīvere, Lita Vēkause 2002. gadā Ventspilī

NMV-1661, intervējusi Ieva Vīvere 2002. gadā Ventspilī

NMV-1662, intervējusi Ieva Vīvere, Lita Vēkause 2002. gadā Ventspilī

NMV-2108, Intervējusi Rasa Strautmane 1996. gadā Saulkrastos

NMV-2623, intervējusi Māra Zirņīte 2006. gadā Ventspilī

NMV-3857, intervējusi Maija Krūmiņa 2013. gadā Kandavā

NMV-4071, intervējis Edmunds Šūpulis, Kaspars Zellis 2013. gadā Kuldīgā

NMV-4078, intervējusi Māra Zirņīte 2013. gadā Talsos

NMV-4085, intervējusi Māra Zirņīte 2014. gadā Pļavās

NMV-4282, intervējusi Vieda Skultāne, 2015. gadā Vilpulkā

NMV-4296, intervējusi Māra Zirņīte 2014. gadā Viļakā

NMV-4489, intervējusi Ieva Vīvere 2016. gadā Baltinavā

Bibliogrāfija

- [Anon.] (1942). Arī čigāni atbalsta cīņu pret boļševismu. *Tukuma Ziņas*, 01.09., 4. lpp.
- [Anon.] (1942a). Čigānu ziedojums frontes cīņtājiem. *Talsu Vārds*, 13.08., 3. lpp.
- Adler, Jonathan (2012). Living Into the Story: Agency and Coherence in a Longitudinal Study of Narrative Identity Development and Mental Health Over the Course of Psychotherapy. *Journal of Personality and Social Psychology*, No. 102(2), pp. 367–389. DOI: 10.1037/a0025289.
- Aleksejeva, Olga (2009). *Ebreji Sabilē 20. gs. pirmajā pusē*. Pieejams: <https://www.jsc.lu.lv/en/ebreji-latvijas-vesture/raksti-un-petijumi/kurzeme/ebreji-sabile-20-gs-pirmaja-puse/> [skatīts 05.06.2023.].
- Aleksiu, Natalia (2017). Intimate Violence: Jewish Testimonies on Victims and Perpetrators in Eastern Galicia. *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History*, No. 23(1–2), pp. 17–33. DOI: 10.1080/17504902.2016.1209833.
- Apine, Ilga (2007). Čigāni (romi) Latvijā. Dribins, Leo (sast.). *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne*. Rīga: LU FSI, 282.–300. lpp.
- Archer, Margaret (1995). *Realist Social Theory: The Morphogenetic*. Cambridge, Melbourne, New York: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret (2020). The Morphogenetic Approach; Critical Realism's Explanatory Framework Approach. Róna, Peter, Zsolnai, László (eds.). *Agency and Causal Explanation in Economics. Virtues and Economics*, Vol. 5. Springer, Cham, pp. 137–150. DOI: 10.1007/978-3-030-26114-6_9.
- Barfield, Thomas (2001). The End of Nomadism?: Society, State and the Environment in Inner Asia. *China Review International*, No. 8(1), pp. 142–147.
- Bartash, Volha (2019). Towards Ethnography of Archival Silence: Romani Memory of Nazi Genocide Confronts the Soviet Records. *Ricerca Folklorica*, No. 74, pp. 13–28.
- Bartash, Volha (2020). The Romani Family before and during the Holocaust. Čapkovā, Katerina, Adler, Eliyana (eds.). *Jewish and Romani Families in the Holocaust and its Aftermath*. New Brunswick, Rutgers University Press, pp. 17–41.
- Bauman, Zygmunt (1989). *Modernity and the Holocaust*. Ithaca, N. Y.: Cornell University Press.
- Bhaskar, Roy (1979). *The Possibility of Naturalism*. Harvester Wheatsheaf: Hemel Hempstead.
- Blasco, Paloma Gay (1999). *Gypsies in Madrid: Sex, Gender and the Performance of Identity*. Routledge.
- Bleiere, Daina (2021). Collaboration and Resistance: Definitions, Classification and their Application. Nollendorfs, Valters, Ščerbinskis, Valters (eds.). *The Impossible Resistance: Latvia Between Two Totalitarian Regimes 1940–1991*. Rīga: Zinātne, pp. 16–468.
- Bolšaitis, Pēteris, Lūse, Agnese, Žīgure, Anna (2017). *Latvijas klusie varoņi*. Rīga: VESTA-LK.
- Caune, Elmārs (1977). Karaļa solījums. *Latvija Amerikā*, 09.07., 15. lpp.
- Darbiņš, Alfrēds (1947). *Latvijas iedzīvotāju skaits: Latvijas valsts statistiskās pārvaldes 1943. g. tautas skaitīšanas materiālu sakopojums*. Detmolda: Pētera Mantnieka apgāds, Edgara Ķiploka apgāds.
- Dzenītis, Augusts (1941). Bauskas apriņķa priekšnieka pavēle Nr. 18. *Bauskas Vēstnesis*, 07.11., 2. lpp.
- Engebrigtson, Ada Ingrid (2017). Key Figure of Mobility: the Nomad. *Social Anthropology*, No. 25(1), pp. 42–54. DOI: 10.1111/1469-8676.12379.

- Ezergailis, Andrievs (1995). Par vēsturnieku, ne policistu grēkiem. *Latvijas Vēsture*, Nr. 1, 85.–89. lpp.
- Ezergailis, Andrievs (2002). Vācu laiki 1941–1945. Atbrīvošana, brīvprātība, paš aizsardzība. *Jaunā Gaita*, Nr. 228, 31.–38. lpp.
- Ērglis, Dzintars (2013). Nacionālā pretošanās kustība vācu okupācijas periodā. Jundzis, Tālavš, Zemītis, Guntis (atb. red.). *Latvieši un Latvija*. 2. sēj.: *Valstiskums Latvijā un Latvijas valsts – izcīnītā un zaudētā*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 405.–422. lpp.
- Ērglis, Dzintars, Neiburgs, Uldis (2022). Pretošanās kustība nacistu okupētajā Latvijā (1941–1945). Bleiere, Daina, Kangeris, Kārlis (atb. red.). *20. gadsimta Latvijas vēsture*. 3. sēj.: *1940–1944/1945*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 419.–444. lpp.
- Garda-Rozenberga, Ieva, Zellis, Kaspars (2015). Atceroties genocīdu: Romu iznīcināšana nacistu okupācijas laikā Latvijas romu kolektīvajā atmiņā. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 2, 64.–95. lpp.
- Garda-Rozenberga, Ieva, Zirņīte, Māra (2017). Ethnic Diversity in the Construction of Life Stories in Latvia. *Acta Baltico-Slavica*, No. 41, pp. 266–286. DOI: 10.11649/abs.2017.005.
- Garda-Rozenberga, Ieva, Zellis, Kaspars (2018). Remembering Genocide: Extermination of Roma during the Second World War in Latvia. Anastasova, Ekaterina, Toncheva, Svetoslava (eds.). *Balkan and Baltic States in United Europe. Histories, Religions and Cultures II*. Sofia: Paradigma Publishing House, pp. 23–44.
- Grīnbergs, Teodors (1958). Drusiņas no manu atmiņu vāceles. Kā es pārgulēju pie čigāniem. *Bitītes kalendārs 1958. gadam*. Latvijas Ev.-Lut. Baznīcas arhibīskapa izdevums.
- Grūbe, Antra (2014). Romu glābējs Talsos. *Latvijas Avīze*, 09.09., 12. lpp.
- Guy, Will (1998). Ways of Looking at Roma: The Case of Czechoslovakia. Tong, Diane (ed.). *Gypsies: An Interdisciplinary Reader*. New York: Garland, pp. 13–68.
- Horowitz, Roger (1995). Oral History and the Story of America and World War II. *The Journal of American History*, Vol. 82 (2), pp. 617–624.
- Jundzis, Tālavš (2017). Nevardarbīgā pretošanās padomju un nacistiskajam režīmam Latvijā (1940–1986). Jundzis, Tālavš (galv. red.). *Nepārtrauktības doktrīna Latvijas vēstures kontekstā*. Rīga: LZA Baltijas stratēģisko pētījumu centrs, 124.–145. lpp.
- Jundzis, Tālavš, Turčinskis, Zigmārs (2018). Pretošanās padomju un nacistiskajam režīmam Latvijā 1940.–1985. gadā. Stradiņš, Jānis (galv. red.). *Latvija un latvieši*. 2. sēj. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 630.–666. lpp.
- Kabachnik, Peter (2010). England or Uruguay? The Persistence of Place and the Myth of the Placeless. *Gypsy Area*, Vol. 42, pp. 198–207.
- Kapralski, Sławomir (2021). Fatal Coincidence: On the Root Causes of the Roma Holocaust. *Critical Romani Studies*, No. 4(2), pp. 56–74.
- Kangeris, Kārlis (2011). Lettland: Kommunistischer und "nationaler" Widerstand 1940/41–1945. Ueberschär, Gerd (Hg.). *Handbuch zum Widerstand gegen Nationalsozialismus und Faschismus in Europa 1933/39 bis 1945*. Berlin/New York: De Gruyter, S. 215–224.
- Kasarda, John, Janowitz, Morris (1974). Community Attachment in Mass Society. *American Sociological Review*, No. 39, pp. 328–339.
- Kelso, Michelle (2013). 'And Roma were victims, too': The Romani Genocide and Holocaust Education in Romania. *Intercultural Education*, No. 24(1–2), pp. 61–78. DOI: 10.1080/14675986.2013.768060.

- Kendall, Sally (1997). Sites of resistance: Places on the margin: The Traveller 'homeplace'. McVeigh, Robbie, Acton, Thomas (eds.). *Gypsy Politics and Traveller Identity*. University of Hertfordshire Press, pp. 70–89.
- Kott, Matthew (2015). The Fate of the Romani Minorities in Estonia, Latvia, and Lithuania during the Second World War: Problems and Perspectives for Romani Studies and Comparative Genocide Research. Feldmanis, Inesis, Neiburgs, Uldis, Ščerbinskis, Valters (zin. red.). *Latvijas vēstures un historiogrāfijas problēmas / Problems of Latvian History and Historiography 1918–1990* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 28). Rīga: Zinātne, 239.–267. lpp.
- Lemon, Alaina (2000). *Between Two Fires: Gypsy Performance and Romani Memory from Pushkin to Post-socialism*. Duke University Press.
- Lewicka, Maria (2011). Place Attachment: How Far have We Come in the Last 40 years? *Journal of Environmental Psychology*, No. 31(3), pp. 207–230. DOI: 10.1016/j.jenvp.2010.10.001.
- Lewicka, Maria (2014). In Search of Roots: Memory as Enabler of Place Attachment. Manzo, Lynne, Devine-Wright, Patrick (eds.). *Place Attachment: Advances in Theory, Methods and Applications*. London and New York: Routledge, pp. 49–60.
- Lewy, Guenter (2000). *The Nazi Persecution of the Gypsies*. New York: Oxford University Press.
- Marushiakova, Elena, Popov, Vesselin (2020). Gypsy Policy and Roma Activism: From the Interwar Period to Current Policies and Challenges. *Social Inclusion*, No. 8(2), pp. 260–264. DOI: 10.17645/si.v8i2.3036.
- McAdams, Dan, C. McLean, Kate (2013). Narrative Identity. *Current Directions in Psychological Science*, No. 22(3), pp. 233–238. DOI: 10.1177/0963721413475622.
- McGarry, Aidan (2017). *Romaphobia: The Last Acceptable Form of Racism*. London: Zed Books.
- Neiburgs, Uldis (2012). Pretošanās kustība nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā (1941–1945): jēdzieniskā izpratne un teorētiskās nostādnes. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 3, 74.–99. lpp.
- Neiburgs, Uldis (2018). *Grēka un ienaida liesmās! Latvijas Otrā pasaules kara stāsti*. Rīga: Latvijas Mediji.
- Pecak, Marko, Spielhaus, Riem, Szakács-Behling, Simona (2022). Between Antigypsyism and Human Rights Education: A Critical Discourse Analysis of the Representations of the Roma Holocaust in European Textbooks. *Critical Romani Studies*, No. 4(2), pp. 100–120.
- Powell, Ryan (2008). Understanding the Stigmatization of Gypsies: Power and the Dialectics of (Dis) identification. *Housing, Theory and Society*, No. 25(2), pp. 87–109. DOI: 10.1080/14036090701657462.
- Rudevičs, Normunds (2015). Romu holokausts Latvijā (1941–1945). Barkahans, Menahems (galv. red.). *Konferenču un semināru materiāli 2009–2014*. Rīga: Shamir.
- Sadílková, Helena (2020). The Postwar Migration of Romani Families from Slovakia to the Bohemian Lands. A Complex Legacy of War and Genocide in Czechoslovakia. Čapková, Katerina, Adler, Eliyana (eds.). *Jewish and Romani Families in the Holocaust and its Aftermath*. New Brunswick: Rutgers University Press, pp. 190–217.
- Salnītis, Voldemārs (1937). *Ceturtdā tautas skaitīšanas Latvijā 1935. gadā. IV Tautība*. Rīga.
- Saulgoze, Juris (2006). *Zvaigznes atspulgs*. Rīga.

- Sibley, David (2003). Psychogeographies of Rural Space and Practices of Exclusion. Cloke, Paul (ed.). *Country Visions*. Pearson Education, pp. 218–231.
- Sharp, Gene (2008). The Significance of the Baltic Struggles for Independence. Jundzis, Tālavš (ed.). *Regaining Independence: Non-violent Resistance in Latvia 1945–1991*. Rīga: Latvian Academy of Sciences, pp. 37–60.
- Shopes, Linda (2011). Oral History. Denzin, Norman, Lincoln, Yvonna (eds.). *Handbook of Qualitative Research*. SAGE, pp. 451–466.
- Stewart, Michael (1997). *The Time of the Gypsies*. Routledge.
- Šūpulis, Edmunds (2023). The Living Memory of Persecutions: Oral Histories of the Roma in Latvia and the Question of Public Commemoration. *Journal of Baltic Studies*, No. 54(1), pp. 103–121. DOI: 10.1080/01629778.2022.2134157.
- Taylor, Becky (2014). *Another Darkness, Another Dawn: A History of Gypsies, Roma and Travellers*. Reaktion Books.
- Thompson, Paul (2017). *The Voice of the Past: Oral History*. 4th edition. Oxford: Oxford University Press.
- Urtāns, Aigars (2002). Represijas Latvijas teritorijā nacistu okupācijas laikā. Civiliedzīvotāju slepkavošana Latvijas provincē (1941–1942) – Bauskas pilsēta un apriņķis. *Latvijas Vēsture*, Nr. 1, 32.–36. lpp.
- Urtāns, Aigars (2008). Bauskas pilsētas un apriņķa čigānu iznīcināšana 1942. gada vasarā. Ērglis, Dzintars (sast.). *Holokausta izpētes jautājumi Latvijā / The Issues of the Holocaust Research in Latvia* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 8). Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 351.–358. lpp.
- Vestermanis, Marģers (1993). Čigānu genocīds vācu okupētajā Latvijā (1941–1945). *Latvijas Vēsture*, Nr. 4, 37.–40. lpp.
- Vestermanis, Marģeris (2007). Pret darbība holokaustam nacistu okupētajā Latvijā. Dribins, Leo (sast.). *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne*. Rīga: LU FSI, 234.–248. lpp.
- Weiss-Wendt, Anton (2023). Who Were the Roma Victims of the Nazis? A Case Study of Estonia. *Journal of Baltic Studies*, No. 54(1), pp. 27–46. DOI: 10.1080/01629778.2022.2134156.
- Williams, Daniel, Vaske, Jerry (2003). The Measurement of Place Attachment: Validity and Generalizability of a Psychometric Approach. *Forest Science*, No. 49(6), pp. 830–840.

Jaunākās literatūras apskats

Jauna iepazīšanās ar Garlību Merķeli

Aija Taimiņa (sast.). *Garlībs Merķelis. Rokraksti. Seniespiedumi. Grafikas darbi.*

Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2021. ISBN 9789934610097.

DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.10

2019. gadā par godu Garlība Merķeļa 250 gadu jubilejai Latvijas Nacionālajā bibliotēkā tika atklāta Merķelim veltīta rokrakstu, seniespiedumu un grafikas darbu izstāde. Tās idejas un tekstu autore ir LU Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļas vadītāja, vadošā pētniece *Dr. philol.* Aija Taimiņa. 2021. gadā tika izdots Aijas Taimiņas sastādīts monumentāls izstādes katalogs, kas pircējiem kļuva pieejams tikai 2022. gadā.

Tas nav izstādes katalogs šī vārda parastajā nozīmē ar lakoniskiem prezentēto tēmu vai artefaktu aprakstiem, vispārzināmu patiesību akadēmiskiem pārstāstiem, kas no jauna uzspodrināti ar mūsdienu tehnoloģijām un nodrukāti papīra formātā, kā pēdējā laikā tik bieži notiek no atkārtotāšanās nogurušajā, skaļajā, mantkārīgajā Latvijas un Eiropas garīgajā tukšumā. Patiesībā tas ir līdz šim nebijis intelektuālās vēstures žanrs: ideju un tēmu asorti, kur kontekstā ar Garlību Merķeli un viņa laikmetu iekļauts visas Eiropas ideju vēstures koncentrēts papildskaidrojums, ieskaitot bijušo Krievijas impēriju. Turklāt tas darīts, bieži atklājot jaunas nianšes it kā jau zināmajā, uzdodot jaunus jautājumus vai jau zināmo parādot jaunā gaismā. Tā rezultātā Aijas Taimiņas skaidrojumi liek pārvērtēt Garlība Merķeļa personību un viņa daudzās atziņas, kā siena vālu uzirdinot pelēt sākušo Eiropas garīgo mantojumu, kura gaišās un

tumšās puses te izklātas kultūrvēsturiskā vienotībā.

Ja izstādes kataloga autore šādu darbu veidotu kā daiļliteratūras sacerējumu, iespējams, tas līdzinātos Milorada Paviča “Hazāru vārdnīcai”, tikai latviešu lasītājs, lielā mērā identificējoties ar stereotipiski uztverto Merķeļa sacerējumu “Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadu simteņa beigās” (1796), “hazāru” vietā “latviešus” ievietot nevarētu, jo latvieši gan tiešā, gan metaforas nozīmē ir tikai viens aspekts pretrunīgā domātāja Merķeļa pasaulē, turklāt bieži vien tikai līdzeklis, lai paustu autora uzskatus par visai tālaika Eiropai (un pat pasaulei) būtiskām kārtu sabiedrības un tās modernizācijas iespēju problēmām. Kataloga sastādītāja to ļoti labi ir izpratusi un drosmīgi izgaismojusi visus daudzus ar Merķeļa radošo darbību saistītos pavedienus, necenšoties tos cenzēt, saīsināt vai vienkāršot.

Merķeļa biogrāfija darbā izklāstīta, aplūkojot daudzšķautņainos laikmeta garīgos strāvojumus, ieskaitot viņa dalību brīvmūrnieku organizācijā – Karaliskajā Jorkas draudzības lielložā, kurā pēc Merķeļa rekomendācijas tika uzņemts arī vācu klasiskās filozofijas pīlārs Johans Gotlībs Fihte. Lasītājs soli pa solim var izsekot visām Merķeļa garīgajām metamorfozēm no viņa agrīnajiem sacerējumiem. Tā “Apcerējumā par dzijas mākslu” (1794) atrodam bieži pārpras-tā un kļūdaini interpretētā protestantu

domātāja Johana Valentīna Andrē cildinājumu, varam ko vairāk uzzināt par Merķeļa veiktajiem angļu dzejnieka Aleksandra Poupa un kultūru pētniecības metodoloģijas pioniera Šarla de Monteskjē tulkojumiem utt. Protams, Franču revolūcijas konteksts, kur Merķelis nonāk Eiropas radikālo ideju krustugunīs, viņa polemika ar laikabiedriem un vēršanās pret Napoleona agresiju katalogā ieņem sevišķu vietu, tāpat kā latviešiem veltīto darbu tematikas analīze un Merķeļa recepcijas apskats. Eiropas un Baltijas intelektuālās vēstures pētnieki nevar ignorēt arī Merķeļa rakstura pretrunīgās šķautnes – kaut vai viņa konfliktu ar Jelgavā dzimušo Kazimiru Ulrihu Bēlendofu, sensitīvo vēsturnieku, dzejnieku, rakstnieku un ideālas draudzības meklētāju, kurš apvieno romantisma agrīno un brieduma posmu un, pateicoties recepcijai Johanna Bobrovska daiļradē, ir guvis plašāku ievēriību (starp citu, arī Francijā, kur mūsdienu Eiropas garīgā strupceļa rezultātā vērojama pievēršanās traģisko vācu domātāju literārajam un filozofiskajam mantojumam, kas saglabājies kopš 18.–19. gadsimta mijas).

Visi šie intelektuālie pavedieni kā vākos notverts zirnekļa tīkls tā arī paliek karājamiem ārpus grāmatas un dod iespēju lasītājam sekot kādam pavedienam, to šķetinot tālāk. Materiāla un resursu ir pietiekami, bet tas var nebūt zināms, ja nepasaka priekšā. Un, cik nu iespējams, Aijas Taimiņas veiktajā apkopojumā priekšā tiek pateikts. To lasot, mēs pārliecināties, ka intelektuālo vēsturi jeb ideju vēsturi nevar saskaldīt atsevišķos fenomenos, tos aplūkojot izolēti, kā bieži noticis Garlība Merķeļa darbības vērtējumā.

Saprotot, ka nevaram novilkt pārliecinošu robežu starp apgaismību un romantismu, nebrīnīsimies, ka “romantismam naidīgais apgaismotājs” Merķelis “Apcerējumā par dzejas mākslu” romantiķiem identiskā veidā aicina mazdēlos iekvēloties “bardu melodijām”. Un vai tad Merķeļa autoritāte – vācu apgaismības pārstāvis un vienlaikus tautas mutvārdu daiļrades un senču aizmirsto garamantu popularizētājs Johans Gotfrīds Herders – nav viens no vēlākās romantisma tradīcijas spēcīgākajiem iniciētājiem? Bardu melodijas un seno ķeltu pseidotautasdziesmas Džeimsa Makferzona viltojumā viņam bija tāds pats ceļvedis kā Merķelim vai daudziem vācu romantiķiem “tautas dvēseles” meklējumos. Neskatoties uz publicistikas samazgu vērpēti, ko, atdarinot franču sarkastiskās polemikas paraugus, Merķelis vērs pret vācu romantiķiem, viņš pats vēlāk Makferzona stilā samocītu jaunības opusu pārveido neveiklā, politiski garnētā sacerējumā “Vanems Imanta: latviešu teika”, par ko no sirds smieties varētu daudzi nopietni romantisma teorētiķi. Protams, ne jau latviešu sabiedrības daļa, kas šo, tāpat kā *ars apodemica* elementiem rotāto Merķeļa “Vidzemes senatni”, iekļāva nacionālisma laikmetam atbilstošā pasaules redzējumā.

Atkāpjoties no katalogā apkopotā materiāla, der atcerēties, ka, piemēram, kosmopolītiski radikālajiem latviešu marksistiem (F. Roziņam, J. Jansonam u. c.) Merķelis bija un palika tikai pavājš Žana Žaka Ruso ideju interprets. Un žēl... Jo ne jau tikai Merķeļa reklamētās Heinriha Čokes kooperācijas atziņas, bet arī daudzi citi viņa sniegtie pārvaldības padomi Latvijā tā arī

nekad nerealizējās. Aijas Taimiņas apkopotais materiāls to spilgti parāda.

Merķeļa traģēdija bija pārāk plašā, izkļiedētā pieeja jebkurai problēmai, ar ko viņš aizrāvās, tā arī nespēdams konkrētu tēmu pietiekami dziļi un sistemātiski izpētīt. Tomēr tas deva iespēju izdarīt drosmīgus secinājumus par gandrīz visām sava laika Eiropas un pasaules norisēm, ieskaitot feodālisma palieku negatīvās sekas Vācijā, agrīnā kapitālisma liekulīgo negodīgumu Anglijā, dāņu valodas perspektīvas utt. Imanuela Kanta recepcija, kas minēta katalogā, Merķelim pēc būtības bija diezgan šaura un aprobežota, viņš nesāka domu gaitu līdzīgi

Kantam – ar paša prāta robežu noskaidrošanu –, taču tas neliedza viņam vācu lasītāju informēt, piemēram, par Kanādu, Peru indiāņiem, arābiem un pat sniegt praviša Muhameda dzīves aprakstu. Un, protams, mūžīgās sāpes par saskaldīto, atpalikušo Vāciju (psiholoģiski pat “Latviešu” kontekstā) un drosme stāties pretī Napoleona imperiālismam. Garlība Merķeļa biogrāfijas un darbu izvēsta prezentācija Aijai Taimiņai ir bijis veids, kā noteikt 18.–19. gadsimta Eiropas diagnozi, netieši aicinot tālāko paveikt lasītājam, ja viņš tam ir gatavs. Vai Latvijas lasītājs un zinātnieks kā domātājs pēc būtības ir tam gatavs?

Zanda Gūtmane, *Dr. philol.*, Liepājas Universitāte

Balsis un atbalsis sievietes rakstniecībā

Anita Rožkalne. *Brīvie vektori. Versija par Gundegu Repši.*

Rīga: Dienas Grāmata, 2022. ISBN 9789984595646.

Zīta Kārkle. *Lemiesošanās. Sievišķās subjektivitātes ģeneoloģija latviešu rakstnieču prozā.*

Rīga: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 2022. ISBN 9789984893617

DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.11

Pēdējie gadi latviešu literatūrā uzskatāmi par latviešu rakstniecības vēstures un personību aktualizācijas laiku – autoru kolektīvajā monogrāfijā mūsdienīgā veidā pārskatīta padomju laika dzejnieces Montas Kromas daiļrade, Benedikta Kalnača grāmatā Eiropas literatūras kontekstā izvērtēts Blaumaņa devums, ar Levas Kalniņas komentāriem turpina iznākt Veronikas Strēlertes raksti, parādās sērijas “Es esmu...” romāni un monogrāfijas par latviešu klasiķiem. Līdzās šiem izdevumiem izceļami divi darbi, kas veltīti rakstniecēm sievietēm – Zītas Kārklas monogrāfija

“Lemiesošanās. Sievišķās subjektivitātes ģeneoloģija latviešu rakstnieču prozā”, kurā feminisma skatījumā aptverts sievietes rakstniecības attīstības ceļš 50 gadu garumā, un Anitas Rožkalnes apjomīgais pētījums “Brīvie vektori. Versija par Gundegu Repši”. Abos pētījumos īpaši akcentēta sievietes rakstnieces īpašā balss un abas autore nav vairījušās arī no savas balss skanējuma, tāpēc pastāv vilinājums tos apskatīt ciešās paralēlēs. Tomēr pētījumu konceptuāli atšķirīgā ievirze liek pievērsties katram no tiem kā atsevišķi aplūkojamam veikumam.

Lasījums kopā ar pētnieci

Anitas Rožkalnes monogrāfija "Brīvie vektori" ir īpaša parādība latviešu literatūrziņātnē, jo vairāk nekā 500 lappušu plašais pētījums ir veltīts mūsdienu rakstnieces, laikabiedres atklāšanai. Materiāli monogrāfijai krāti kopš 1989. gada¹ – gan regulāri tiekoties un sarunājoties ar Gundegu Repši, gan apkopojot rakstiskās liecības (intervijas, recenzijas, publicistikas rakstus, pat diplomdarbu), gan pierakstot mutvārdu intervijas, sarunājoties ar citiem rakstniekiem un laikabiedriem. Jau 90. gadu sākumā ir skaidrs, ka rakstnieces pirmie darbi atradīs paliekošu vietu latviešu literatūrā, tomēr jānovērtē pētnieces asredzīgums un intuīcija, jau tolaik sākot mērķtiecīgi izziņāt visu, kas saistīts ar Repši. Lielais materiālu apkopojums monogrāfijā izmantots pilnvērtīgi – autore lasītājam piedāvājusi iespēju itin kā kopā lasīt un/vai pārlasīt rakstnieces prozas un publicistikas fragmentus kontekstā ar kritikas atzinumiem un pašas rakstnieces un arī pētnieces pieredzes fiksējumu attiecīgajā laika posmā. Turklāt plašais un interpretējošais tekstu kopojums ļauj caur vienas personības prizmu ieraudzīt veselu kultūras un literārās dzīves laikmetu.

Monogrāfijas nosaukumā lietotā brīvo vektoru metafora, kas autorei bijusi svarīga, lai parādītu Repšes personības un radošās darbības virzienus un raksturu, attiecas arī uz pašu pētījumu. No hronoloģiski vei-

dotā Repšes dzīves un daiļrades notikumu režģa kā mērķtiecīgi virzītas taisnes monogrāfijā izšaujas literārajiem un publicistiskajiem darbiem vai kādai nozīmīgai garīgajai pieredzei veltītas mikropētījumu kopas. Tāpat kā rakstniecei nepatīk kastes un plauktiņi, kuros pētnieki nereti mēģina ierobežot literāru tekstu, arī Anitas Rožkalnes talantīgais un vērienīgais veikums nav iekļaujams tradicionālas ievirzes pētījumu klāstā. Tā struktūra ir komplicēta – pētniece, Viridžīnijas Vulfas izteikumu pārfrāzējot, *izrok zem saviem tēliem alas* un ļaujas plašiem ekskursiem. Šāda pieeja rada nosaukumā pieņemto brīvības un plašuma sajūtu, taču likumsakarīgi arī izraisa pārdomas par atsevišķu *alu* nepieciešamību vai to izveides principiem. Piemēram, cik mērķtiecīgi ir izmantot 19. gs. pozitīvisma kritikai raksturīgo pieeju skrupulozi izpētīt rakstnieka izcelsmi, ko pētniece veic daļā "Mantojums", reģistrējot gan arhīvu materiālus, gan atsevišķus dzīves stāstu elementus, uzrādot prototipus un iespējamās ietekmes? Vai komplicētais personības veidošanās ceļš ir izskaidrojams ar senču etniskās un individuālās identitātes meklējumiem? Vai faktu reģistrācija nodrošina izpētes objektivitāti un pilnīgumu, nesadrumstalojot informāciju un neapgrūtinot uztveramību? Iespējams, ka, faktoloģisko piesātinājumu nedaudz izsijājot, darbs iegūtu lielāku koncentrētību.

Ārpus tradicionālās literatūrziņātnes pētījuma formas izplešas arī monogrāfijas

1 Sk.: Rožkalne, Anita. *Brīvie vektori. Versija par Gundegu Repši*. Rīga: Dienas Grāmata, 2022, 17. lpp. (turpmāk tekstā citētā lappuse); Lauga, Santa, Muktupāvels, Zigfrīds. "Brīvie vektori. Versija par Gundegu Repši". Ar monogrāfiju iepazīstina Anita Rožkalne. *Kultūras rondo*, 15.09.2022. Pieejams: <https://lr1.lsm.lv/lv/raksts/kulturas-rondo/brivie-vektori.-versija-par-gundegu-repsi.-ar-mono-grafiju-iepazi.a165831/>

nosacīti sižetiskā ievirze – teksts tiek virzīts itin kā literārs vēstījums, hronoloģiski sekojot Repšes dzīves un daiļrades, kā arī pētniecības ceļam un tā tuvinoties *Bildungsroman* jeb attīstības romāna struktūrai. Akceptējot pētnieces iecerēto *versijas* veidolu, kā arī monogrāfijas un romāna hibrīdformu, jāsaprot, ka tomēr apgrūtinoša ir akadēmiskam pētījumam netipiskā atsauču neesamība aiz katra citāta (tiesa gan – ja teksts ir jau citēts, atsauces mēdz būt citviet, bet tās jāmeklē). Žanrisko hibriditāti piesaka arī intensīvā autorei klātesamība un izteikšanās akadēmiskam pētījumam mazāk raksturīgajā “es” formā. Neraugoties uz vēstītājas balss klātbūtni, lasītājam tomēr lielākoties netiek uzspiestas interpretācijas, ļaujot pašam izdarīt secinājumus. Vien vietumis vērojams negatīvu kritikas izteikumu atspēkojums vai uzmanības nepievēršana tiem, tādējādi veicinot pietātes pilnu attieksmi pret rakstnieces veikumu. Vienlaikus monogrāfijā akcentēts rakstnieces publiskajiem izteikumiem raksturīgais tiešums un izkāpinātais maksimālisms, tādējādi turpinot kultivēt mītu par šīs personības iezīmēm.

Viens no pētnieces mērķiem bijis – lai grāmata par Repši būtu saistoša lasītājiem, un, visticamāk, tas ir sasniegts. Bez tā autorei ir izdevies nostiprināt vairākas atziņas, kuras ir būtiski nepieciešamas gan Repšes, gan arī konkrētās paaudzes rakstniecības un tās vērtējuma izpratnē. Ir veidots skaidrs Repšes daiļrades periodizācijas raksturojums; balstoties pašas

rakstnieces precīzajā literāro procesu izjūtā, pārskatīts viņas darbiem nereti neadekvāti piedēvētais postmodernisma apzīmējums un apliecināta piederība modernistiskajam pasaules tvērumam. Bez šaubām, lielākais ieguvums ir tas, ka ar šo monogrāfiju ir skaidri apzināta Repšes vieta latviešu literatūrā. Tā kā pētījums pie lasītājiem nonāk laikā, kad turpina iznākt rakstnieces ierosinātās sērijas “Es esmu...” romāni un monogrāfijas par 19. un 20. gs. rakstniekiem, tas labi iegulst rakstnieces pašas ierosinātajā literatūras personību aktualizācijas līnijā un nostājas līdzās līdz šim izdotajiem pētnieciskajiem darbiem². Pārskatot Repšes veikumu no 21. gs. otrās desmitgades perspektīvas, var teikt, ka tas ir veicinājis gan sievietes pašizziņu, gan pašapziņu, attīstot pašpietiekamas sievietes perspektīvu. Vēl būtiskāka ir Repšes darbības nozīme vēsturiskās atmiņas atjaunošanā un identitātes stiprināšanā, jau romānā “Ugunszīme” piesakot vēstures pārskatīšanas nepieciešamību un to konceptualizējot sērijā “Mēs. Latvija, XX gadsimts”, kā arī jau Kurtam Fridrihsonam veltītajā darbā “Pieskārieni” atklājot savu pārliecību par izcilu personību aktualizācijas nepieciešamību un nonākot līdz šīs idejas vērienīgam īstenojumam sērijā “Es esmu...”. Rožkalnes pētījums veiksmīgi izceļ Repšes darbības būtiskākos vektorus un pamatoti apliecina rakstnieces vietu latviešu kultūrā.

2 Līdz 2023. gada aprīlim ir izdotas sērijas “Es esmu...” monogrāfijas: Jāņa Zālīša monogrāfija par Jāni Ziemeļnieku, Arņa Koroševska darbs par Andreju Upīti, Ieva Strukas pētījums par Anšlavu Eglīti un Viestura Vecgrāvja Jāņa Poruka daiļrades un personības izpētes darbs.

Sievišķās subjektivitātes fokusā

Zitas Kārklas monogrāfija "Iemiesošānās" virzīta ap vienu konceptuālo asi – sievišķo subjektivitāti un ķermeniskumu. Feministiskās teoriju studijas un to lietojuma prasme darbu analizē autorei palīdzējusi vienotā fokusā ietvert sieviešu rakstnieču veikumu un izdarīt secinājumus par sievietes balss nozīmi latviešu literatūrā. Monogrāfijas pamatu veido promocijas darbs "Sieviete latviešu prozā ginokritikas aspektā (1960–2010)" (vadītāja – *Dr. philol.* Ausma Cimdiņa, 2015)³, kurā dažādu ginokritikas tēmu – ķermeniskuma, valodas, mātes un meitas attiecību, pašizteiksmes iespēju – kontekstos vienkopus aplūkoti gan padomju, gan trimdas vidē tapuši rakstnieču darbi. Monogrāfijā piedāvāta šī pati pieeja, izceļot "iemiesošānās" jēdziena dažādos aspektus un variējot akcentus, kā arī iekļaujot jaunāko tekstu analīzi.

Iepretim Rožkalnes mutuļojošās domas vēstījumam var teikt, ka Kārklas monogrāfija veidota, strikti domājot par šāda darba optimālo apjomu un informācijas samērīgumu, un tas nav traucējis teksta dzīvīgumam un atvērtībai. Ievada un nobeiguma daļās ļaujot ieskanēties pētnieces "es", pamatdaļās autore tomēr izvēlējusies akadēmiski neitrālu, bet ne bezpersonisku formu. Teorētiskā doma izklāstīta skaidri un saprotami, iepilūdināta visā monogrāfijas tekstā, neveidojot terminoloģiska pārsātinājuma vai liekas sarežģītības iespaidu. Literāro darbu teorētiski pamatoto analīzi padziļina precīzi izvēlēti mikrociāti un atsauces uz sociālās dzīves jomām, kā arī

pa kādai filozofiski virzītai refleksijai. Monogrāfijas struktūra ir samērīga un simetriska: darbu veido trīs apmēram līdzīga apjoma daļas, katra no tām sadalīta dažās apakšnodaļās. Tām ir trāpīgi izvēlēti virsraksti, kas skaidri atklāj aplūkojamās tēmas un darbus. Simetriskuma principu autore ievērojusi arī saturiskajā izklāstā: katras daļas sākumā dota konkrētā temata teorētiskā ievirze, autoru un darbu izvēles pamatojums; atsevišķajās apakšnodaļās izvērtēti teorijās balstīti konkrētās rakstnieces darbu tuvlasījumi; daļas noslēgumā veidots kopsavilkums. Vienotais princips, protams, ir uzteicams, jo rada sakārtotības un pārskatāmības iespaidu, taču tā bezatkāpju ievērošanas risks ir paredzamība un pat atkārtotānās, jo dažviet kopsavilkums variē ievada atziņas. Taču šis neobligātais pedantisms nekādi nav traucējis izvēlēto tēmu ("Ķermenis", "Mātes un meitas", "Autorība un dzimte") saturiskajam izvērsumam un mērķu sasniegšanai. Autorei izdevies parādīt skaidru sieviešu rakstniecības ģeoloģijas līniju – sākot no 20. gs. 60. gadiem trimdā un padomju Latvijā, virzoties cauri 20. gs. nogales literatūrai un nonākot līdz jaunākajiem piemēriem. Veiksmīgi šajā ģeoloģijā izcelti tieši sievietes esamības ķermeniskie aspekti, kas saistīti ar reproductīvajām funkcijām un seksualitāti, sievieti kā vardarbības objektu – līdz šim literatūrzinātnē tiešām nepietiekami aplūkotas tēmas.

Ņemot vērā feminisma ideju izpratnes attīstības specifiku latviešu literatūrzinātnē, ir skaidrs, ka sievietes esamības

3 Kārkla. Zita. *Sieviete latviešu prozā ginokritikas aspektā (1960–2010)*. Pieejams: https://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/28198/298-45982-Zita_Karkla_2015.pdf?sequence=1&isAllowed=y

un ķermenisko aspektu reprezentāciju izpētē ir vēl plašas iespējas. Kārklas monogrāfijā ir veiksmīgi uzrādīti daži sievietes esamības aspekti, kuru līdz šim feministiskas ievirzes latviešu rakstniecībā bijis ļoti maz – sievietes mātes un novecojošas sievietes perspektīvas. Likumsakarīgi, ka pat arvien dziļākas feminisma ideju izprašanas laikmetā šie jautājumi nav bijuši arī latviešu literatūras pētniecības fokusā. Pēdējos gados šāda perspektīva literatūrā parādās, tāpēc tai būtu pievēršama uzmanība. Cita maz aplūkota vai pat savā ziņā tabu tēma – sievietes homoseksuālās pieredzes reprezentācijas, kuras tomēr literatūrā epizodiski ir novērojamas. Tāpat lielāku uzmanību pelnījis jautājums – vai, runājot par mūsdienu literatūru, joprojām ir aktuāli apgalvot, ka rakstnieces sievietes ir nesalīdzināmi sliktākā pozīcijā nekā rakstnieki vīrieši, jo ir ierautas sadzīves virpulī? Viennozīmīgi, šis vērojums attiecas uz postpadomju perioda pirmajām desmitgadēm. Lai arī postkoloniālā situācija pamato patriarhālo modeļu ilgstošu pastāvēšanu, būtu svarīgi reģistrēt domāšanas maiņu, jo cikliskais ikdienas darbs taču attiecas uz ikvienu pašpietiekamu un pašatbildīgu rakstnieku/rakstnieci neatkarīgi no dzimuma – gan vienatnē, gan partnerattiecībās (un ne tikai heteroseksuālās) dzīvojošu indivīdu. Arī rūpes par bērniem (izņemot, protams, tīri fizioloģiski neiespējamo līdztiesību bērna iznēsāšanā, radīšanā, zīdīšanā) vairs nav tikai un vienīgi sievietes joma. Feministiskas ievirzes tekstos un to interpretācijās turpinot tiražēt sievietes sadzīvisko ciešanu stāstus, faktiski tiek

turpināta patriarhālo dzimtes modeļu tradīcija. Iespējams, ka sadzīves nomācošās ietekmes pamati mūsdienās nav tik daudz meklējami dzimumu attiecībās, bet gan ekonomiskajos faktoros un radoša cilvēka finansiālās nestabilitātes kā normalitātes akceptā. Tāpat arī sievietes ķermenisko aspektu cikliskuma un *citādības* akcentējums literatūrā izvirza jautājumu par to, cik lielā mērā esam gatavi literatūrā iedziļināties vīrieša ķermeniskuma specifiskā? Vai rakstniecībā, kurā vēl pavisam nesen ir bijusi sieviešu dominante, maskulinitātes tieša atklāsmē ir bieža parādība? Vai ķermeniskuma noklusējumi ir saistīti tikai ar sievietes marginālo stāvokli? Varbūt arī ar estētiskajiem priekšstatiem, kas palikuši Kārklas pētījuma perifērijā?

Šie un citi jautājumi feministikas izprašanas mēģinājumos ir likumsakarīgi. Zitas Kārklas monogrāfija tos aktualizē un normalizē līdz šim uzmanības perifērijā atstātus sievišķās pieredzes reprezentācijas aspektus, neizvairoties no problemātiskuma. Pēc Intas Ezerģailes un Sandras Meškovas pētījumiem Kārklas monogrāfija ir uzskatāma par jaunu feminisma studiju pakāpi un teoriju lietpratīgu aprobāciju. Lai gan pētniece atzinusi, ka nepretendē uz visaptverošu sieviešu rakstniecības vēstures veidošanu un ka tekstu izvēle ir subjektīva (10. lpp.), viņai izdevies izveidot visai skaidru un pilnvērtīgu priekšstatu par pēdējā pusgadsimta sieviešu rakstniecības ainavu. Tas nostiprina sieviešu rakstniecību kā nozīmīgu latviešu literatūras daļu, ir nopietns turpinājums sievišķās literārās balss izpētē.

Laikmetīgi par Blaumani

Benedikts Kalnačs. *Pavērsiens. Rūdolfs Blaumanis latviešu un Eiropas literatūrā.*

Rīga: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 2022. ISBN 9789984893624.

DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.12

Latviešu valodā lietvārdiem nav noteikto un nenoteikto artikulu. Ja tādi būtu, tad Benedikta Kalnača darbs visdrīzāk būtu raksturojams kā *tā* (*das* Buch, *the* book) grāmata ar noteikto artikulu par Rūdolfa Blaumaņa daiļradi. Tas ir fundamentāls literatūrzinātnisks darbs, kura autora erudīcija un materiāla pārzināšana atstāj visai pārlicinošu iespaidu. Ņemot vērā Blaumaņa daiļrades novietojumu latviešu kultūras kanona centrā, šis klasiķis nenoliedzami bija pelnījis visaptverošu aplūkojumu mūsdienu literatūras zinātnes gaismā ar radoši izmantotu gan hermeneitikas, gan literārās antropoloģijas, gan postkoloniālās kritikas pieeju. Tieši šāda mūsdienu pieeju daudzveidība tad arī ļauj atbildēt uz darba galveno jautājumu – kā “mūsu” Blaumanis izskatās ne vien latviešu, bet Eiropas kopējā literatūras kontekstā?

Patiesi, 20. gadsimta gaitā Blaumanim ir bijis lemts kļūt teju par latviskuma etalonu – pat populārajā kultūrā diez vai kāda cita autora veikums varētu sacensties ar “Skroderdienām”, “Tālavas taurētāju” vai “Nāves ēnā”. Tādēļ pirmajā tuvinājumā varētu šķist dīvaini, ka tieši “latviskais” Blaumanis vienlaikus ir bijis visciešāk iekļāvies vācu, un jo īpaši vācbaltiešu, kultūrtelpā. Vēl vairāk – iespējams, sava laika latviešu rakstnieku vidū viņš vislabāk orientējās Eiropas literatūrā. Benedikta Kalnača darbs, izmantojot reģionālās literatūrvēstures

perspektīvu, uzrāda šī šķietamā paradoksa iemeslus. Autors veido dialogu ar Līviju Volkovu, kuras pētījums “Blaumaņa zelts” pārstāv latviešu nacionālās rakstniecības tradīciju. Viņam pašam turpretī Blaumaņa daiļrade personificē “pavērsienu” uz modernitāti latviešu literatūrā 19. un 20. gadsimta mijā un kā tāda paceļ latviešu literatūru jaunā, plašākā līmenī. Tas norisinās trijās dimensijās – Blaumani raksturo “jauna intensitātes pakāpe Eiropas kultūras tradīciju uztverē un to interpretācijā”, prasme savos darbos organiski sintezēt dažādas idejas un estētiskos paņēmienus, t. sk. no populārās kultūras, un, visbeidzot, latviešu literatūras pašrefleksijas aizsākumi. Šis kopā veido pavērsienu uz laikmetīgumu, kur liela nozīme ir eiropeiskajiem un reģionālajiem kontekstiem. Ne velti grāmata noslēdzas ar režisores Māras Ķīmeles vārdiem par to, ka Blaumaņa “Ugunī” nav iestudējama prievītēs.

Metodoloģiski “Pavērsienā” izmantotā pieeja “apvieno tekstu tuvlasījumu ar kontekstuālu vispārīnājumu” (15. lpp.). Šī pieeja sevi attaisno: Blaumaņa darbi tiek “ierakstīti” tieši tajos pašmāju un Eiropas kontekstos, kuri visspilgtāk ilustrē monogrāfijas autora tēzi. Tas, ka netiek aizmirsti arī tīri biogrāfiski momenti un to atspoguļojums laikabiedru atmiņās, padara šo tekstu uztveramu arī lasītājam, kurš nav Blaumaņa literārās daiļrades eksperts.

Rakstot par "vācu Blaumani", autors ļauj izsekot viņa daiļrades ceļa sākumposmam, kurš acīmredzot bija noteicošs. Ģimenē mudināts uz vāciskošanos, Blaumanis arī kādu laiku strādā vietējā vācu presē, rakstīdams par latviešu teātri. Šajā pašā laikā viņš arī dzīvo iemēģinās literatūrā vāciski, gūstot tur labus panākumus, piem., ar lugu "Pazudušais dēls", kas vairo viņa reputāciju arī vietējo latviešu vidū. Literatūrzinātniskas paralēles, analogijas un ietekmes no Blaumaņa vācbaltiešu drauga Viktora Andrejanova, E. T. A. Hofmaņa ir parādītas meistarīgi, vienlaikus mudinot uzdot jautājumu – kādēļ tad Blaumanis vēlāk pakāpeniski atteicās no publicēšanās vāc(baltiešu) auditorijai, vienlaikus saglabājot ar to garīgu saiti? Kalnačs kādā teksta vietā (158. lpp.) ieskicē Blaumaņa savdabīgo atrašanos "ārpus" latviešu un vācbaltiešu elites, kas, iespējams, nosaka viņa tekstu izcilību.

Tāpat arī jautājums par Blaumaņa daiļrades "populārajiem" un "elitārajiem" elementiem tiek ierakstīts agrāko apgaismības un racionālisma tradīciju kontekstā, īpašu uzmanību pievēršot latviešu dramaturģijas attīstībai 19. un 20. gadsimta mijā. Viņa darbu tuvlasījumi paver jaunas dimensijas it kā "jau pazīstamajiem" tekstiem, kā "Andriksona" aplūkojums postkoloniālās kritikas gaismā, mazāk zināmā novele "Baltais" ar Jani Rozentālu kā galvenā varoņa prototipu u. c. Arī šeit autors paver diskusijai virkni jautājumu, kuri pašā monogrāfijas tekstā risināti netiek. Piemēram, kādēļ, ja reiz romāns ir šā laikmeta "galvenais" modernās literatūras žanrs, Blaumanim nav neviena romāna?

Ņemot vērā recenzenta pētnieciskās intereses, īpašu uzmanību bija pelnījusi

monogrāfijas pēdējā, 5. nodaļa, "Modernie nemiera ceļi", kurā tiek aplūkots Blaumaņa darbības posms no gadsimtu mijas līdz pat viņa nāvei 1908. gadā. Kalnačs pamatoti apgalvo, ka tieši šajā laikposmā, kurš kulminē ar 1905. gada revolūciju, Blaumanis visciešāk iekļaujas latviešu intelligences sabiedriskajos centienos. Tas, ka šīs nodaļas nosaukums ietver alūziju uz krietni vēlāku Andrieva Niedras darbu izlasi, acīmredzot nav nejaušība: Blaumanis, daudzos savos centienos un pasaules uzskata elementos Niedram tuvs, tomēr revolūcijas laikā nostājas pilnīgi atšķirīgā pozīcijā, asi vērsties pret vācbaltiešu koloniālās elites pretenzijām un aizstāvot nemierniekus. Patiesi, Kalnača īsi aplūkotās Blaumaņa agrākās politiskās publikācijas, aizstāvot būrus pret angļiem, kritizējot Čemberlenu un vērsties pret antisemitismu Dreifūsa prāvas kontekstā, nebūt nav netipiskas tā laika latviešu presei. Toties 1905. gada periodā Blaumanis jau pilnībā nodod savu meistara spalvu latviešu demokrātisko centienu rīcībā. Viņa satīriskās publikācijas "Skaidienā" un "Purva malā", pēc recenzenta domām, būtu pelnījušas lielāku uzmanību. Cita starpā, viņš revolūcijas laikā ir arī vissīvākais Krievijas impēriskās birokrātijas, rusifikācijas un krievu šovinisma kritiķis – kas nebūt nav parasta lieta kopumā konformistiskajā latviešu "pilsoniskajā" presē. Protams, šīs tēmas iziet tālu ārpus literatūrzinātnes tvēruma; vienlaikus iespējams, ka šī Blaumaņa daiļrades šķietami "mazvērtīgā" daļa ilustrē viņa attieksmi pret moderno laikmetu.

Līdzīgas pārdomas raisa arī grāmatas nobeigums. Ņemot vērā autora virtuozo materiāla pārvaldīšanu, daudzējādās atsauces

uz literatūras mantojumu un plašo teorētisko tvērumu, grāmata noslēgumā būtu pelnījusi izvērstākus secinājumus un diskusiju. Tur, iespējams, atrastos vieta arī pārdomām par Blaumaņa attiecībām ne tikai ar literāro un estētisko, bet arī ar sabiedrisko modernitāti. Piemēram, Kalnačs nobeigumā pamatoti norāda, ka Rīga, kurā savu rakstnieka meistarību izkopj Blaumanis, tolaik ir viena no Eiropas modernitātes laboratorijām (339. lpp.). Tādēļ likumsakarīgi jāvaicā, kādēļ tad absolūtajā vairumā Blaumaņa darbu darbība notiek laukos,

muižās un viensētās un kāda ir bijusi viņa attieksme pret pilsētu kultūru kopumā (piem., Niedra, kā zināms, bija agresīvs tās pretinieks).

Benedikta Kalnača monogrāfija, ierakstot latviešu literatūras klasiķi plašākā Eiropas kontekstā, ir lielisks pienesums latviešu kultūras pašapjēgsei 21. gadsimtā. Vēl vairāk – darba patiesi fundamentālais raksturs parāda vajadzību pēc augstas kvalitātes akadēmiskās literatūrzinātnes, kuras pamatā ir dialoga iespējas ar citām kultūras pētniecības jomām.

Inguna Daukste-Silasproģe, *Dr. philol.*,

Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts

Gadsimtu elpa grāmatniecībā

Viesturs Zanders (zin. red.). Grāmata Latvijai ārpus Latvijas. Kolektīvā monogrāfija.

Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2021. ISBN 9789934610059.

DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.13

2021. gadā izdotā kolektīvā monogrāfija “Grāmata Latvijai ārpus Latvijas / Books for Latvia outside Latvia” apvieno dažādu pētniecisko institūciju un humanitāro zinātņu nozaru pētniekus – Renāti Bergu, Janu Dreimani, Māru Gruduli, Aleksandru Ivanovu, Ēriku Jēkabsonu, Jāni Kalnaču, Beatu Paškevicu, Gustavu Strengu, Izabelu Venčeku-Selsku, Viesturu Zanderu, Vitu Zelči un Andri Vilku (ievada autors); grāmatu papildina kopsavilkumi angļu valodā un attēlu pielikums. Šī monogrāfija iezīmē iespaidīgu laika līniju un telpu, kurā tiek pārbaudīta lasītāja erudīcija un iejūta izsekot pablīvam faktu un datu vērpumam, spēja kopā ar rakstu autoriem šķetināt un meklēt

tekstu atrašanās un izdošanas vietas un plašākus kontekstus, izpratne par plaši sazarotām dzimtām un tagadējās Latvijas vēsturiskajām robežām gadsimtu plūdmā. Mijas un plūst gadsimti, *teksti* ceļo, iespiesti *ārpus* (šis konceptuāli ir viens monogrāfisko rakstu atslēgvārdiem un vienojošajiem elementiem) Latvijas dažādos gadsimtos, tie ir piederīgi Latvijas kultūrtelpai.

Monogrāfijas raksti aptver pamatīgu laika nogriezni (sākot ar 13. gs.): reformācija, apgaismība, hernhūtisms, izceļošana pēc 19. un 20. gs. mijas un 20. gs. sākumā, diaspora Padomju Savienībā 20. gs. 20. un 30. gados, bēgļu posms un trimda pēc

Otrā pasaules kara. Monogrāfijas plašais atvēziens rosina domāt par laiku (laikme-
tiem), robežām un teritoriālo piederību,
kas savukārt aktualizē jautājumu par pie-
derību noteiktai kultūrai vai kultūrtelpai.
Tiesa, ne visi laiki vienlīdz atklājas mono-
grāfijā ietvertajos rakstos, taču ir skaidrs,
ka kopumā skatīti tie teksti, kas izgaismo
divus konceptus – *ārpus un Latvija*.

Livonijas Atskaņu hronika (Gustavs
Strenga), pirmā līdz mūsdienām saglabā-
jusies grāmata latviešu valodā Sv. Pētera
Kanīzija "Catechismus catholicorum" (Vi-
ņa, 1585; Renāte Berga, Izabela Venceka-
Selska), Kēnigsbergā drukātais (1739) pir-
mais hernhūtiešu dziesmu krājums "Kādas
izlasītas garīgas jaukas dziesmas" (Beata
Paškevica), Gotharda Frīdriha Stendera
devums grāmatniecībā vācvalodīgajā kul-
tūrtelpā un latviešu gramatikas pirmizde-
vums (1761) (Māra Grudule), latviešu pre-
ses vēsture ASV 19. gs. beigās un 20. gs.
sākumā (Vita Zelče), vēstures aspektu iz-
gaismojums latviešu diasporā PSRS starp-
karu posma izdevumos (Aleksandrs Iva-
novs), Latvijas tēma Polijas starpkaru
perioda izdevumos no Latgales poļu muiž-
niecības skatpunkta (Ēriks Jēkabsons), lat-
viešu trimdas grāmatniecības (1945–
1991) attīstības izpēte (Viesturs Zanders),
latviešu bēgļu laika posma (1945–1950)
grāmatniecības mākslinieciskā aspekta
izvērtējums un latviešu mākslinieku iegul-
dījums (Jānis Kalnačs) un nacionālas nozī-
mes krājums Melburnas Latviešu biedrī-
bas bibliotēkā (Jana Dreimane). Tas ir viss
plašais kolektīvajā monogrāfijā iezīmē-
tais pētniecisko tēmu loks un laiktelpiskais
vēziens.

Monogrāfijas nosaukumā gan ietverts
vārds "grāmata", tomēr tās autori šī jē-
dziena saturu ir krietni paplašinājuši, faktiski
tiek runāts par grāmatniecību, tajā ietverot
grāmatu, manuskriptu, rokrakstu, dziesmu
grāmatu, vārdnīcu, periodisko izdevumu un
arī grāmatu krātuves (bibliotēku), pat grā-
matu izdošanu un grāmatu vizuālo ietēru
(grāmatu estētiku). Jēdzienā "grāmata"
ietverts viss, kas dažādos gadsimtos lasīts
un kam bijusi arī daudzpusīgi izglītojoša
nozīme, un kam ir rezonanse sava vai pat
vēlāku laiku kontekstos. Jāteic, ka katru
monogrāfijas rakstu iespējams lasīt arī
gluži autonomi, taču tikpat saistoši ir tos
lasīt šādā hronoloģiskā izkārtojumā, kas
savukārt iezīmē vērienīgu laika telpu un laik-
metu vēstures elpu, dinamiku un attīstību.

Katrā kolektīvās monogrāfijas rakstā
atklājas autora individuālais pētnieciskais
rokraksts, teorētiskā ievirze un avotu bāze,
ko savā ziņā nosaka katra raksta autora
uzmanības centrā nonākušais problēmju-
tājums – no atsevišķa izdevuma (vēsture,
tapšana, struktūras analīze, izdošanas un
atraššanās vieta, konteksti u. tml.) līdz pla-
šiem pārskatiem –, iespējams, tāpēc rak-
stu apjoms ir visai atšķirīgs. Kopumā mono-
grāfija veido plašu, informatīvi bagātīgu un
pētnieciskas erudīcijas pilnu stāstījumu
par grāmatu(ām), proti, grāmatniecību. Ap-
jomīgais avotu un arhīvu materiālu atra-
dums un izmantojums apliecina pamatīgu
ikdienas pētniecisko darbu; monogrāfijā
publicētie raksti blīvi faktiem, vārdiem, uz-
vārdiem, ģeogrāfiskām vietām, grāmatu no-
saukumiem, dzimtu sazarojumiem u. tml.,
tomēr, ja lasītājs ļaujas vai ikkatra raksta
autora pētišanas un izziņāšanas priekam,

tos ir saistoši lasīt. Kolektīvās monogrāfijas veiksmīgo caurviju stāstījumu sekmējis prasmīgi kopsapulcēts pētnieku loks, kur katrs ir sava pārstāvētā laika, laikmeta un pētījuma objekta speciālists. Lasītājam tiek iedots konteksts un kopsakarības.

Kolektīvā monogrāfija "Grāmata Latvijai ārpus Latvijas" apliecina, ka izpētes procesā nav un nevar būt nenozīmīgu faktu vai detaļu, jo, tikai mēģinot tās atrast vai atrodēt, ieliekot sava laika kontekstā un iezīmējot perspektīvu vai vismaz hipotētiski "iekomponējot" katru nelielo vienību kopīgajā vēstījumā, tiek veidots viss kopīgais kolektīvās monogrāfijas stāsts. Vai arī apzināti un iedoti pavedieni turpmākajiem pētnieciskajiem meklējumiem. Lasītājam tiek iedoti pavedieni apjautai, ko savā laikā nozīmēja šādu pirmizdevumu izdošana un nonākšana aprītē, bet tieši tikpat būtiski ir apjaust, ko šie izdevumi impulsēja, ietekmēja, attīstīja. Šī kolektīvā monogrāfija kopā savij pētnieciskos pavedienus, *satiklo* idejas. Tieši tāpat tiek iezīmēta arī dažādu kultūrtelpu mijiedarbe, un savukārt tas rada iespēju, no vienas puses, kontekstualizēt, pētīt to, kas piederīgs Latvijas (visplašākajā nozīmē) kultūrtelpai, tostarp grāmatai un grāmatniecībai, bet, no otras puses, mudina raudzīties gan uz mūsu pašu vienreizību un unikalitāti, gan arī to, kā izskatāmies plašākā kultūrtelpā. Šī grāmata no jauna aktualizē piederības un kultūrtelpas, robežu un robežu paplašināšanas jautājumu, personības nozīmi, ceļošanu (visplašākajā izpratnē) un pārvietošanos no vienas kultūrvides uz citu, no katras paņemot kaut ko sev noderīgu, kas kopumā, jau atskatoties no 21. gs. skatpunkta, veido bagātīgu liecību par grāmatniecību gadsimtu

plūdumā, iezīmē plašus vēsturiskos kontekstus, nozīmīgu dzimtu vēsturi, vēsturiskās saknes un saiknes, kam ir paliekoša vērtība latviešu ceļā uz izglītošanos, pilnveidi, sevis apzināšanos, ceļu uz savas nācijas formēšanos un transformācijām kādos politiski vēsturiskos maiņu punktus. Un kaut arī atsevišķos rakstos rodami arī kādi plašāki ekskursi ārpus literāriem tekstiem, tomēr ir skaidrs, ka agrākos gadsimtos tekstam ir bijusi krietni plašāka, ne vien sašaurināti literāra nozīme.

Kolektīvajā monogrāfijā ietvertie raksti iezīmē dažādas pētnieciskās pieejas, teoriju un metodoloģiju, pamatu pamatā ietvertot avotu un arhīvu studijas. Tie kopumā iezīmē jo plašu pētniecisko lauku vairāku gadsimtu garumā un atklāj arī pētniecisko azartu un aizrautību. Meklējot dažādu izdevumu atrašanās vietas un mēģinot precizēt, pētnieki iezīmējuši pamatīgu laika nogriezni un plašu kultūrvēsturisko telpu, paplašinot robežas un ļaujot šodienas, 21. gadsimta lasītājam, apjaust, cik ļoti gadsimtu plūdumā daudz kas saaudies un savijies. Šķetinot un meklējot pētnieki ir ceļojuši ne tikvien laikā, bet telpā un arī ārpus latviskās kultūrtelpas, savukārt tieši atrastie manuskripti, grāmatas, izdevumi, rokraksti utt. pētniekus atkal pārveduši "mājās". No *ārpus* atpakaļ Latvijas kultūrtelpā.

Jebkurš pētījums, arī šī kolektīvā monogrāfija, no vienas puses, nozīmē pabeigtību, bet, no otras puses, atstāj vietu vai iezīmē ceļu turpmākiem pētījumiem. Iespējams, kādos citos kontekstos un kopsakarībās. Monogrāfija "Grāmata Latvijai ārpus Latvijas" ir pētījumu kopums, kas iezīmē perspektīvu. Virzību. Tas nozīmē, ka pētniecība humanitārajās zinātnēs turpināsies.

Mārtiņš Mintauris, *Dr. hist.*,

Latvijas Nacionālā bibliotēka, Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāte

Par demokrātiju, latviešiem un pasaules algu

Ivars Ijabs. **Nepateicīgie. Latviešu politiskās domas pirmsākumi Eiropas kontekstos.**

Rīga: Jumava, 2023. ISBN: 9789934206207.

DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.14

Ideju vēsture ir rakstniecības žanrs, kas Latvijas historiogrāfijā ir sastopams tikpat reti kā dažs labs eksotisks faunas iemītnieks mūsu dzimtenes laukos un mežos. Ivars Ijabs jau grāmatas priekšvārdā paskaidrojis, ka viņa nolūks nav piedāvāt akadēmisku pētījumu par latviešu politiskās domas pirmsākumiem, tomēr grāmatai netrūkst labāko īpašību, kas piemīt akadēmiska rakstura tekstiem: tai ir skaidri veidota struktūra, kas padara labi pārskatāmu visai sarežģīto, daudzās sānu attekās un pretstraumēs sazaroto politiskās darbības karti, ko veidoja latviešu intelektuāļi 19. un 20. gadsimta mijā. Lai gan karte, kā zināms, nav identiska teritorijai, kuru tā attēlo, tomēr pareizu karti no nepareizas atšķir tieši tas, vai to iespējams izmantot navigācijai¹. Latviešu politiķu teksti, kas lietpratīgi iestrādāti monogrāfijas nodaļās, protams, parāda tikai daļu no grāmatā aplūkotā laikmeta realitātes. Ivara Ijaba grāmata ir šāda karte, kas padara iespējamu orientēšanos vairāk nekā simts gadus tālā realitātē, kura joprojām ietekmē latviešu sabiedrības priekšstatus par politiku. Var tikai apbrīnot autora prasmi rekonstruēt šo pagātnes ainavu,

nepadarot to shematisku un vienlaikus neapmaldoties milzīgajā atsevišķu detaļu un notikumu plūsmā. To acīmredzot sekmējis precīzais pētījuma tēmas definējums, ar politiskā teksta jēdzienu saprotot tādu tekstu, "kas veltīts varas attiecībām sabiedrībā, politiskajām institūcijām, pagātnes politisko notikumu interpretācijām un nākotnes pārmaiņu programmām" (Ijabs 2023: 13).

Tiesa, arī šādā jēdzieniskajā izpratnē var ievietot ļoti plašu un daudzveidīgu rakstīto avotu klāstu, taču autors to veic lietišķi, neaizraujoties nedz ar pārmērīgu citēšanu, nedz latviešu politiķu uzskatu pārstāstījumiem. Tādēļ grāmatā nav lieku atkārtojumu, naratīvs attīstās raiti, atklājot, kā nacionālā romantisma tradīcijai seko tās noliegums sociāldemokrātu idejās, lai abi politiskās domas virzieni dialektiski apvienotos 1905. gada revolūcijā, sasniegdami nācijas pilngadības sliekšni. Grāmatā aplūkotais laikmets sākas jau 19. gadsimta vidū, savukārt nobeigumā autors raksturojis turpmāko latviešu politisko koncepciju attīstību no 1905. gada līdz Pirmā pasaules kara sākumam. Tas ir Latvijas vēstures periods, kas joprojām gaida savus pētniekus, un

1 Var atcerēties valodas filozofijas pārstāvja Alfrēda Koržibkska (*Alfred Korzybski*, 1879–1950) formulēto tēzi: "Karte nav identiska teritorijai, kuru tā attēlo, bet pareizai kartei ir tā pati struktūra, kas teritorijai, un tas padara karti izmantojamu." (Korzybski 1994: 58) Recenzijas autora tulkojums no angļu valodas.

Ivara Ijaba grāmata ir labs ceļa radītājs ikvienam, kurš vēlas šajā ceļā doties.

Šķietami neakadēmiskais vēstījuma veids, par kuru autors atvainojas lasītājam grāmatas priekšvārdā, padara šo darbu par aizraujošu lasāmvielu. Interese par politisko vēsturi nevis hronoloģiski aprakstošā, bet laikmeta intelektuālo spriedzi atklājošā veidā jau apliecināta iepriekš publicētajos Ijaba darbos², un arī "Nepateicīgie" nav izņēmums. Grāmatas veiksmē vispirms meklējama autora izvēlētajā skatījuma perspektīvā, aplūkojot latviešu politiskās domas tapšanu saistībā ar atbrīvošanos no baltvāciešu un Krievijas impērijas koloniālās kontroles. Šo pieeju Ijabs starptautiskā līmenī pieteica jau pirms desmit gadiem (Ijabs 2014), tāpēc prieks, ka tagad latviešu valodā ir pieejams pilnskanīgs tās izpētes rezultāts monogrāfijas formā. Autors ir pārliecinoši pierādījis, ka 19. gadsimta vidū jaunlatviešu aizsāktās nacionālās kustības politiskais mantojums ietekmēja gan latviešu marksistus jaunstrāvniekus, gan viņu politisko oponentus un atbalsojās kā 1905. gada revolūcijā, tā arī Latvijas Republikas dibināšanas un atjaunošanas laikā.

Ivara Ijaba pieeja latviešu politiskās domas vēsturei paplašina priekšstatus par modernizācijas procesu, kam bija izšķiroša nozīme latviešu nācijas tapšanā 19. gadsimtā, atklājot koloniālo situāciju nevis kā atsevišķu "īpašo gadījumu" vēstures procesā, bet kā integrālu jauno laiku pasaules sastāvdaļu un arī kā vienu no modernizā-

cijas priekšnoteikumiem abu koloniālo subjektu pārvaldītajās Baltijas provincēs. Historiogrāfijā latviešu koloniālā situācija Krievijas impērijā ierasti dēvēta par dubulto (vācu un krievu) jūgu vai apspiestību, taču vēstures paradokss ir tāds, ka piespiedu mijiedarbībā ar vācu un krievu "faktoru", iespējams, meklējama atbilde uz jautājumu par to, kādi bija latviešu kultūras pārsteidzoši straujās un daudzpusīgās attīstības cēloņi visai nelabvēlīgos apstākļos, īpaši sistemātiskas rusifikācijas politikas īstenošanas laikā pārvaldē un izglītībā kopš 19. gadsimta pēdējā ceturkšņa. Ivara Ijaba grāmata par modernā politiskā diskursa veidošanos Krievijas impērijas diktētajiem etnopolitiskajiem nosacījumiem pakļautajā latviešu sabiedrībā ļauj domāt arī par tiem sociālās dzīves aspektiem, kas atrodas politisko ideju ietekmes lokā, nebūdami tieši saistīti ar politiskā procesa norisi.

Īpaši jāizceļ grāmatas ievada nodaļā sniegtais pārskats par modernizācijas gaitu Baltijas provincēs un tās īpatnībām, kas ietekmēja latviešu politiskās domas attīstību. Tas ir viens no labākajiem un, jāatzīst, arī viens no retajiem latviešu valodā lasāmajiem tekstiem par šo tēmu, kura nozīme ir saistīta ar vairākiem aspektiem. Pirmkārt, ir ļoti svarīgi, ka autors parāda modernizācijas un koloniālisma mijiedarbību, jo bez izpratnes par modernizācijas ietekmi uz latviešu un baltvāciešu attiecībām nav iespējams saprast Latvijas valsts tapšanas laikā piedzīvotās pretrunas, kas Neatkarības

2 Jāatzīmē autora monogrāfija par pilsonisko sabiedrību (Ijabs 2012) un apcerējums par politikas teoriju (Ijabs 2017), kas arī ir uzskatāmi par pētījumiem ideju jeb intelektuālajā vēsturē (par intelektuālās vēstures izpētes metodēm sk.: Whatmore 2016: 45–57).

kara laikā (1918–1920) izpaudās lokāla pilsoņu kara formā³. Otrkārt, “Nepateicīgie” pirmo reizi konceptuāli izskaidro modernizācijas ietekmi uz demokrātijas vēsturi Latvijas un latviešu sabiedrībā, kas savukārt paskaidro dažus parlamentārisma neveiksmju cēloņus divdesmitajos gados: sekojošā “ieslīdēšana” autoritārismā 1934. gadā kļūst labāk saprotama, iepazīstoties ar to, kā veidojās latviešu politiskā doma Krievijas impērijas izskaņā kopā ar Pirmā pasaules kara izraisīto sabiedrības radikalizāciju. Autora zināšanas par Latvijas politisko vidi kopš valsts neatkarības atjaunošanas noteikti ir palīdzējušas saskatīt būtiskas likumsakarības latviešu “politiskās mentalitātes” tapšanas pirmsākumos, kas joprojām ir sastopamas tepat līdzās. Par piemēru var minēt Latvijas demokrātijā vēl arvien klātesošās “bērnišķīgā sektantisma slimības” izpausmes, bieži vien pasludinot doktrināru ietiepību par stingru sekošanu politiskajiem principiem, kas galu galā apliecina tikai konkrētās partijas identitātei svarīgo nostāju. Vēsturisko apstākļu izvērtējums ļauj saprast arī to, kādēļ politiskās nācības ideja Baltijas provincēs 19. gadsimta netika īstenota: iespējams, pieredzes apzināšanās var būt noderīga arī šodien.

Vēsturnieks Normans Deiviss savu laikbrīdināja kolēģus no tieksmes “aizsteigties priekšā vēsturei” (Deiviss 2009: 1013)⁴, kas nozīmē mēģinājumu retrospektīvi interpretēt pagātnes notikumus, zinot to, ko nezināja paši notikumu laikabiedri – kāds

būs viņiem aktuālo norišu iznākums. Šāda pieeja var piedēvēt vēsturiskajām personām tādus rīcības motīvus un apsvērumus, kādu viņiem faktiski nemaz nebija. Ivara Ijaba grāmatai šāds liktenis nedraud. Rūpīgi iestrādātais vēsturiskās situācijas konteksta atspoguļojums sniedz patiesi panorāmisku laikmeta attēlojumu, un tieši kontekstuālā pieeja izceļ šo pētījumu ārpus ierastajiem tikai politiskās vēstures ietvariem – “Nepateicīgie” ir grāmata, kurā vēsturiskie aktori nav savu politisko uzskatu ilustrācijas, tie ir cilvēki, kuru rīcību nosaka viņu biogrāfija un izpratne par laikmetu, kurā viņi dzīvo un darbojas. Autors spoži polemizē ar Latvijas historiogrāfijā iesakņotajiem klišejskajiem priekšstatiem par kreiso un konservatīvo ideju lomu latviešu politiskajā domā, parādot šo priekšstatu izcelsmi un līdz ar to arī ierobežotību.

Stāsta, ka nepateicība esot pasaules alga. Pārfrāzējot Oskara Vailda lugas nosaukumu, šo recenziju varēja nosaukt arī tā: “Cik svarīgi būt nepateicīgam”. Atklājot to, kādi bija pirmie “latviešu mēģinājumi sistemātiski domāt par politiku noteiktā vēsturiskā situācijā” (Ijabs 2023: 11), Ivars Ijabs ir atvēris durvis uz vēsturisko telpu, kas līdz šim Latvijas historiogrāfijā ir gan bijusi pazīstama, taču dažādu iemeslu dēļ pētnieki tajā nav ilgstoši uzkavējušies. Tagad šī politiskās domas telpa ir pieejama ikvienam, kurš vēlas ieskatīties mūsu vēstures spogulī, un par to grāmatas lasītāji tās autoram vienmēr būs pateicīgi.

3 Historiogrāfijā sastopamos viedokļus par pilsoņu kara jēdziena lietojumu Latvijas Neatkarības kara kontekstā savā pētījumā ir aplūkojis vēsturnieks Aldis Miņins (sk. Miņins 2015: 197–212).

4 Oriģinālā: “yet another classic case of reading history backwards” (Davies 1998: 1000).

Bibliogrāfija

Davies, Norman (1998). *Europe. A History*. New York: Harper Perrenial.

Deiviss, Normans (2009). *Eiropas vēsture*. Zīders, Jānis, Mora, Maira (tulk.). Rīga: Jumava.

Ijabs, Ivars (2014). Another Baltic Postcolonialism: Young Latvians, Baltic Germans, and the Emergence of Latvian National Movement. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, No. 42(1), pp. 88–107.

Ijabs, Ivars (2023). *Nepateicīgjie. Latviešu politiskās domas pirmsākumi Eiropas kontekstos*. Rīga: Jumava.

Ijabs, Ivars (2012). *Pilsoniskā sabiedrība. Epizodes politiskās domas vēsturē*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.

Ijabs, Ivars (2017). *Politikas teorija: pirmie soļi*. Ķekava: Lasītava.

Korzybski, Alfred (1994). *Science and Sanity. An Introduction to Non-Aristotelian Systems and General Semantics*. New York: Institute of General Semantics.

Miņins, Aldis (2015). *Ciņa par varu Krievijas postimpērijas rietumu perifērijā, 1917–1920*. Rīga: Aldis Miņins.

Whatmore, Richard (2016). *What is Intellectual History?* Cambridge: Polity Press.

LETONICA

Redakcijas adrese / Address of the editorial office

Mūkusalas iela 3, Rīga, LV-1423, Latvija

Tālrunis / Phone: +371 67229017

E-pasts / E-mail: letonica@lulfmi.lv

Galvenais redaktors / Editor-in-chief

Jānis Oga

janis.oga@lulfmi.lv

Redakcijas asistents / Assistant

Ivars Šteinbergs

Dizains / Design

Tatjana Raičiņeca

Literārā redakcija / Language editors

Evelīna Zilgalve,

Patriks Berr (Patric Burr),

Laine Kristberga

Numurs izdots ar Latvijas Universitātes un

Valsts kultūrkapitāla fonda atbalstu.

LATVIJAS
UNIVERSITĀTE

© LU LFMI, 2023

ISSN 1407-3110

ISSN 2592-9453 (digitālā versija)

Jānis Oga.

Ievads: žurnāla "Letonica" 50. numurs un 25. gadskārta

Viesturs Zanders.

Latviešu Nacionālā fonda publikācijas un padomju dezinformācija

Valdis Tēraudkalns.

Viena grāmata divās politiskās sistēmās:

Bībele latviešu valodā 20. gadsimta 50. un 60. gados

Sniedze Kāle.

Padomju Krievijas Latviešu kreisās mākslas frontes liktenis – sliktenis

Austra Avotiņa.

Eiženija Heniša un bērnu grāmatu māksla Latvijā

20. gadsimta 50. un 60. gados

Gatis Ozoliņš.

Dzīvot pilsētā: pilsētas folkloras naratīvi

Ieva Weaver (Ieva Vīvere).

Performing in the Frame of the State:

Slavic Music Groups in the Latvian Amateur Art System

Rūta Muktupāvela, Lolita Ozoliņa, Ieva Vītola.

Latvijas jaunatklātie pilskalni kultūridentitātes un

vietas piederības kontekstā

Ieva Garda-Rozenberga, Uldis Neiburgs.

"Katiņ, šodien šaus čigānus, mūc!" Nevardarbīgā pretošanās,

rīcībbspēja un vieta romu genocīda laikā Latvijā

Jaunākās literatūras apskats

